

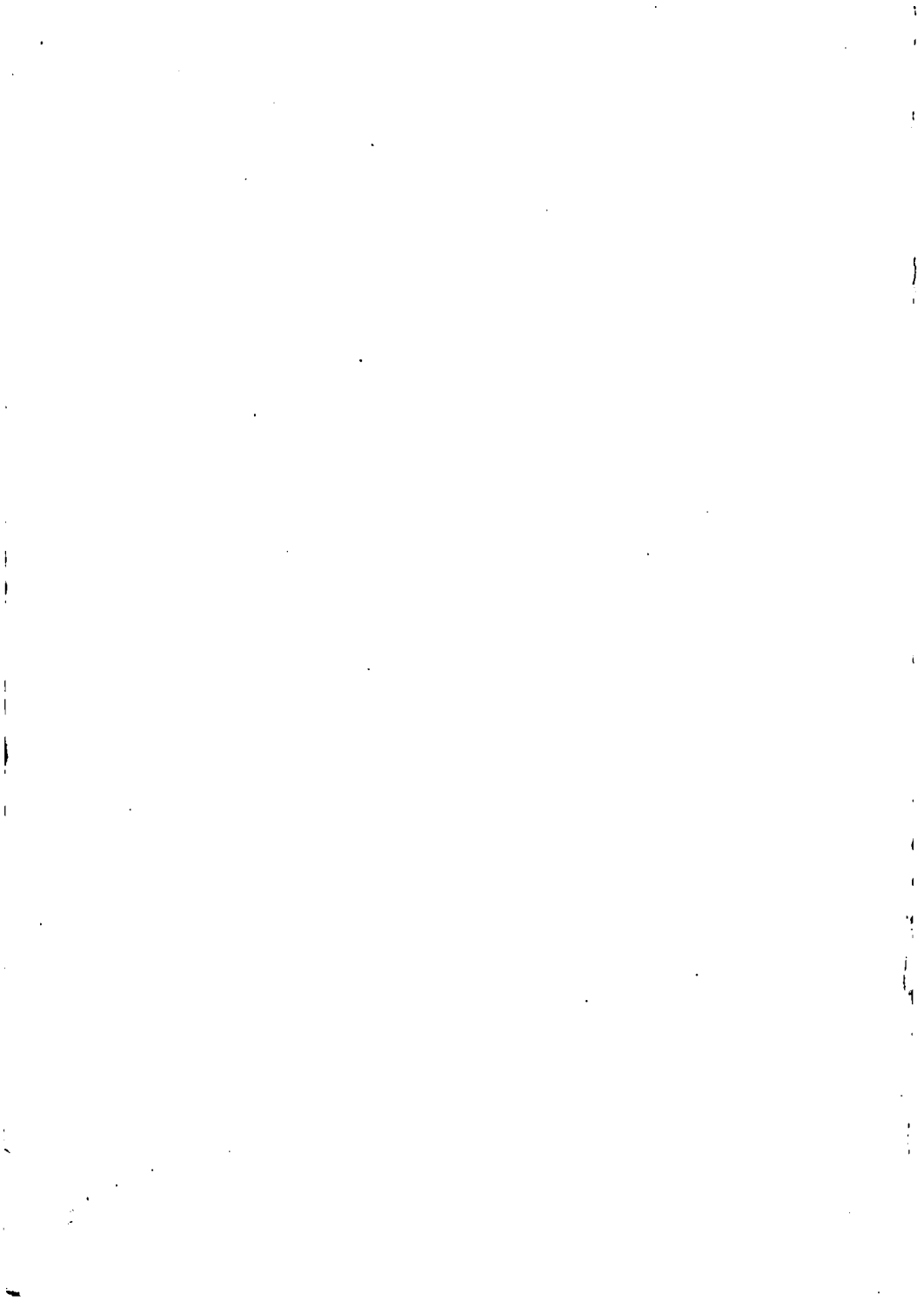
57779

10

VILÁGTÖRTÉNET

'83/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

MARX KÁROLY

Irfan Habib: Marx észrevételei Indiáról	3
Makkai László: Marx a feudalizmusról	21
Marx Károly és a szociáldemokrácia. (Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése)	43
Marx Károly: 100 megjegyzés (Kerekasztal beszélgetés az Angol Kommunista Párt tagjaival)	63
V.M. Dalin – N.I. Nyepomnyascsjaja: Történeti tárgyú könyvek Marx könyvtárában (Részletek)	83
Jemnitz János: Egyhetes Marx-konferencia Párizsban	101

Tájékozódás

Donáth Péter: Lunacsarszkij a memoáíró	106
Anatolij Lunacsarszkij: Forradalmár portrék	118
Folyóiratrepertórium (Válogatás 1980 második negyedév folyóirataiból)	130

A címlap az „Oskolai Uj Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Elfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József Nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92,— Ft, példányonkénti eladási ár: 23,— Ft.

**Index-száma: 25.886
ISSN 0083–6265**

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8314208 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MARX ÉSZREVÉTELEI INDIÁRÓL

(A Marx halálának 100. évfordulójára rendezett
linzi konferencián elhangzott előadás szövege)

Karl Marx halálának századik évfordulója egybeesik két írása megjelenésének százharmincadik évfordulójával. Ezek a cikkek, amelyek egy New York-i újság londoni levelezőjének jelentéseiként láttak napvilágot, az indiai történettudomány fontos dokumentumaivá váltak. A New York Daily Tribune-ben 1853. június 10-i és július 22-i keltezéssel megjelent két cikkében Marx hozzálátott a gyarmatosítás előtti indiai civilizáció alapvető mechanizmusainak, az indiai brit uralomnak, valamint India fejlődése és felszabadulása jövőbeli folyamatának az értelmezéséhez. Bármilyen kiválóak is ezek a cikkek, és bármekkora hatást is gyakoroltak az Indiai Nemzeti Mozgalomra, mégsem tekinthetjük ezeket az írásokat Marx India-értelmezése teljes kifejtéseinek. Egyrészt azért, mert Marx korábban már más írásokat is publikált Indiáról, másrészt azért, mert 1853-ban írt cikkei után tovább folytatta tanulmányait és elmékedéseit.

Az 1850-es években Marx különböző cikkeket írt ennek az újságnak, amelyekben fontos megfigyeléseket tett Indiáról; több fontos, kiegészítő megjegyzést találhatunk Marx és Engels korabeli levelezésében, és azokban a cikkeken, melyeket Engels írt, Marx kérésére.¹

1857–58 folyamán Marx papírra vetette a híres *Grundrissé*-t, és tisztázó-előkészítő jegyzeteit a *Tőké*-hez, és ezekben megkísérelte elhelyezni Indiát a pre-kapitalista formáció általa kialakított rendszerében.² De éppen a *Tőké*-ben, pontosabban annak 1867-ben megjelent első kötetében meglehetősen átalakította (fontos szövegmódosításokkal, megjegyzésekkel, és új szövegrészekkel) Indiáról alkotott fő téziseit, s jelentőségüket azáltal is megnövelte, hogy beillesztette a kapitalizmusról alkotott nagyszabású elemzésének klasszikus keretei közé. Értékes kijelentéseket tartalmaz a *Tőke* poszthumusz két további kötete is, amelyeket Engels adott ki, Marx jegyzetei alapján.³

1867 után az Indiára történő utalások kissé csökkentek Marx kiadott írásaiban, bár a szerző érdeklődése nem szűnt meg, ahogy ezt az indiai tör-

tételemről 1857 után elejtett megjegyzései is tanúsítják.⁴ Morgan és Kovalovsky műveinek olvasása után a faluközösségek iránt is fetámadt az érdeklődése.⁵

Marx Indiáról alkotott nézeteinek felbecsülésével csaknem minden művét figyelembe kell vennünk, amit harminc év alatt írt. Ráadásul nem lehet egyszerűen egymás mellé helyezni írásait, hiszen időnként Marx nézetei is változtak, s különösen sokat változott a prekoloniális Indiáról alkotott interpretációja.

A PREKOLONIÁLIS TÁRSADALOM

1. A hagyományos általánosítások

Amikor Marx 1853-ban a brit hódítás előtti indiai társadalomról írt, valószínűleg Hegelnek az indiai civilizációról alkotott értelmezéséből indult ki.

„A hinduknak nincs történelmük”, mondta Hegel, „se olyan fejlődésük, amely valódi politikai állapotot hozna létre”.⁶ Az indiai kultúra közismert terjedése „néma, tétlen terjeszkedés”. Így aztán „India népe nem hajtott végre hódításokat, de minden alkalommal legyőzte önmagát.”⁷ Lényegileg ezt az ítéletet ismétli Marx a jól ismert részletben:

„Az indiai társadalomnak nincs történelme, legalábbis nincs ismert történelme. Amit mi a történelmének tekintünk, az nem más, mint a sikeres hódítók története, akik birodalmakat alapítottak ennek az ellenállásra képtelen és változatlan társadalomnak passzív bázisán.”⁸ Hegel az indiai („hindu”) kultúra ideológiáját a „képzelet” panteizmusának tekintette, amely „minden véges létező egyetemes istenítésében, és az Isteni degradációjában”, az embernek „a személyiségről és a szabadságról” való lemondásában fejeződik ki.⁹ Ezért „az emberi életet tisztelő moralitást nem találhatjuk meg a hinduk körében.”¹⁰ Hasonlóképpen Marx is arról beszél, hogy „maga a gyilkosság vallási rítus Hindusztánban – a természet állatias imádata, amelynek lealacsonyodása abban a tényben mutatkozik meg, hogy az ember, a természet ura, rajongva térdre hullik Hanumán, a majom és Szabbala, a tehén előtt.”¹¹

A társadalom valóságos megszerveződésében az isteni formák sokaságával a kasztok sokasága járt együtt. Hegel elismerte, hogy ez fejlődést jelent a differenciálatlan társadalomhoz képest, de ugyanakkor kárhoztatta is a kasztrendszert, amely kemény szabályaival megalapította „a legdegra-

dálóbb szellemi szolgásgot”.¹² Az indiai faluszervezetben is a változhatatlan szigorúságot érzekelte:

„A falvak teljes jövedelme, ahogy azt már említettük, két részre oszlik, egyik a rádzsáé, a másik a termelőké; de elkülönített részt kap a helyi főnök, a bíró, a víz felügyelője, az istentisztelet számára rendelt brahman, az asztrológus (szintén brahman, aki megmondja a szerencsés és szerencsétlen napokat), a kovács, az ács, a fazekas, a mosó, a borbély, az orvos, a táncosnők, a muzsikos, a költő. Ez szilárd és változatlan, s nincs önkénynek alávetve. Az ilyen falu teljesen független. További kapcsolat fejedelem és alattvalók között nem áll fenn. Minden politikai forradalom tehát közömbösen zajlik le a közönséges indiai előtt, mert az ő sorsa nem változik.”¹³

Mindezt Marx elismétli a faluközösségről adott hasonló leírásában, ahol *in extenso* idézi Hegel feltehető forrásának, az 1812-ből származó, híres *Fifth Report*-nak (ötödik jelentés) egy részletét.¹⁴ Marx nemcsak kárhoztatja ezeket a „kasztrendszerből és rabszolgaságtól bemozgolt közösségeket”, de a politikai eseményektől való elszigeteltségüket is hangsúlyozza. Felháborodva ír az indiai falvak „barbár önzéséről (barbarian egoism), amellyel „néhány nyomorult földdarabra fordítva figyelmüket némán túrik a birodalmak összeomlását, az elmondhatatlan embertelenségek elkövetését, nagyvárosok lakosságának a lemészárlását, úgy tekintve mindezt, mint természeti jelenségekre.”¹⁵

Ezekre az összehasonlításokra nem azért került sor, hogy kimutasuk: Marx Hegelt ismétli, hanem azért, hogy aláhúzzuk velük azt a tényt, hogy gyökeresen eltérő kritikai megközelítése ellenére, Marxnak kora legjobb *polgári* gondolkodói körében elfogadott előfeltevéseiből kellett kiindulnia. Ami döntő jelentőséggel bír, az az, hogyan bírálta felül, és helyezte el egy teljesen eltérő analitikus szerkezetben ezeket az előfeltevéseket.

Marx kezdettől kizárólag azokat a tényszerű alapmegállapításait vette át a hegeli általánosításoknak, amelyeket kellően megalapozottnak talált. Már 1853-ban megismerkedett a *Fifth Report*-tal (1812), e terjedelmes dokumentummal; Wilks *Historical Sketches of South India* (Történelmi vázlatok Dél-Indiáról, 1810) című művével, amelynek a faluközösségekről szóló részletét valószínűleg felvázolta egy Engelshez intézett levelében,¹⁶ John Campbell *Modern India*-jával (1852); James Mill *History of British India*-jával (Brit-India története, 1806–18),¹⁷ a parlamenti viták és jelentések kötetivel, különösen azokkal, amelyek megelőzték az 1853-as Charter Act-ot. Többször utalt a *Manusmriti*-re (‘Manu’), amelyet Sir Wil-

liam Jones fordításában olvasható¹⁸; és arra is hivatkozott, hogy olvasta François Bernier útleírását, amely igen hatásosan mutatta be a mogul birodalmat Aurangzeb idején.¹⁹

Ezzel figyelemreméltó olvasottságra tett szert, amellyel már ellenőrizhette Hegel túlzó kijelentéseit. Marx Indiáról alkotott koncepciójában nem követte hűségesen Hegelt: azt tette a nagy filozófus Indiáról alkotott koncepciójával, amit dialektikájával, „megfordította”. Egy Engelshez írt levelében már korábban feltette a kérdést: „Miért jelenik meg a Kelet története a vallások történetének alakjában?”²⁰ Azok a vallások sajátosságok, amelyeket Hegel az indiai kultúra alapjai között tartott számon, maguk is az indiai társadalmi szervezet, pontosabban: a faluközösség következményei voltak.²¹ Végsősoron – ahogy Marx 1853-ban elgondolta – ez volt a döntő jelentőségű intézmény, s gyakorlatilag minden ebből eredt.

2. A faluközösség

Nem meglepő, hogy Marxt ekkoriban fellelkesítette az indiai faluközösség felfedezése. Már a *Német Ideológiá*-ban megtörténtek az előkézületek a fő prekapitalista tulajdonformák feltárására. Időrend szerint megkülönböztették egymástól (a) a vadászaton, halászaton, korai mezőgazdaságon, a „fejletlen termelési színvonal”-on alapuló „törzsi” tulajdont, (b) az „ókori közösségi és állami tulajdon”-t, amely a polgárok és a rabszolgák közötti osztálykülönbségeket hozza létre, és (c) a „feudális vagy rendi” tulajdont, jobbágyi sorba taszított parasztsággal.²² Ezek a formák jórészt hipotetikusak voltak, bár a (b) tulajdonformát Marx a római társadalom, a (c) formát pedig a nyugateurópai társadalom tanulmányozásából szűrte le. Ekkor úgy tűnt, hogy India a tulajdonforma, a gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer alapján hozzávetőlegesen beilleszthető a (b) formációba,²³ az angol megfigyelők leírásai is azt a nézetet erősítették meg, hogy a prekapitalista társadalmak – ellentétben a kapitalista társadalommal – az „eszmék törvényei” szerint járnak útjukat.

A *Tőke* első kötetében (1867) Marx az Indiai faluközösség fő jellegzetességének „a föld közös tulajdoná”-t nevezi.²⁴ Mit jelent ez pontosan? Marx gyakran úgy beszél, mintha arról lenne szó, hogy a falusiak a földet „közöszen művelik”. Forrása e tekintetben valószínűleg Wilks, aki így írt:

„Olykor közöszen művelik meg egy falu földjét, és a termést munka

szerint osztják szét, de általában minden birtokos a saját földjét műveli.”²⁵

Ez az állítás – melyet Marx a *Tribune* számára írt, és amelyet 1853-as cikkében idéz, – nem jelent meg a *Fifth Report*-ban, de egyik 1853-ban írt leveléből már úgy tűnik, ismerte Wilks leírását:

„E közösségek némelyikében a falu földjeit közösen művelik meg, többségükben azonban minden birtokos a maga földjén szánt-vet.”²⁶

A *Grundrisse*-ben Marx megemlíti, hogy „India néhány törzsénél” fennmaradt „a munka közös megszervezése”.²⁷ A *Tőke* első kötetében szorosan követte Wilks-t, sőt idézte is; a faluközösség közös földművelését pedig „a legegyszerűbb formá”-nak nevezte.²⁸

A közös mezőgazdasági tevékenység és a közös tulajdon közötti történelmi kapcsolatot Marx már a *Grundrisse*-ben (1857–58) felvetette. A közös tulajdon a közös mezőgazdasági tevékenységből származik, de ha már létrejött, fennmaradhat az egyéni gazdálkodás korában is.²⁹

A *Tribune* számára – a *Grundrisse* összeállításával egyidőben – írt cikkében Marx a „hindusztáni intézmények behatőbb tanulmányozását” sürgette, hogy alátámaszthatóvá váljon az a véleménye,

„hogy a hinduk földje eredetileg a faluközösség birtokában volt, amelynek hatalmában állt a földet kiadni az egyének számára, megművelésre.”³⁰

Mindezen Marx nyilván azt érti, hogy a falu vezetője a vállalkozó parasztok vagy az idegenek számára ugart enged át, megművelés céljából. Marx szerint a jogfejlődés a falu testületi tulajdona felé vezetett.

A *Grundrisse*-ben Marx kijelenti, hogy a faluközösségi tulajdon különbözteti meg az „ázsiai” közösségformát, a két másik, fejlett közösségformától, a rómainától (ahol a földet a városi közösség birtokolja) és a germántól (ahol a tulajdon egysége a birtok).³¹

A közös földtulajdon mellett Marx felismert két, egymásnak látszólag ellentmondó jelenséget is, amelyek mélyen beágyazódtak az indiai faluközösségek világába. Az egyik a munkamegosztás kifejlődésének hiánya, amely „a mezőgazdasági és kézműves tevékenység domesztikális egységét” eredményezi. Ez a megfigyelés az 1853-as *Tribune*-cikkekben is felbukkant már, központi helyét megőrizte, és a *Grundrisse*, valamint a *Tőke* első kötetében ugyanúgy visszatért, mint igen sok egyéb írásában.³² A másik oldalról viszont kifejlődött egy ellentétes irányú szélsőség: „egy megváltoztathatatlan munkamegosztás létrejött. Ez a kasztrendszeren keresztül realizálódott, amely „a természeti törvények rendíthetetlen erejével” örök-

letessé tette „az egyéni mesterember, a kovács, az ács stb.” hivatását. Gazdasági alapját mindennek a „változatlan piac” képezte, amelyet a közösség nyújtott az iparos számára, megátolva az egyszer már rögzült társadalmi munkamegosztás bármily módosulását.³³ Bár e munkamegosztás klasszikus megfogalmazása a *Tőke* első kötetében található, Marx nyilván kezdettől tisztában volt az örökletes foglalkozások és a kasztrendszer jelentőségével.³⁴

Marx 1853-ban helytelenítően emlegette az indiai faluközösség inhereus „stagnáló, vegetatív életét”.³⁵ 1857–58-ban már azt állította, hogy a közösség változatlanságának oka saját struktúráin belül rejlik.

„A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát. Ez az előfeltételében rejlik: abban, hogy az egyes nem önállóul a közösséggel szemben; abban, hogy a termelésnek önfenntartó köre, mezőgazdaság és kézműipar egysége, stb. van.”³⁶

Máshol Marx úgy érvelt, hogy az egyik törzsnek a másik által történő meghódítása, a meghódítottak társadalmának belső struktúráival együttműködve elősegítette a tulajdonformák megváltozását, a rabszolgaság vagy a jobbágyság kifejlődését. De az indiai közösségnek belső szilárdsága miatt az alávetettség nem változtatja meg alapvető természetét:

„A rabszolgaság és a jobbágyság csak a törzsi társadalmon alapuló tulajdon egyszerű továbbfejlődése. Szükségszerűen megváltoztatják a tulajdon formáját, de az ázsiai formával szemben szinte tehetetlenné válnak.”³⁷

Itt azonban szem előtt kell tartani, hogy Marx a közösség belső kondíciójáról beszél, és nem a társadalom egészéről, és már a *Tribune*-nak írott 1853-as cikkében megemlítette a faluközösségen belül létező rabszolgaságot.³⁸ Azt akarta mondani, hogy a „hódítók” nagyobb többletre tehetnek szert, ha a gazdaságilag megszilárdult közösséget zsákmányolják ki, mintha azokkal az egyénekkal törődnek, akikből a közösség összeállt.³⁹ A kizsákmányolási rendszert, amelynek az indiai faluközösségeket alávetették, Marx despotizmusnak nevezi, és csak ennek a leírásával tekinthetjük teljesnek az indiai prekolóniális társadalomról alkotott képét.

3. Despotizmus, többlet és árucikkek

Marx már olvasta Bernier írását 1853-ban, és egy Engelshez írt levélben bőségesen idéz belőle. Bernier fő tézise az volt, hogy a mogul biro-

dalom és a többi keleti állam azért hanyatlott, mert nem létezett a föld magántulajdona. Marx megjegyezte Bernier-nek azt az állítását, hogy a király volt „az egyetlen és kizárólagos tulajdonosa valamennyi földnek”, és hozzátette:

„Bernier joggal abban látja Kelet valamennyi jelenségének alapját – Törökországról, Perzsiáról, Hindusztánról beszél –, hogy magántulajdon nem létezik. Ez az igazi kulcsa még a keleti mennyországnak is.”⁴⁰

Bernier leírását, amely bemutatja, hogy az indiai tulajdon rendszere teljesen eltér az európaiótól, nem lehetett összeegyeztetni a közös tulajdon létezésével. Marx a *Grundrisse*-ben akarta megoldani a problémát. Ha a tulajdont a közösség vagy az állam birtokolja, az egyén „ténylegesen nincstelen”. Marx ezek után bevezeti a tulajdon és a birtoklás megkülönböztetését, így „a mindezen kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg felsőbb tulajdonosként, vagy egyetlen tulajdonosként, a valóságos közösségek pedig ennél fogva csak örökös birtokosokként.”⁴¹

Továbbá:

„Az összegység – amely a despotában realizálódik, mint a sok közösség atyjában...A többletermék...ennélfogva magamagától ezé a felsőbb egységé. A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látzó tulajdonnélküliség közepette ennélfogva valójában alapzatként ez a törzsi vagy közösségi tulajdon létezik.”⁴²

Az uralkodó tulajdonának e meglehetősen misztikus elképzelésével azonban Marx hónapokon belül felhagyott, miután papírra vetette. Az indiai hűbértulajdonokról a *Tribune*-nak írt, 1858-as cikkében helyeslően idéz egy olyan véleményt, amely szerint

„a kormányzat állítólagos tulajdona nem más, mint a feudális jogon alapuló törvénykönyvekből elvont jogcím, amelyet elméletben valamennyi országban elismernek, bármekkora is legyen a kormány rendelkezésére álló hatalom, amellyel szükségleteinek megfelelően adót vet ki a földekre.”⁴³

Ennek az idézetnek az utolsó szavaival Marx valószínűleg arra utal, hogy az uralkodó földtulajdona összefügg a földadó mértékével. Ha ettől függött a többlet mennyisége, ami tulajdonképpen bérleti díj volt, akkor a király valóban megszabhatta, milyen kötelességei vannak a földbirtokosnak.⁴⁴ Ennek van döntő jelentősége az uralkodónak, mint birtokosnak az elismerésével kapcsolatban. Az érvelés a *Tőke* 3. kötetében vált explicitté, abban a szövegrészben, amelyet Marx 1863–67-ben állított össze:

„Ha nem magánföldtulajdonosok, hanem mint Ázsiában, az állam az, ami velük közvetlenül szembelep, mint földtulajdonos, és egyszerűsmind szuverén, akkor járadék és adó egybeesik, vagy helyesebben, akkor nem létezik a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltjön, mint amely minden alattvalói helyzetben közös ezzel az állammal szemben. Itt az állam a legfőbb földesúr. A szuverenitás itt a nemzeti méretben koncentrált földtulajdon. Ám ezért ekkor nem is létezik semmiféle magánföldtulajdon, bár létezik a földnek, mind magán-, mind közös birtoklása és hasznélvezete.”⁴⁵

A „keleti despotizmus” tehát Marx analízise szerint lényegileg járadék-feltevő szuverenitás, és gyakorlatilag nem rendelkezik olyan politikai vonásokkal, mint az önkényuralmi, vagy abszolút monarchia, amelyekkel az európai liberális gondolkodás ruházta fel.⁴⁶

A *Tribune* 1858-as cikke, amelyből már idéztünk, arra utal, hogy Marx tisztában volt a brit hódítás előtti indiai társadalom komplexitásával, ahol nem létezett egyszerű „hűbéres” kapcsolat a paraszt és az állam között, ehelyett inkább egy trianguláris kapcsolat állt fenn, amelyben más osztályok, név szerint a „zamindárok” is igényt tartottak a többletre. Marx felismeri, hogy a magukat földbirtokosnak tartó zamindárok alá voltak vetve a kormány adókivetéseinek, s a parasztot bérlővé súllyesztették. Marx mégis idézte azt az ellentétes és hivatalos brit véleményt, amely szerint

„a zamindárok és a talukdárok a kormány tisztviselői, akik ellenőrzik, begyűjtik és a fejedelemnek adják át a falura kivetett adót.”⁴⁷

Más szavakkal: állítólagos jogaikat bitorlással szerezték meg az államtól. De azért „az előírások kedveztek számukra”, és „Oudh-ban ezek a feudális földbirtokosok igen nagy mértékben korlátozták mind a kormányzat törekvéseit, mind a termelők jogait”.⁴⁸

Döntő fontosságú ezekben a megfigyelésekben, hogy Marx számára az ázsiai államot nem képviselte egyszerűen egy magánszemély, vagy egy „felsőbb közösség”; az állam magában foglalt egy meghatározott társadalmi osztályt, amely kisajátította a terméktöbbletet az adóbérlés mechanizmusának eszközével. Csak ilyen osztályból fejlődhetek ki, a többlet-elsajátítás folyamatának területi terjeszkedése során, a földesúri jogokkal rendelkező helyi mágnások, akik elnyerhették egy olyan óvatos írótól, mint Marx, a „feudális földbirtokosok” címet.

Ha az egyéni földesúri birtok bitorlás révén kifejlődhetett az állami

földbirtokból, vajon az állami nem a hódítás aktusa, a legteljesebb bitorlás révén jött létre? 1853-ban Marx valóban arra gondolt, hogy a „földbirtok hiányá”-nak, vagyis az állami tulajdonnak intézményét „egész Ázsiában” a muszlim hódítók alapíthatták meg.⁴⁹ Ez az elgondolás igen fontos következményekkel jár, hiszen azt sugallja, hogy az adóbérllet legteljesebb formájában az iszlám politika egyéni sajátossága volt. Később Marx nem elevenítette fel ezt a gondolatot, amely igen sajátos értékekkel bír, mert arra utal, hogy Marx még 1853-ban is hajlott annak elismerésére, hogy maga a történelem is közrejátszhatott az indiai vagy ázsiai társadalmi szerkezet alapvető formáinak létrejöttében.

Úgy tűnik, Marx egy igen fontos szempontból módosította, vagy finomította elképzeléseit a *Tőke* első kötetének kiadását megelőző tizenegynéhány év alatt. A cseréről, vagy a kereskedelmi cikkek termeléséről van szó, amely alapvető fontossággal bír a prekoloniális indiai társadalom történelmi természetének értelmezésénél. A *Grundrissé*-ben Marx megjegyzi, hogy valamennyi közösségben (indiai, római, germán) „a gazdasági cél a használati érték termelése”, vagyis a közösség igen kis mennyiséget termel csere céljából.⁵⁰ „A cserére alapozott termelés rendszere” a kommunális forma „történelmi felbomlását” jelzi.⁵¹ A *Tőke* harmadik kötetében azt olvashatjuk, hogy az „indiai közösség”-re, akár az európai antikvitásra vagy a középkorra a „natúrális gazdálkodást” fenntartó „termelési mód” a jellemző – vagyis a nem csere céljából termelő gazdaság. A *Tőke* első kötetében Marx kimutatja, hogy a többlet kieroszakolható és elfogyasztható a csere közvetítése nélkül is. Az indiai mágnások helyzetét példaként hozza fel:

A mágnás a mezőgazdasági termékek többletét, mint járadékot kisa-játítja, majd részben természetben elfogyasztja, részben átengedi a „nem-mezőgazdasági dolgozók”-nak. A termelés és az újratermelés fokozatosan bővülő mértékben követi egymást itt, nemcsak a tőke beavatkozása nélkül, ahogy Marx hangsúlyozza, de az árucserre minden formájának a hiányában.⁵²

Nyilvánvalóan Richard Jones volt Marx forrása, és ha más Marx-írásokat nem ismernénk, azt kellene hinnünk, hogy a régi indiai társadalmat a közösségen belüli és kívüli csere teljes hiánya jellemezte. De a *Tőkének* ugyanebben a kötetében fellelhető, klasszikussá vált részlet minden kétséget eloszlat az indiai közösséggel kapcsolatban, és bebizonyítja, hogy Richard Jones mágnása Marx szerint nem volt jellemző az indiai társadalom egészére, mindössze egy lehetőséget illusztrált, nem többet.

A *Tőke* szóban forgó részletében Marx szembeállítja a falu belső termelési körülményeit „a munkának az indiai társadalom egészében árucseré által közvetített megosztásával”. Így a falun kívül a csereérték és nem a használati érték uralkodott. Itt „csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik, mint természetbeni járadék.”⁵³

Ezek az állítások döntő fontosságúak, bár ritkán vonták le belőlük a kellő következtetéseket. Azt jelentik, hogy

(a) A paraszt termékeinek egy részét önfenntartás céljából termelte meg, és ez nem jutott el a piacra.

(b) A maradék – a többlet-termék – egy részét a paraszt természetbeni járadékként befizette. Marx szerint ez volt a többlet normális kisajátítási módja Ázsiában.⁵⁴ Miután a terméket elvették a paraszttól, az a piacra került az állam jóvoltából, és így vált árucikké, a falun kívül.

(c) A többlet másik (feltehetően kisebb) része a falun belül vált árucikké, mert az a paraszt termelte, amelyik pénzáradékot fizetett. Az árucikkek piaca mégis a falun kívül maradt.

Az önálló gazdálkodás így csak a falura korlátozódott; a falun kívül az árucseré-forgalom dominált, és sajátos működésével munkamegosztást eredményezett. Meghökkenítően nagy a különbség a prekolonális India és „sok ókori latifundium, Nagy Károly villái s többé-kevésbé az egész (európai) középkor” között, ahol a mezőgazdasági terméknek semmilyen, vagy csak nagyon jelentéktelen része kerül be a forgalomba, sőt még a termék azon részének is csak viszonylag jelentéktelen része, amely a földtulajdon jövedelmét képviseli.⁵⁵ Lehetséges talán, hogy Marx a pénzgazdálkodás magasabb szintjét tételezi fel a pre-kolonális India, mint a középkori Európa esetében?

Kár, hogy nem tudjuk, miért érezte Marx annak a szükségét, hogy ilyen nagy súlyt fektessen az indiai árucseré-forgalom jelentőségére. Valószínűleg rábukkant a *Fifth Report*-ban a járadékot pénzben fizető parasztokra történt utalásokra.⁵⁶ A *Tribune*-cikkből arról is írt, hogy a bengáli zamindárok helyét a Permanent Settlement (állandó letelepedés) hatására „spekuláns kereskedők” vették át.⁵⁷ E spekulánsoknak már a régebbi társadalomban is jelentős kereskedelmi tőkével kellett bírniuk, hogy később felvásárolhassák „Bengál összes földjét”.

1853-ban, Bernier művének elolvasása után Marx valószínűleg úgy gondolta, hogy az indiai városok, Bernier leírása szerint, a modern európai

városoktól különböző gazdasági alapra épültek: „tulajdonképpen nem mások, mint katonai táborok (military camps).” Egy Berniertől kölcsönzött hosszú idézettel hangsúlyozza a katonák és a táborokat követő elemek nagy számát, és hajlamukat arra, hogy a létminimum szintjén éljenek.⁵⁸ Ezek az állítások azt a véleményt igazolják, hogy a többleterméket a városokban az uralkodónak és nemességének az égisze alatt fogyasztották el; semmi nyoma annak, hogy a városi gazdaság a közvetlen fogyasztásra vagy az árucserére épülne. Valójában azonban Marx felismerhette, hogy Bernier leírása szerint minden tranzakcióban a pénz-fizetés a norma.

1853-tól Marx arra a kérdésre kereste a választ, miért sikerült az indiai vagy ázsiai államnak az adót bérösszeggé változtatni, amíg erre Európában nem került sor. Mindez részben az indiai közösség „ellent-nem-álló” természetével magyarázható, de egy eredetileg Engels nevéhez fűződő gondolat kidolgozása során megtalálta az államnak a termelés felett gyakorolt közvetlen ellenőrzése mögött álló gazdasági tényezőt. Ez a mesterséges öntözés volt, amelyet azon a szinten, amelyre Indiában szükség volt, csak a centralizált despotizmus hajthatott végre.⁵⁹ Miután a tézis 1853-ban felvetődött, a *Grundrisse*-ben, majd a *Tőke* első kötetében ismét felbukkant.⁶⁰ Engels 1878-ban az *Anti-Dühring*-ben — amelyet Marx átnézett — ismét előtérbe állította ezt a gondolatot.⁶¹ Kellő megalapozása nem történt meg, de még így is elég hatásos volt ahhoz, hogy megindítsa a „hidraulikus társadalmak”-ról teoretizáló szakirodalom áradatát, amelyet Wittfogel *Oriental Despotism* (Keleti despotizmus, 1957) című kötete koronázott meg.⁶²

4. Az ázsiai mód – megfontolások

Marx jóval 1867 előtt kialakította India és (amint gondolta) Ázsia nagy része gyarmatosítás előtti politikai és gazdasági rendszere alapvető elemeinek átfogó elméletét. 1859-ben valószínűleg biztos volt abban, hogy az „ázsiai termelési mód” önálló helyet érdemel az emberiség történelmében.⁶³

Ez a termelési mód, ahogyan Marx kigondolta, két megkülönböztető jellegzetességgel bír, a faluközosséggel és a keleti despotizmussal. Az első fontos szerepet töltött be a munkafolyamat szabályozásában: önfenntartó kistermelés, személyes függőség (individual bondage) nélkül, de meghatározott foglalkozásokkal. A despotizmus lényege az adók és a bérleti összegek azonossága, vagyis a többletnek az államgépezeten keresztül történő

kisajátítása. Míg a természetes gazdálkodás a falvakban fennmaradt, az árucikk-forgalom kifejlődhetett a rendelkezésre álló többlet alapján, a falvakon kívül.

Ha ez így van, a pre-kolóniális indiai társadalom (mint klasszikus „ázsiai” típus) fejlett osztálytársadalom volt, többlet-elsajátító uralkodó osztállyal, és a közösségen kívüli cserére alapozott munkamegosztással. Hobsbawm-nak így aligha lehet igaza, amikor a *Grundrisse* alapján azt feltételezi, hogy „az ázsiai rendszer... még nem osztálytársadalom, vagy ha mégis az, akkor a legprimitívebb formája.”⁶⁴ Éppen ellenkezőleg, erre az időre Marx már minden 1853-as lelkesedését elveszítette, amit Hegelnek ama bizonyos kijelentése iránt érzett, hogy az indiai társadalomnak valójában nincs is történelme. Azt azért fenntartotta, hogyha van, akkor „stagnáló”, vagy lassan változó.

Bármilyen meggyőzőnek is tűnhet számunkra az „ázsiai mód” elmélete, amellyel Marx a pre-kolóniális gazdaságot minősítette, jó okunk van azt hinni, hogy 1867 után egyre több fenntartást táplált az „ázsiai” koncepcióval kapcsolatban. Túl sok kérdés maradt megoldatlan.

Az első, meglehetősen komplex kérdés az ázsiai rendszer helyére vonatkozik a társadalmi fejlődés menetén belül. 1859-ben előszavában, amit *A politikai gazdaságtan kritikájához* írt, Marx úgy beszél, mintha az ázsiai mód a klasszikus antikvitás előtt jött volna létre. 1868-ban megerősítette ezt a véleményét, hogy „mindenütt Európában az ázsiai, illetve indiai tulajdonformák alkotják a kezdetet.”⁶⁵ De ezek a korai közösségek nem termeltek többletet, ahogy ezt Engels tisztázza az *Anti-Dühringben* (1878), egy Marx által átnézett és elfogadott könyvben.⁶⁶ A korai közösségek tehát nem sorolhatók be az „ázsiai” rendszerbe, amelynek a többlet-termelés fontos összetevője volt. Az ázsiai rendszer tehát csak párhuzamos folyamat lehet a rabszolगतartó és feudális társadalmak kifermálódása mellett, és nem előzheti meg létrejöttüket. Az *Anti-Dühring* „a keleti despota vagy satrapa” létrejöttét „az osztályok kifermálódásának folyamatában” helyezi el, ahol „az elkülönült, egyéni uralkodók uralkodó osztállyá egyesülnek.”⁶⁷

Amíg az ázsiai vagy indiai társadalom ily módon elvesztette primitív, antik jellegét, Marx nem hagyhatta figyelmen kívül azt a folyamatot, amelynek létezését már régen elfogadta, de következményeire mindaddig kevés gondot fordított. Ha az indiai közösség eredeti formájában közös földművelést folytatott, akkor az egyéni kistermelők kialakulása – amely ma már az uralkodó forma⁶⁸ – egy alapvető változást jelent e „változat-

lan” társadalom történetében. Ellentmondás van a közös tulajdon és az egyéni művelés között is. Ezt a kérdést Marx nem Indiával, hanem Oroszországgal kapcsolatban vetette fel határozottan, de a logika mindkét országra alkalmazható. A közös tulajdon és a megosztott kistermelés kombinációjában

„a mobil tulajdon, amely még jelentős szerepet játszik a mezőgazdaságban, fokozatosan a közösség tagjainak differenciálódásához vezet, és így lehetővé teszi az érdekkonfliktusok kialakulását, különösen az állam pénzügyi nyomásával együtt.”⁶⁹

Mindezt Marxnak Kovalevsky *Communal Landholding* (Közös földtulajdon) című könyvéhez írt feljegyzéseivel együtt kell megfontolnunk, amelyekben már megjegyezte, hogy az indiai faluközösségen belül megjelenik a magántulajdon, ami a közösség ellentmondásainak kiéleződését idézi elő.⁷⁰ Így tehát nem is lehetett tovább fenntartani azt a véleményt, hogy az indiai közösség belsőleg teljesen stagnáló intézmény.

Ugyanezekben a Kovalevsky-műhöz írt feljegyzésekben Marx ismét kifejezi azt a véleményét, hogy az indiai közösségek más rendszerhez tartoznak, mint a római-germán feudalizmus. Itt válik érdekessé, hogy a különbségük nem más, mint az indiai jobbagység hiánya, és az, hogy a „nem-nemes osztályok” tagjai nem bírnak elidegeníthetetlen földet.⁷¹ Ezek nem olyan jellegzetességek, amelyek miatt az indiai közösségeket alsóbbrendű történeti állapotban leledzőnek tekinthetnénk, még az árucikk-forgalom és a magántulajdon szempontjából sem.

Ha az indiai közösségnek van történelmi fejlődése, akkor ez csak fokozottabban igaz a gazdasági szuperstruktúrára, az úgynevezett Keleti Despotizmus gépezetére nézve. 1853-ban Marx feltette a kérdést, vajon az iszlám politika felelősnek tekinthető-e az uralkodó tulajdonjogaiért?⁷² Lehetséges, hogy Marx később felismerte az ebben rejlő ellentmondásokat. Kovalevsky ugyanabban az 1879-es könyvében, amit Marx olvasott, a „Mahometi elméletet és gyakorlatot” kritizálta, amely állítólag elutasította a föld magántulajdonát.⁷³ Így aztán még az ázsiai államnak, mint a föld birtokosának, és a földmagántulajdon hiányának az elképzelése is megsemmisülni látszott, bár mindez nem érintette szükségszerűen az adó és a többlet (a bérletösszeg) gyakorlati azonosságát.

Marx további olvasmányai közé tartozott Elphinstone *History of India* (I. története) című írása is, amelyről az 1870-es években bőséges jegyzetanyagot készített. A legtöbb lejegyzett tény dinasztia-történeti; Akbáról, a nagy mogul uralkodóról (1556–1605) Marx feljegyezte és alá is húz-

ta, milyen intézkedésekkel növelte bevételeit. Feljegyezte, hogy Akbár a termények egyharmadát adóalappá nyilvánította, és ami még fontosabb, az adót pénzben szedte be, a régebbi árak átlagát kiszámítva az átszámítás-hoz.⁷⁴ Mint láttuk, Marx a *Tőke* első kötetében már elismerte, hogy a földjáradékot részben készpénz formájában fizették be. De ez az információ egész biztosan radikálisan megváltoztatta azt az előfeltevését, amelyet a *Tőke* harmadik kötetében fejt ki, nevezetesen: azt, hogy a termékjáradék volt „a mozdulatlan (stationary)társadalmi állapotok” fenntartója Ázsiában.⁷⁵ A pénz-kapcsolat bevezetése minden elemében ellentmond ennek az előfeltevésnek, mind a természetbeni járadék, mind a „mozdulatlan körülmények” szempontjából.

Végül még az ázsiai „despotizmus” is kezdte elveszíteni korábbi féltelmetes jellemvonásait. A.L.H. Gunawardana kimutatja Henry Summer Maine *Lectures on the Early History of Institutions* (Tanulmányok az intézmények korai történetéről, 1875) című művéhez írt jegyzeteiben, hogy Marx kifejezetten szembeállt minden társadalom felett álló hatalommal, és azt állította, hogy ez a társadalmi ellentmondások miatt jött létre.⁷⁶

Elég is ennyi bizonyíték arra, hogy Marx folytatta Indiáról való tanulmányait 1867 után, s ez oda vezetett, hogy több korábbi elképzelését felülvizsgálta a prekolonialis Indiáról. Ráadásul a primitív kommunizmus új teoretikai megformálása, amelyet Morgan művei megerősítettek az indiai közösség jellegzetességeinek általánosításához vezetett (különösen az ősi közös földművelés), és ahhoz, hogy egy korábbi korszakba kerültek át. Ezzel összefüggően e primitív korszak társadalmi fejlődésének alapvető mechanizmusai is általánosíthatóvá váltak. A stagnáló ázsiai mód már nem illett bele a finomított teoretikai rendszerbe, a részletesebb kutatások pedig az indiai közösségekről és a pénzügyi rendszerről alkotott korábbi tézisek újjáalakítását sürgették. Annyi bizonyos, hogy nem lehet kizárólag Engelst okolni az ázsiai mód elejtéséért.⁷⁷

Marx későbbi éveiben fenntartással viseltetett az ázsiai kategóriával szemben, de sohasem tévesztette szem elől az indiai társadalom és gazdaság specifikus sajátosságait. Mindig helytelenítette, hogy az indiai közösségeket „feudális”-nak nevezzék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a mezőgazdasági és a kézműves tevékenység egységéről, valamint a megváltoztathatatlan munkamegosztásról, mint az indiai falu-gazdaság két alap-pilléréről nyújtott pontos analízise ma sem veszített értékéből. A mai gazdaságtörténeteszeknek ugyanazt a kérdést kell feltenniük, mint amit Marx feltett, ha a földjáradék formájában megjelenő „járadék” származá-

sának a kérdéseit kutatják. A kontraszt, amit Marx a többlet elidegenítésén alapuló piacgazdaság és a falun belüli „natúrális gazdálkodás” között kihangsúlyozott, ma is változatlan, bár az árutermelés behatolása és a falun belüli differenciálódás sokkal kiterjedtebb lehet, mint amennyire ezt Marx feltételezte. Az ő véleménye szerint a városi gazdaság parazita jellegű, és az árutermelés még nem hatolt be valójában a mezőgazdaságba. Igen figyelemre méltó kísérletet tett annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mi akadályozta meg a kapitalista fejlődés lehetőségeinek érvényesülését az indiai gazdasági életben.⁷⁸ Mindez értékes eszmei öröksége az indiai történészeknek, és arra inspirálja őket, hogy tárják fel a változás mechanizmusait egy olyan társadalomban, amelyet egykor maga Marx is, meglehetősen igazságtalanul, változatlanul tekintett. •

Jegyzetek

1. A következő gyűjteményes köteteket használtam: K. Marx – F. Engels: *On Colonialism*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva; K. Marx – F. Engels: *The First Indian War of Independence, 1857–1859*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva, Marx–Engels: *Selected Correspondence, 1846–1895* National Book Agency, Calcutta, 1945. Egy korábbi kiadás, az R.P. Dutt által bevezetett Karl Marx: *Articles on India*, első indiai kiadás, People’s Publishing House, Bombay, 1943 – ma már csak történeti értékkel bír.
2. A Grundrisse következő kiadását használtam: Karl Marx: Grundrisse, Martin Nicolaus előszavával, Penguin Books, London, 1973. Történelmi részleteit Jack Cohen fordította, E.J. Hobsbawn előszavával, *Pre-Capitalist Economic Formations* címmel jelent meg 1964-ben Londonban, Lawrence és Wishart kiadásában.
3. A *Tőke* első kötetének 1938-as, londoni, Moore-Aveling által lefordított, Dona Torr, George Allen and Unwin kiadásában megjelenő példányát használtam. A második és harmadik kötetet a moszkvai Foreign Languages Publishing House 1957-es (2. k.) és 1959-es (3. k.) kiadásában olvastam.
4. K. Marx: *Notes on Indian History (1664–1858)* Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.d. (186. pp. Without index)
Sajnos a kiadók nem közlik, mikor készítette el Marx a jegyzeteit. De erre valószínűleg 1870 után, Sewell: *The Analytical History of India* című könyvének megjelenése után került sor. A másik mű, Elphinstone *History of India*-ja már 1841-ben megjelent, de 1874-ben újra kiadták.
5. Lásd Daniel Thorner: Marx on India and the Asiatic Mode of Production. *Contributions to Indian Sociology* IX. 1966, december. 58–63.
6. G.W. Friedrich Hegel: *The Philosophy of History*, tr. J. Dover Publications, New York, 1956. 163.; Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, 279.
7. i. m. 142.
8. Az 1853. július 22-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról* 36–37.

9. Hegel, i. m. 141. magyar kiadás. 290.
10. Hegel, i. m. 150.
11. Az 1853. jún. 10-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról*, 36–37.
12. Hegel, i. m. 144. magyar kiadás, 292.
13. Hegel, i. m. 154. magyar kiadás, 302.
14. *Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East Indian Company*, 1812 (Fotó-offszet kiadás, Irish University Press, Series of British Parliamentary Papers, Colonies: East India: 3. Shanon, 1969.) 85.; Marx idézete a Tribune 1853. jún. 10-i számában írt cikkében: *On Colonialism*, 35–36.
15. Tribune-cikk, i. m. 36–37.
16. Úgy látszik, Marx Wilks leírásához folyamodott a faluközösségekkel kapcsolatban (Murray Hammich kiadás, Mysore, 1930, I. 136–9.), Engelshez írt levelében, 1853. jún. 14. (*On Colonialism*, 279–80) V.ö.: Gunawardana cikkével, *Indian Historical Review*-ban 372–73.; *A Tőke* első kötetében Marx kifejezetten forrásként idézi Willkst, a faluközösségek kapcsán. MEM, Budapest, 1972. 23. köt. Tőke I. 335–336.
17. A New York Daily Tribune-nek írt cikkeiben többször is idéz Campbelltől. Lásd még: MEM, 23. köt. *Tőke*, I. 336.; Müll *Historyját* is idézi 1853-ban Marx (*On Colonialism*, 43)
18. A Manu-ra való utalás egy 1853. jún. 14-i levelében található. (*Selected Correspondance*, 62; MEM, 28. köt. 249–253).
19. *Selected Correspondance*, 57–58; MEM, 28. köt. 239, 245. Bernier rászolgált Marx elismerésére, hiszen a mogul birodalom hanyatlásának tényezőit próbálta analizálni. Engels megjegyzéseit Bernier-ről lásd: MEM, 28. köt. 238–239.
20. Az 1853. jún. 2-i levél, MEM, 28. köt. 238.
21. Az 1853. jún. 10-i cikk a Tribune-ban, *On Colonialism*, 36–37.
22. Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Magyar Helikon, 1974. 25–27.
23. Erre utal Engels kérdése (jún. 6-i levél): „Hogy lehet az, hogy a keletieknél nem jött létre a földtulajdon, sem annak feudális formája?” MEM, 28. köt. 236–239.
24. MEM, 23. köt., *Tőke* I. 335.
25. Wilks: *Historical Sketches of South India*, Mysore, 1930, Murray Hammick. I.k. 137. (eredeti kiadás: London, 1810).
26. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 252.
27. MEM, 46/I. köt. 358.
28. MEM, 23. köt. 335.
29. MEM, 46/I. 335.
30. Megjelent 1858. máj. 25-én (*On Colonialism*, 163).
31. MEM, 46/I. 359–366.
32. MEM, 46/I. 360; MEM, 23. köt. *Tőke* I. 335.
33. MEM, 23. köt. *Tőke* I. 336.
34. Lásd például „a megélhetés örökletes eszközei”-re és a „kasztmegkülönböztetésekre” történő utalásokat az 1853 jún. 10-i cikkben (*On Colonialism*, 36–37.)
35. MEM, 46/I. köt. 366.
36. uo.
37. MEM, 46/I. köt. 374.
38. 1853 jún. 10-i levél *On Colonialism*, 37.

39. MEM, 25. köt. 586. ahol Marx azt állítja, hogy a jobbágság személyes köteleke nem szükségszerű ott, ahol – mint Ázsiában – az állam a „földbirtokos”. „Ilyen körülmények között nincs szükség más politikai vagy gazdasági nyomásra, mint arra, amit az állam gyakorol valamennyi alattvalója felett.”
40. MEM, 28. köt. 239.
41. MEM, 46/I. köt. 357.
42. uo.
43. 1858. máj. 25-i cikk: On Colonialism, 162.
44. Az a kijelentés, hogy a király valamennyi föld birtokosa, a 18. század előtt nem hangzott el egyetlen indiai forrásban sem, bár az európaiak már a 16. századtól gyakran hangoztatták. Nyilván a gyakran „bérösszeg”-nek nevezett földadó sugallta nekik a mindent felölelő királyi földbirtokot. (Lásd: Irfan Habib: *Agrarian System of Mughal India*, Bombay, 1963. 12–113.
45. MEM, 25. köt. Tőke III. 745.
46. Lásd Macaulaynak Lord William Bentinck felett tartott gyászbeszédét, amelyben szembeállítja a „brit szabadságot” a „keleti despotizmussal”.
47. 1858. jún. 7-i Tribune-cikk: On Colonialism, 163.
48. uo.
49. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 253.
50. MEM, 46/I. köt. 366–367.
51. uo.
52. MEM, 23. köt. 335.
53. MEM, 23. köt. 335.
54. uo.
55. MEM, 25. köt. 741.
56. Sir John Shore a *Fifth Report* 1. függelékéhez írott híres feljegyzésében kijelenti: „Egész Bengáliában pénzben fizetik a ráják a bérösszeget”. 192. 1. 226. §.
57. 1853. júl. 19-i cikk: On Colonialism, 73.
58. Selected Correspondance, 57–58; MEM, 28. köt. 242. Az idézetek Bernier *Travels* (Oxford, 1916, V.A. Smith) című könyve 219–20., 151–2., és 381–2. oldaláról származnak.
59. Egy Marxhoz írt levelében (1853. jún. 6.) arról beszél, hogy a Szaharától „Indiáig és Tatárföldre” terjedő hatalmas területen a „mesterséges öntözés” a „mezőgazdaság elsődleges feltétele”. A keleti kormányzat három egységét is elkülöníti a továbbiakban: pénzügy, belügy és közmunkák. Marx beilleszti ezeket az eszméket az 1853. jún. 10-i Tribune-cikkébe. On Colonialism, 33–34.
60. MEM, 46/I. köt. 358.
61. Engels: Anti-Dühring, Idegen nyelvű irodalmi kiadó, Moszkva, 1947. 259–260.
62. E könyvről írt kritikámat lásd: *Enquiry*, Delhi, no. 6, 54–73.
63. „Nagy körvonalakban az ázsiai, az ókori, a feudális és a burzsoá termelési módot tekinthetjük a társadalom gazdaságfejlődési korszakainak.” (Contribution to the Critique of Political Economy tr. N.J. Stoke, Calcutta, n.d.13.)
64. E.J. Hobsbawm bevezetése a *Prekapitalista formációk*-hoz. Ha nincsenek osztályok, nincs osztályharc sem. Wittfogel: „A hidraulikus társadalmak története arra utal, hogy az egész emberiség visszatérő betegsége, az osztályharc nem más, mint a multicentrikus és pluralista (nyugati) társadalmak luxusa.” (Oriental Despotism, 71.)

65. 1868. márc. 14-i levél MEM, 32. köt. 40. Marx azt állítja, hogy Maurer műve megerősítette meggyőződését.
66. Engels: *Anti-Dühring*, i. m. 262.
67. *Anti-Dühring*, 258–259.
68. Ezt Marx 1853-tól elismerte. Lásd fentebb.
69. A Vera Zaszulicshoz írt levél második változata, 1881, márc. 8.
70. D. Thorner: *Contributions to Indian Sociology*, II. 1966. 60–62. Vajon mit mondott volna Marx, ha megismeri az indiai faluközösség legkorábbi leírását a *Milindapanho*-ból (i.sz. 1. sz.). Amikor a falu vezetője összehívja a falu népét, akkor csak a „családfőket” várja el: „Sokan nem jönnek el: nők, férfiak, rabszolgák és rabszolganők, bérmunkások, szolgák, parasztok, betegek, ökrök, bivalyok, juhok, kecskék, kutyák – de mindezek nem számítanak.” (Questions of King Milinda, Rhys Daves ford., I. k. 208–209.)
71. Idézi Hobsbawn a Prekapitalista formációkhoz írt bevezetésében. 58.
72. 1853. jún. 14-i levél. (On Colonialism, 62.) MEM. 28. köt. 250–251.
73. Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás*. New York, 1968. Modern Reader Paperback. 372–373.
74. Karl Marx: *Notes on Indian History (664–1858)*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.é. 42.
75. MEM, 25. köt. Tőke III. 750.
76. *Indian Historical Review*, II. 387. Gunawardana szerint a jegyzetek „Marx elégedetlenségét jelzik a keleti állam természetéről a Grundrissében alkotott saját elképzelésével.”
77. Amikor Engels megírta *A család, a magántulajdon és az állam eredetét*, egyáltalán nem utal erre a rendszerre. Lásd azt a részt, amikor „a civilizáció három nagy korszaká”-ról beszél.
Hobsbawn ezt némi túlzással próbálja megindokolni (bevezetése a Prekapitalista formációkhoz, 52.). Lásd: Wittfogel: *Oriental Despotism*, 386.
78. Ez persze fontos vitatéma az indiai történészek körében. Saját nézetemről lásd: *Potentialities of Capitalist Development in the Economy of Mughal India*, Enquiry, NS, III. 1–56. Azzal, hogy a középkori indiai társadalmat néhány indiai és szovjet történész feudálisnak nevezi, arra utalnak, hogy a kapitalizmus létrejöttét a brit hódítás akadályozta meg. V.I. Pavlov ismerteti a vitát, a bizonyítékok közvetlen használatával együtt: *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*. Nauka, Moszkva, 1978, 4–159.

MAKKAI LÁSZLÓ:

MARX A FEUDALIZMUSRÓL*

„A tág értelemben vett politikai gazdaságtant ... még meg kell teremteni. Amit nekünk a gazdaságtudomány mindmáig adott, az csaknem kizárólag a kapitalista termelési mód keletkezésére és fejlődésére korlátozódik; a feudális termelési és csereformák maradványainak bírálatával kezdődik, bebizonyítja a kapitalista formák általi felváltásuk szükségszerűségét” – így nyilatkozott Engels 1878-ban, gyakorlatilag már az egész marxi életmű ismeretében, ami azt jelentette – s mindmáig azt jelenti – hogy Marxnak a kapitalizmusról a Tökében adott gazdasági elemzéséhez hasonló érvényű összefüggő, rendszeres gazdasági elemzéssel a feudalizmusról nem rendelkezünk. Ez nem jelenti viszont azt, hogy Marx és Engels ne adtak volna műveikben megfelelő kiindulópontot és iránymutatást egy ilyen elemzés elvégzéséhez. Ebből a szempontból természetesen a Tökének az ún. eredeti tőkefelhalmozásról, a kereskedő- és uzsoratókérőről, valamint a feudális földjádék formáiról szóló fejezetei, továbbá egyéb, szórványos idevágó megjegyzései a leginkább alapvetőek. Marxnak a Tökét megelőző írásait – mint ő maga is – előtanulmányoknak tekintem, melyeknek egyes, köztük a feudalizmusra vonatkozó megállapításait részben újragondolva építette bele a Tökébe, s így elmélyült tanulmányozásuk inkább a marxi gondolkodás fejlődéstörténetének vizsgálatát, semmint végleges álláspontjának megvilágítását szolgálja. Ezúttal az utóbbira törekszem, s megkíséreltem Marxnak a feudalizmusról való fejtegetéseiből elméleti és módszertani tanulságoknak ha nem is megkeresését, de legalább keresését.

Ezeket a tanulságokat természetesen már mások is keresték s nem egyet találtak is. Ezek tudomásulvétele nélkül Marxot újraolvasni nemcsak nem tanácsos, hanem lehetetlen is, hiszen nem küszöbölhetjük ki agyunkból néha rávezető, néha azonban félrevezető interpretációikat. Ezeknek az értelmezéseknek méltatására, vagy éppen kritikájára azonban itt csak érintőleg térhetünk ki. Egyenesebb utat kell választanunk témánkhoz, és pedig azt az utat igyekezzünk követni, melyen maga Marx is járt, mikor a feudalizmus problémáit érintette. Hangsúlyozom: érintette, mivel – mint

*A Magyar Történelmi Társulat, a MTA Történettudományi Intézete és a Párttörténeti Intézet által 1983. május 20-án tartott Marx-émlékülésszakon elhangzott előadásnak az azt követő vita alapján készült bővített átdolgozása.

azt Engels fenti megállapításából summázva tudjuk – Marx a feudalizmus termelési és csereformáiból azokat és csak azokat vizsgálta, amelyek a feudalizmus bomlása során abból kiszabadultak és a kapitalista termelési mód formáivá alakultak, s ezeket is csak fejlődésüknek végső, bomlási szakaszában, mint a kapitalista formák közvetlen előzményeit. Ritkábban, főleg pedig szükséztudóan vezeti Marx a kapitalizmus keletkezési ideje *mögé* a fejlődési vonalakat, s ilyenkor nem egyszer egyben a feudalizmus keletkezése *mögé* is, egybefoglalva a kapitalizmus előtti társadalmi formációkat azokban a vonásaikban, amelyekben közösen különböznek a kapitalizmustól. Ezeket tudva, nem várhatunk részletes elemzést Marxtól a feudalizmus keletkezéséről és korai fejlődési szakaszairól.

További értelmezési problémát okoz Marxnak az a sajátos, retrospektívnek, de (mint azt a vita során Pach Zsigmond Pál megállapította) más szempontból nézve prospektívnek is nevezhető eljárása, hogy a feudalizmusnak a kapitalizmus előzményeként felbomlásukban bemutatott elemeit nem az érintett kapitalista fejlődési folyamat leírása előtt, hanem azt követően, mintegy visszatekintőleg és részben előremutatóan ismerteti.

Tanulságos ebből a szempontból a Tőke kötetének tartalomjegyzékeit átnézni. Az első kötetben az árurol, a cserefolyamatról, a pénzről, s annak tőkévé változásáról szólva, a negyedik fejezetben röviden jelzi a pénzvagyont, a kereskedőtőke és az uzoratóke középkori jelenlétét, bővebben azonban majd csak a III. kötet 20. és 36. fejezeteiben tér ki rájuk. Az I. kötetnek az állandó és változó tőkéről szóló 6. fejezetéhez eredetileg a céhrendszert elemző szöveget tervezett kapcsolni, ez azonban a végső szerkesztésből kimaradt és postumusz közleményként jelent meg. A céhek-ről néhány egyéb, de ugyancsak lényeges megállapítás viszont mégis bekerült a Tőke I. kötetének a kooperációról szóló 11. fejezetébe, főleg pedig a manufaktúrát tárgyaló 12. fejezetébe, mindenesetre azonban nem történeti bevezetésként a manufaktúra keletkezéséhez, hanem inkább a céhes és a manufaktúra ipar különbségeinek érzékeltetésére. A Tőke I. kötetének a feudalizmusra vonatkozó egyetlen nagyobb terjedelmű része a tőke felhalmozási folyamatát előzményeiben, de ezúttal is visszatekintőleg magyarázó 23. fejezet, az ún. eredeti felhalmozásról; s ez egyben a kötet utolsó előtti fejezete. A II. kötet csak elszórt megjegyzéseket tartalmaz a feudalizmussal kapcsolatos gazdasági jelenségekről, annál gazdagabb viszont feudális vonatkozásokban a harmadik, ahol Marx (illetve az őt ebben is követő szerkesztő, Engels) ugyanúgy retrospektíve illeszti be azokat a szövegbe, mint az első kötetben. A profitról különböző összefüggésekben szóló 16–19.

fejezetek után következnek a kereskedőtökére való történeti kitekintés (20), a kamatot, a hitelt, a banküzletet tárgyaló 21–35. fejezeteket követi az uzsora kapitalizmus előtti szerepének bemutatása (36), végül a tőkés földjáradéknak szentelt 37–46. fejezeteket a feudális járadék három formáját elemző (47.) fejezet zárja.

A feudális vonatkozásoknak ez a retrospektív s ráadásul a történeti sorrendet is megfordító (eredeti felhalmozás, kereskedő és uzsora-tőke, feudális járadék) elhelyezése nyilván annak hangsúlyozására szolgál, hogy Marx nem kívánta a feudalizmus elemeinek a kapitalizmusban immár megváltozott összefüggésben és funkcióban való továbbélését *genetikus-historiai* folyamatként kifejteni, hanem sokkal inkább *analitikus-logikus* aspektusban a kapitalista jelenségektől való különbségükben akarta azokat bemutatni. Egy műben, mely a kapitalista termelési módról szól, ez az eljárás tökéletesen indokolt s még abban sem vét a történetiség elve ellen, hogy mindenütt hangsúlyozza a történeti-genetikus szemlélet véghezvitelének fontosságát, még ha ő maga kifejezetten el is utasítja magától ezt a feladatot, mint azt pl. egyik punctum saliens esetében teszi: „A földtulajdonnak különböző történelmi formáiban való elemzése kívül esik e mű keretein” (T III. 584).

Felvetődhetik természetesen az a feltételezés is (Guy Bois: *Crise du féodalisme*. Paris 1976, 12), hogy Marx azért nem bocsátkozott bele a feudalizmus gazdasági elemzésébe, egyrészt mert nem szemlélhette azt eleven valóságában, mint a kapitalizmust, hanem csak a kapitalista átalakuláson átment, az eredetiektől különböző összefüggésekbe került maradványaiban, másrészt viszont mert nem állott rendelkezésére elegendő mennyiségű és kritikailag eléggé megrostált minőségű történeti forrásanyag, melynek alapján a feudalizmusnak a kapitalizmus bomlasztó hatásaitól még viszonylag érintetlen termelési módját teljességében rendszeresen feltárhatta volna. Ez a feltételezés mindkét vonatkozásában kézenfekvő, de még inkább kérdésessé teszi azt, hogy a feudalizmus gazdasági teóriája Marx óta miért nem épült ki olyan összefüggő egészévé mint a kapitalizmusé. Szabad legyen megkockáztatnom azt a véleményemet, hogy ennek oka részben az, hogy a Marx indításainak nyomán haladó kutatás nem vette eléggé figyelembe Marxnak önként magára vett korlátait, azt t. i. hogy a feudalizmusról szóló megállapításai csak a kapitalizmussal való összefüggésben érvényesek, másrészt pedig az, hogy még ebben az összefüggésben sem fordítottatott mindig elegendő figyelem arra, hogy a szóbanforgó marxi megállapítások mennyiben logikai-analitikus természetűek, azaz pusztán

a feudalizmusnak és a kapitalizmusnak konkrét esetekkel illusztrált *különbségét* hangsúlyozzák, és mennyiben genetikus-historiai utalások valamely, a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető, bővebben kifejtendő *fo-lyamatra*, esetleg annak a feudalizmusban egymást követő szakaszaira.

Persze nem mindig könnyű a két aspektust szétválasztani. Jó példa erre a három feudális járadékforma esete, melyek, t. i. a munka-, a termék- és a pénzjáradék mint egymásból származó formák genetikus-historiai sorrendbe vannak állítva, ugyanakkor azonban analitikus-logikai formák is, hiszen a tényleges történelmi folyamatban nemcsak egyidőben egyhelyen együttesen fordulnak elő; hanem egymással (pl. kommutációval) fel is cserélhetők; sőt sorrendjük reverzibilis is lehet (pl. rekommutáció). A logikailag utolsó forma, a pénzjáradék természetesen historiaiilag is utolsó, mert csak erről történhetik és valóban történt is átmenet a tőkés földjáradékra, de ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy a pénzjáradék megjelenése önmagában egyszersmindenkorra lezárta a feudális járadék fejlődési folyamatát, hiszen még viszonylag fejlett pénzjáradék kialakulása esetén is a gazdasági-társadalmi feltételek alakulása más járadékformára való logikailag *viszaterést*, historiaiilag *áttérést* eredményezhet. Ez pl. éppen Magyarországon is megtörtént a 16. században a pénzjáradékról (a termékjáradék akkori állapotának lényeges érintése nélkül, tehát egyik logikai forma átugrásával egyenesen) a munkajáradékra, vagy legalábbis annak túlsúlyára való áttéréssel, amit a 17. század második felében a pénzjáradék felújítására irányuló törekvések váltottak fel. Ezeknek csődje után viszont újra a munkajáradék került előtérbe, ezúttal azonban abban a komplex formában, hogy a földesúr a munkajáradékot, az államhatalom viszont a pénz- és termékjáradékot (adóemelés, katonaság természetbeni ellátása) erőltette. Egyébként azért sem lehet a feudális járadék három formáját szigorú historiai szekvenciában, vagy éppen a feudalizmus három fejlődési szakaszának ismerveiként felfogni, mivel a történeti valóságban sohasem fordulnak elő „tisztán”, azaz egymagukban, hanem legalább kettő közülük együttél, olyan korszakot és régiót pedig, melyet a termékjáradék *önmagában* tartósan jellemzett volna, nem is ismerünk.

Általában az mondható el a feudális viszonyoknak marxi definícióiról és ezek szekvenciáiról, hogy elsősorban analitikus-logikai definíciók, de többnyire magukban hordják a genetikus-historiai szekvenciára való utalást, néha egyenesen utasítást is. A gazdasági-társadalmi viszonyok formáinak kettős, analitikus-logikai és genetikus-historiai megfogalmazása nem a kétféle aspektus különállásában, még kevésbé rövidzárlatos azonosításá-

ban jellemzi a marxi gondolkozásmódot, hanem dialektikus egymásravitatkoztatásában. Ezáltal őriz meg egyrészt az elméleti fegyelem feltételélül szolgáló fogalmi zárttságot, másrészt a valóság végtelenül gazdag változatosságának, változhatóságának és változásának felfogására kész nyitottságot. Marxnak a feudalizmusra vonatkozó szövegeit ebben az egymást kiegészítőkettős aspektusban kell értelmezni, éspedig úgy, hogy analitikus-logikai definícióitól a bennük foglalt utalások irányában haladunk a genetikus-historiai kifejtés felé. Annál inkább áll ez, mivel az analitikus-logikai és a genetikus-historiai kettős aspektus nem csupán módszertani, hanem szemléleti sajátossága is a marxi gondolkodásnak, amennyiben az első az *egyetemes történeti folyamat önmagával való állandó azonosságát* rögzíti, míg a második ennek az *állandóan azonosnak állandó változását* tartja számon (v.ö. M.A. Barg „funkcionális” és „genetikus”, sokban hasonló fogalomparjával, Világtörténet 7–8. sz. 12).

Ha ebből a szemléletmódból próbáljuk megérteni Marxnak a feudalizmusról szóló megállapításait, mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy *struktúrában gondolkodik*, amivel a gazdasági folyamat állandóságát és változását egyszerre hangsúlyozza: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelniök lehessen, egyesülniök kell. A különös [*sajátos*] mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait” (T II. 37). Ebből következik, hogy a munkást és a termelő eszközt egyesítő mód: struktúra, azaz az egyesítés struktúrához létre, mely viszont állandó mozgásban, fejlődésben van, mert miközben a munkát végző ember „hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket és saját uralma alá hajtja erői játékát” (T I. 168). A struktúrának az elsődleges mozgása tehát a munkaerő és a munkaeszközök kölcsönösen fejlesztő egymásrahatása, amely alapvetően határozza meg a struktúra jellegét: „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek közt az emberek dolgoznak” (T I. 170). Mindenesetre a feudalizmus technikai bázisa a közvetlen termelő által személyesen használt s egyben tulajdonként birtokolt munkaeszközök együttese, amiből következik a *kéziszerszámokkal* folytatott kisüzemi termelés,

kisárutermelés és egyszerű árutermelés. Analitikus-logikai szempontból ez szembeállítható a kapitalizmus technikai bázisául szolgáló, egyetlen személy által nem működtethető, csak nagyüzemi szervezetben sokak által működtetett *gépi* berendezéssel, ami a tőkés árutermelést teszi lehetővé. Ez az analitikus-logikai polarizáció szerszám és gép közt azonban csak a kétféle formáció kétféle technikai bázisának lényegi különbségét ragadja meg, hiszen Marx maga is több ízben utal a középkori „gépesítésre” (így pl. mikor a két termelési módot jelképesen a szélmalommal ill. a gőzmalommal jellemzi) s a kisárutermelésnek a kapitalizmusban való (alárendelt) továbbélésére.

A technikai fejlődés azonban nem független önmozgású, hanem mozgásának társadalmi feltételei vannak s ezek közül a feltételek közül az a mód a meghatározó, ahogyan a munkaerő és a munkaeszköz termelő munkára egyesítettik. Az osztálytársadalmakban, így a feudalizmusban is „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat arra.” (T III. 744). Előlegezve a kifejtendőket, Marx fenti mondatát úgy értelmezem, hogy a *sajátos gazdasági forma* a feudalizmusban a *feudális járadék*, mely meghatározza azt az *uralmi és szolgasági viszonyt*, melynek közvetítésével a meg nem fizetett többletmunkát mint feudális járadékot a közvetlen termelőből kisajtolják. A feudális járadék az a forma, melyben a paraszti többletmunka a szükséges munkától elkülönül s a feudalizmus korai szakaszában az uralmi majorban teljesített robot esetében valóban térben és időben, kézzelfogható érzékeltségben megkülönböztethető a robot során önmaga számára [t. i. a saját telki gazdaságában] végzett és a földesúr számára kényszerből [t. i. a majorban] végzett munkája” (T I. 502). A szükséges és a többlet munkának a korai feudális uradalmakban a telek és a major közti megosztása olyan nyilvánvalóvá tette a többletmunka ingyenességét, hogy azt csak a szolgasági viszony közvetítésével lehetett kikényszeríteni. A földreültetett rabszolgából önálló kisbirtokos lett, aki immár nem kapja a létfenntartási eszközöket urától, hanem maga termeli magának azokat és adja többletmunkáját földesurának a majorban végzett robot által, s hogy adja is, ahhoz rabszolgai függésének legalább a robotban megnyilvánuló részleges fenn tartása szükséges. Így öröklí meg rabszolgaságának maradványát „szolga” néven (francia „serf” a rabszolga jelentésű latin „servus”-ból). A szegénysége miatt vagy erőszakkal lefegyverezett szabadparaszt viszont megtartja kis-

birtokát, immár mint az uradalomba bekebelezett telket, s a hadiszolgálat alól mentesítő pénzadót, az eredetileg a királynak járó „ost”-ot ezután a katonáskodást magára vállaló földesurának fizeti tovább, részben vagy egészben a majorban végzett robottá kommutálva, ami helyzetét a földre-ültetett rabszolgáéhoz közelíti s így hallgatólag, néha jogilag is szintén „szolga” (serf) lesz. Így „nő ki” az anyagi javaknak, közelebről a szükséges és a többlet termékek a telek és a major közt megosztott termeléséből az uralmi és szolgasági viszony, mint a feudális földjáradék elsajátításának közvetítője.

Az így megosztott termelés technikailag is megosztott volt. A földre-ültetett rabszolgából és a leigázott szabadparasztból lett „szolgák” (serf) egyaránt *kezdetleges technikával dolgoztak telkükön*, azaz a barázdát nem fordító, csak árkot húzó, s ezért keresztbeszántást is igénylő túró ekével, mely viszonylag kevés igaerőt, ugyanakkor sok munkaidőt igényelt, de csak laza, főleg alluviális földek megművelésére volt alkalmas. Ez utóbbiakat viszont állandóan művelték, ha volt elég trágya, vagy – mivel a kevés nagyállat kevés trágyát adott – egyrészüket parlagon hagyták és legeltették a természetes trágyázás érdekében s csak más részüket szántották és vetették. (Ez a parlagolási és nem a kétnyomásos rendszer, mert az utóbbiban az ugaron hagyott részt is évente szántják.) *A major viszont, nagyobb befektetési lehetőségeinek folytán, fejlettebb technikát alkalmazhatott*, nagy igaerő (6–12 ökör, vagy az új, keletről kölcsönzött új fogatolási módszerrel és patkolással igavonásra is felhasználható 2–4 ló) által vontatott barázdaforgató nehézekét, és az igaerő jobb táplálására szükséges tavaszi gabona termelésére örökszántó nyomásos rendszert, a gabona megőrlésére kézimalmot helyett vízimalmot, a bortereléshez lábbal taposás helyett szőlőprést. Mindezeknek a munkaeszközöknek létrehozásához szakértő mesteremberek kellek, elsődlegesen a sok vasalkatrész miatt kovácsok, akik a lovagi fegyverzetet is készítették, valamint ácsok stb. Ezeknek fenntartására az úri háztartás szükségletein felüli termékfölöslegnek kellett rendelkezésre állni, amit a fejlett földművelési technika nagyobb termelékenysége (az elvetett mag 4–5-szöröse, szemben a kezdetleges telki gazdálkodás 2–3-szoros termésével) biztosított is. De még így is csak úgy lehetett a major költséges technikai berendezését fenntartani, hogy a telki parasztokat kényszerítették az uradalmi őrlő és kalló malmok, prések, sörfőzők, sütökemencék illeték fejében való használatára, sőt az uradalmi mézsárszékekben és kocsmákban való vásárlásra is, ami az önellátásra berendezkedett telki gazdaságokat a roboton kívül még az úri monopóliumok

(ún. banalitások) egyre inkább pénzben szedett, s ugyancsak a „szolgaság” révén kikényszeríthető illetékeivel terhelte. A korai feudális uradalom komplex mezőgazdasági és kézműves nagyüzem volt, mely mindkét ágazatában robotot alkalmazott, tehát a kézműves munkát is egészében mint többletmunkát sajátította el munkajáradék formájában a szabad idejükben önellátó telki földművelést folytató „kétlaki” mesteremberektől. Az uradalmi nagyüzem így rövid távon a telki gazdaságot nyomorító kényszerapparátus volt, hosszú távon azonban – mint látni fogjuk – a telki gazdálkodás technikai fejlődésének mintája és ösztönzője lett. Marx analitikus-logikai következtetése, hogy t.i. a szolgasági viszony a termelésre (eleinte korlátozóan, később fejlesztően) visszahat, a fenti, csak napjainkban feltárt technikatörténeti fejlemények ismeretének hiányában is zseniális genetikus-históriai felismerésnek bizonyult.

Marxnak az a mind analitikus-logikai, mind genetikus-históriai szempontból helytálló megállapítása, hogy a többletmunkának a feudális járadék formájában való elsajátítását az uralmi és szolgasági viszony közvetíti, ellentétben látszik állani a jól (sőt túlságosan is jól) ismert marxi tétellel, mely szerint „a földjáradék tehát itt [t.i. a feudalizmusban] az a forma, amelyben a földtulajdon gazdaságilag realizálódik, értékesül” (T III. 586). Itt azonban figyelembe kell venni a szöveggösszefüggést, amelyben ez a tétel áll: „A földtulajdon monopóliuma történelmi előfeltétele és állandó alapzata a tőkés termelési módnak, akár csak mindazoknak a termelési módoknak, amelyek a tömegek ilyen vagy amolyan formában való kizsákmányolásán nyugszanak” (uo.). A földtulajdon monopóliuma tehát nem a feudalizmus *sajátos* alapzata, hanem minden kizsákmányoló rendszer *általános* alapja, következésképp a feudalizmusban nem *általában* a földtulajdon monopóliuma alapján, hanem annak *sajátos formája*, t.i. az uralmi és szolgasági viszony alapján történik a többletmunka elsajátítása.

Mint minden, ami a feudalizmusban korábbi osztálytársadalmak öröksége, úgy a földtulajdon monopóliuma is az új struktúrában betöltött új funkciójának megfelelően alakult át. Azt a szemléletet, hogy a föld mindenestől és korlátlanul a földesúr tulajdona s közvetlenül ebből a tulajdonviszonyból ered a járadékényszer, Marx a római jog által befolyásolt kései feudális és korai kapitalista gazdasági gondolkodásnak tulajdonítja: „A régebbi közigazdászok olyan állapotból indulnak ki, amikor, először, a földművelő népesség még a nemzet messze túlnyomó részét alkotja és amikor, másodsor, a földtulajdonos úgy jelenik meg meg, mint az a személy, aki a közvetlen termelők fölös munkáját a földtulajdon révén első kézből elsajá-

títja, amikor tehát a földtulajdon szintén mint a termelés feltétele jelenik meg” (T III. 738–739). „Azzal, hogy e személyeknek jogilag hatalmukban áll a földgolyó bizonyos részeit jóra-rosszra felhasználni, semmi sincs elintézve. E területek használata teljességgel olyan gazdasági feltételektől függ, amelyek akarattuktól függetlenek. A jogi elképzelés maga csupán annyit jelent, hogy a földtulajdonos azt teheti földjével, amit minden árubirtokos a maga árujával; s ez az elképzelés – a szabad magánföldtulajdon jogi képzete – az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tökéletes termelés fejlődésével alakul ki” (T III. 886). Figyelemreméltó itt az a kitétel, hogy „úgy jelenik meg, mint ... aki ... a földtulajdon révén ... elsajátítja”, valamint az „elképzelés” kifejezés. A földtulajdon révén történő kisajátítás csak a jogi „elképzelésben” „jelenik meg” közvetlenül, mert az, *ami révén a kisajátítás valójában történik, az a kényszernek a személyi függésben intézményesített viszonya*. „Minden olyan formában, melyben a közvetlen dolgozó „birtokosa” marad a saját létfenntartási eszközei termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként; ez a nem-szabad állapot a robotmunkával egybekötött jobbagyságtól [Leibeigenschaft] pusztán sarcfizetési kötelezettséggel enyhülhet... E feltételek közt csak gazdaságon kívüli kényszerrel, bármilyen formát ölt is ez, facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára való többletmunka” (T III. 744–745).

Ami ebben a feudalizmus leglényegére rámutató maaxi fejtegetésben különösen megszívlelendő, az a „*közvetlen uralmi és szolgasági viszony*” és a „*gazdaságon kívüli kényszer*” összekapcsolása. Az előbbi ugyanis a földtulajdon monopóliuma általános viszonyának sajátos feudális viszonyná konkretizálódása, s mint ilyen, ridegebb vagy enyhébb változatokban a feudalizmus egész fennállása alatt érvényesül, még a pénzjárdékot fizető szabadköltözésű paraszt esetében is, aki nem mentesül az úriszék alá tartozásnak és különböző földesúri monopóliumoknak (malom, kocsmá, mészárszék stb. kötelező igénybevétele) terhétől. Ez a teher még pénzjárdékká kommutált (és rekommutálható!) formában is valóságos teher és a „szolgaság” bélyege marad. Hogy Marx mennyire a „szolgaságot” (a kifejezést nyilván a francia „servage”-ből kölcsönözte, s mivel a magyar „jobbágy” szónak más a jelentése, mi is a „szolgaság” terminussal élünk) és nem közvetlenül a földtulajdon monopóliumát tekintette a feudális kizsákmányolás alapjának, mutatja az, hogy a következő termelési

mód, a kapitalizmus alapvető ismervét abban látja, hogy az „a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól, akinek most már nem jelent mást mint meghatározott pénzadót... A földtulajdon így megkapja a maga tisztán gazdasági formáját, mert leveti valamennyi korábbi politikai és szociális sallangját és keveredését, röviden mindazokat a hagyományos járulékait, amelyeket ... az ipari tőkések... idejében túlbúrjázásnak minősítenek” (T III. 587). Mindebből az következik, hogy a földtulajdon monopóliuma a feudalizmusban munkafeltétel ugyan, de csak az úr – szolga – viszony közvetítése által az, tehát *a feudális gazdaságot nem általában a földtulajdon monopóliuma, hanem sajátosan annak a „szolgaságban”, a közvetlen termelőnek a föld tulajdonosától való személyi függésében történő megvalósulása határozza meg.* Az a vita, hogy a földtulajdon monopóliuma vagy a személyi függés tekintendő-e alapvető feudális viszonyinak, szükségtelen polarizációja a kérdésnek, mert a kettő *együttesen* feltétele a feudális termelési viszonyoknak, azzal a megszorítással azonban, hogy mivel a földtulajdon egyrészt megelőzi, másrészt túléli a feudalizmust, *sajátosan* feudálisnak csak a feudalizmussal együtt megszűnő szolgasági viszonyt tekinthetjük. Ebben a vonatkozásban Marx egyenesen odáig megy el, hogy bár *végző fokon* a feudális járadékot a földtulajdon realizálódásának mondja, egyben azonban a feudális földtulajdont *sajátosan személyek feletti uralom tartozékának tekintinti*: „Bármilyen is a járadék sajátos formája, minden típusában közös az, hogy a járadék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik ... akár csak tartozéka ez a földtulajdon bizonyos személyek tulajdonának a közvetlen termelők személye fölött, mint a rabszolga- vagy a jobbágyrendszerben...” (T III. 602). Itt megint utalnunk kell Marx módszerének kölcsönös kettőségére, *logikailag a földtulajdon és a szolgaság szétválasztandó, történetileg összekapcsolandó.*

A feudális földtulajdonnak van azonban a (rabszolgassággal és a bér-munkával szembeállított) „szolgaságon” belüli további sajátossága, és pedig úr és szolga közötti megosztottsága. Ezt a megosztottságot nem lehet a föld „tulajdona” és „birtoklása” túlságosan is kényelmes kifejezésekkel megfelelően jellemezni, mintha a közvetlen termelőnek a munkaeszközei a földtől elvonatkoztatva volnának tulajdonában. A föld ugyanis a termelésnek feltétele is, eszköze is. „Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatását közvetítik és ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a mun-

kafolyamat eszközei közé számítanak mindazok a tárgyi feltételek is, amelyek egyáltalán szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen ...

Az ilyen fajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak maga a föld” (T I. 171). *A föld tehát mint jogi feltétel a földesúrnak, mint tárgyi feltétel, azaz munkaeszköz a „szolgai” parasztnak a tulajdona*, mert ha a feudalizmusra az a jellemző, hogy a termelési feltételek a földesúr, a termelőeszközök pedig a tőle személyileg függő paraszt tulajdonában vannak, akkor a föld termelő eszközi aspektusában a parasztnak nemcsak birtokában, hanem tulajdonában is van.

A föld tulajdonának ez a kettős aspektusa nem ill. nem csak elméleti, logikai absztrakció, hanem történeti valóság is, különösen a korai feudalizmusban, mikor a munkaeszközi földtulajdon a parasztnál a telekben, a földesúrnál a majorban testesül meg, a telekre a földesúrnak csak jogi tulajdona van. Ennek a jogi földtulajdonnak jegyében, amíg a feudalizmus fennállt, a földesúr egyes esetekben, részlegesen elúzhette a parasztot telkéről, de mindig és mindenütt maradt parasztok kezén járadékkal terhelt föld. Sőt ez a föld megint csak egyes esetekben, részlegesen annyira a paraszt tulajdonának számított, hogy szabadon, legfeljebb elidegenítési illeték fizetésével, eladhatta, elzálogosíthatta (különösen a telekhez csak lazán tartozó irtást, szőlőt) bárkinek, aki vállalta a járadék kötelezettségét, még ha nem is volt személy szerint „szolgai” függésben a földesúrtól. Mivel azonban a feudális járadék továbbra is terheli, ha nem is mindig a személyt, de mindig a földet, nem a feudális járadék változik tőkés földjáradékká a paraszt által történő eladással (különösen nem, ha a földvásárló maga is függő paraszt), hanem a föld termelőeszközként, tehát a paraszti tulajdon aspektusában került eladásra. A paraszti birtoklást munkaeszközi tulajdon aspektusában a feudális uralkodóosztály általában jogilag is elismerte, főleg a telek örökölhetőségének (néha illetékhez kötött, néha anélkül engedett) formájában, mint pl. Magyarországon, ahol az üresen maradt jobbágytelket addig nem adták másnak, amíg „vér van hozzá”, azaz vér szerinti örökös tarthat rá igényt.

A feudális földtulajdon e kettős aspektusában beszél Marx magától-értetődően, és nem henyé szóhasználattal arról, hogy az angol „nagy hűbérúr ... erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt mint neki magának” (T I. 672). Az itáliai parasztságnak a szolgaságból való emancipációját s ezzel védtelenül szabad proletárrá változását pedig annak tulajdonítja, hogy mindez azelőtt történt, mielőtt a személyében kötött paraszt (Leibeigen) biztosíthatta volna

a telki föld fölötti földesúri jog elévülését (T I. 261). Ha a feudális Európa más országaiban a feudális földesúr földtulajdona nem évült is el a telken sem (a majoron soha), mindenesetre tulajdonjogát meg kellett osztania a föld közvetlen művelőjével, akit ennek a megosztott tulajdonnak (időnként és helyenként különböző mértékben) ráeső része legalább annyira kötött földjéhez mint a földesúri kényszer.

A „gazdaságon kívüli kényszernek” az a vulgáris képze, hogy a feudalizmusban a parasztot a járadékszolgáltatás minden egyes esedékességében újra meg újra fizikai kényszer alkalmazásával vagy legalább az attól való félelemmel lehetett csak járadékadásra bírni, a marxi gondolkozás teljes félreértésén alapszik. *A „gazdaságon kívüli kényszer” nem a „szolgasághoz” még külön nyomatékként hozzáadott fizikai erőszak, hanem a „szolgaság” maga*, csak más szavakkal kifejezve. Marx ebben is analitikus-logikai megkülönböztetést tesz a feudális és a kapitalista termelési mód között s azt akarja mondani, hogy a feudalizmusban nincsen munkaerőpiac, mert a termelőeszközökkel (beleértve mint ilyen, a földet is) rendelkező paraszt eltartja önmagát s nem kénytelen munkaerejét, mint a termelő eszközt nélkülöző bérmunkás, pusztán a szükséges munkát megfizető munkabér fejében eladni. A földtulajdon önmagában csak akkor realizálódott volna járadékban, ha a feudalizmus kezdetén nagy földnélküli tömegek kerestek volna megművelhető földet, aminek éppen a fordítottja állt fenn: sok volt a föld, kevés az ember. Ezért nem annyira az embert kellett a földhöz kötni, hiszen a rabszolga amúgy is kötve volt már, a szabad kisbirtokos pedig mint eredeti tulajdonához kötődött a földhöz, hanem a földet kellett az emberhez kötni, a rabszolgát és a szabadparaszt egyaránt „szolgává” tenni, hogy a földesúri majorban robotoljon, de saját gazdaságot is hagyni neki, hogy fenntartsa magát és így ingyen lehessen többletmunkáját elsajátítani. Ez a rabszolgára gazdasági indítékként hatott, hiszen helyzete javult, de a szabadparasztot sem mindig az erőszakos leigázás, hanem gyakran az állandó hadbavonulás miatti elszegényedés hajtotta a szolgaság igájába.

Ingyen járadékot adni természetesen csak kényszerből hajlandó a függő paraszt, ami *azonban nem* azt jelenti, hogy *mindig kényszer által*, nyílt erőszaknak engedve. *A járadék ingyenes* (s csak ebben a vonatkozásban gazdaságon kívüli motivációjú) *szolgáltatásának kényszere interiorizálva van a feudalizmus gazdasági rendjébe*, amennyiben az ingyenesség tényleg elfedi a földesúr részéről viszonzatszolgáltatnak tekintett jogi és katonai védelem, amire a jogfosztott és lefegyverzett paraszt, valamint a telke és

annak felszerelése a feudális anarchia közepette nagyon is rászorult. (A feudalizmus perifériáin korábbi termelési módok maradványaként továbbélő vagy néha újraeledő szabadparasztság mindig jogilag is privilegizált katonaparasztság, s ha nem az, akkor már a tőkés gazdálkodás csirajelensége). A védelem a major fennállásának korszakában segítségé is bővült az úri raktárakból ínség esetén adott élelmiszer- vagy vetőmagkölcson formájában. Etekintetben az egyház, mint a földtulajdon monopóliuma és a feudális járadék tekintélyes részének élvezője, maga is részt vett a paraszti gazdaságnak nemcsak kizsákmányolásában, hanem védelmében és segítésében is, mint pl. a bőjtök által az anyagi javak újratermelési eszközeinek az éhes szájaktól való visszatartásával, az ünnepek által a paraszti munkaerő újratermelésének kötelező pihenéssel való biztosításával, a tized mint (és amíg) a „szegények kincstára” által a kiáltó ínség orvoslásával.

Végső soron *a gazdaságon kívüli kényszernek a feudális gazdaságba való integráltsága* jut kifejezésre Marxnak abban a párhuzamában, hogy „a főparancsnokság az iparban a tőke velejárója (attribútuma) lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíraskodásban a földtulajdon velejárója volt.” (T I. 312). A tőke gazdasági vezetőszerépének a feudális földtulajdon katonai és törvénykezési-szerépével való párhuzamba állítása mintegy „gazdaságon belüli” jelleget tulajdonít az utóbinak. A gazdaságon kívüli kényszer gazdasági kényszerré integrálásának szervezeti és egyben – mint láttuk – üzemi kerete a korai feudalizmusban az uradalom volt, amelyen belül a major termékeiből, azaz a telki „szolgák” robot formájában elsajátított többletmunkájából tartották fenn a feudális földtulajdon „attribútumait” mint a járadékot kikényszerítő apparátusait, a magánhadsereget és az úriszékét, melyek a „gazdaságon kívüli kényszert” testesítették meg, de úgy, hogy létük egyben gazdasági kényszerként is érvényesült, amennyiben az egész feudális gazdasági struktúrát, benne a parasztko életét szabályozták, ami nélkül az adott viszonyok közt a paraszti termelés lehetetlenné vált volna.

A gazdaságon kívüli kényszer és a gazdasági kényszer szembeállított fogalom párja tehát analitikus-logikai kategóriák Marxnál és a kétféle termelési mód világos megkülönböztetését, mi több, strukturális különbségeik hangsúlyozását szolgálják. Mikor azután e fogalmak történelmi-genetikus kifejtésére kerül a sor, kiderül, hogy Marx mindkét termelési módban a járadékot ill. a profitot kiszajtoló mindkét kényszertípus jelenlétét, csak helyenként és koronként más és más funkcióban, feltételezi. *A feudalizmusban a gazdaságon kívüli kényszernek gazdaságon belüli kényszer-*

ré, termelési feltétellel interiorizálása a hagyomány és a szokás úr és paraszt részéről kölcsönös elfogadásával történik s lényegileg a feudális járadék nagyságának rögzítésében nyilvánul meg. „Azokban a természetadta és fejletlen állapotokban, amelyeken ez a társadalmi termelési viszony és a neki megfelelő termelési mód alapszik, a hagyomány óriási szerepet tölt be... A társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse és ennek szokás és hagyomány által emelt korlátait mint törvényes korlátokat rögzítse... A szabályozottság és a rend a termelési mód társadalmi megszilárdulásának s ezért a pusztá önkénytől és pusztá véletlentől való viszonylagos megszabadulásának formája” (T III. 747). A járadék nagyságának a hagyomány és szokás, nem egyszer törvény által való szabályozása már aligha nevezhető tisztán gazdaságon kívüli kényszernek, hanem a szembenálló felek gazdasági igényeit kölcsönösen méltányolni kénytelen (persze időnként felboruló) gazdasági kompromisszumnak, sőt szabályozó rendszernek. A kapitalizmus „gazdasági kényszerét” viszont, mint azt Marx a T I. 24. fejezetben kifejti, gazdaságon kívüli kényszer vezeti be. A bérmunkához való folyamodásba és a velejáró fegyelembe az eredeti felhalmozást követő fejlődésben szó szerint belekorbácsolják a tömegeket, nagyon is „gazdaságon kívüli” módszerekkel. A kialakuló ipari bérmunkásosztály nevelés, hagyomány, szokás alapján, akárcsak a feudális parasztság a szolgaságot, mint magától értetődő természeti törvényt veszi tudomásul a termelési mód követelményeit. Nincs szükség gazdaságon kívüli kényszerre, mert a gazdasági viszonyok néma kényszere pecsételi meg a kapitalistáknak a munkások feletti uralmát, akárcsak a tradíció, a szokás a feudális „szolgaságot”. *Vizont még a kapitalizmuson belül is alkalmaznak közvetlen erőszakot* pl. sztrájkok, gyárfoglalások megghiúsítására, sőt megtorlására. A kapitalista termelés történeti létrejöttének folyamán, különösen az eredeti felhalmozás során a gazdaságon kívüli erőszaknak a feudalizmusban is párját ritkító példáit statuálták és a tőkésék mindmáig nem mondtak le az államhatalom erőszakos beavatkozásainak igénybevételéről a munkabér szabályozása, azaz a lehető minimumra szorítása érdekében. A gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer tehát valóban csak a kétféle termelési mód különbségeinek analitikai-logikai szembeállítására, *historiai-genetikai szempontból mindkét kényszeritípus mindkét termelési mód-ban időnként alkalmazásra kerül* a járadék ill. a profit békés vagy – ha kell – erőszakos kiszajtolására.

Ezen a ponton kell szólnunk az osztályharc gazdasági jelentőségéről. Az osztálytársadalmak története kétségtelenül osztályharcok története, de

az osztályharc nem gazdasági, hanem a gazdaságra is ható általános, a társadalmi lét minden életszféráját átfogó jelenség. Nem dönti meg a termelési mód alapjait, ha hozzá járul is azok megdöntéséhez. Nem az antagonisztikus osztályok harca rombolta szét sem a rabszolgotartó, sem a feudális termelési módot, hanem a közvetlen termelők többletmunkája elsajátítási módjának elsősorban gazdasági átalakulása, amit az osztályharc az elnyomottak részéről siettetett, az elnyomók részéről késleltetett, de tendenciájában nem változtatott meg. Az osztályharcnak a feudalizmusban az volt a sajátos funkciója, hogy kiegyensúlyozta, helyrebillentette a feudális járadék növelésének vagy csökkentésének azokat a kísérleteit, melyek a paraszti szükséges terméket a földesúr társadalmilag konvencionálisan kialakult, a parasztság által is konvencionálisan elfogadott „szükségleteit” meghaladták vagy nem érték el. Az egyensúlyt – mint láttuk – a tradíció biztosította, de a szükséges termék ill. a többletermék mennyisége nem maradt állandó, hanem a gazdasági fejlődés következtében koronként változott, s ilyenkor a tradíciót az osztályharc alakította újra az új szükségleteknek megfelelő új egyensúlyi állapotá, mely ezután megint csak a gazdasági fejlődés alapján idővel újra meghaladottá és újraalakítandóvá vált. De amíg a termelési mód sajátos gazdasági formája, a feudalizmusban a feudális járadék, bármely (munka, termék vagy pénz) változtatásban fennmarad, addig az annak elsajátítását közvetítő személyi függés, mint a feudalizmus sajátos társadalmi viszonya sem szűnik meg, legfeljebb – mint Marxnak egy fentebb idézett (T III. 745) megállapításából következik – „enyhülhet”, éspe-dig „a robotmunkával egybekötött jobbgátságtól (Leibeigenschaft) pusztasarcfizetési kötelezettséggé”. Mivel itt Marx kifejezetten feudális viszonyokról szól, a „sarcfizetés” pénzáradéknak értendő, akár a földesúr veszi el azt cenzusként, akár (részben) az államhatalom adóként. A személyi függést, a „szolgasági” viszonyt a gazdasági forma, a feudális járadék határozza meg (T III. 744), tehát „enyhülése” is csak a gazdasági forma változása révén következhetik be, azaz gazdasági fejlemények révén, melyeknek siettetője vagy késleltetője, de nem létrehozója az osztályharc. A paraszt csak akkor szökik (ez az osztályharc legkezdetlegesebb, és egyben legáltalánosabb formája), ha máshol jobb gazdasági feltételeket talál, és csak akkor ragad fegyvert (ez az osztályharc legfelsőbb, és egyben legtrikább formája), ha máshol sem talál jobb gazdasági feltételeket. Azaz az osztályharc akkor lép fel, mikor a megváltozott gazdasági formának, t. i. a járadékformának az azt kikényszerítő társadalmi viszony már nem felel meg, minél makacsabban és tartósabban, annál élesebben.

Az osztályharc éleződését kihívó első nagy gazdasági változás a feudalizmusban a *pénzjáradék megjelenése* volt. A viszonylag sűrűn lakott Nyugat-Európában (lényegében a Karoling-birodalom és utódállamai + Anglia) a barázdafordító ekének, az újfajta lófogatolásnak és a nyomásos művelési rendszernek a földesúri majorokból az azokban robotoló parasz-
 tok magukművelte telkeire való átvételével a 10. és 13. század között kialakult egy, az állattenyésztést maga alá rendelő földművelési rendszer. Ez elsősorban cereáliák és szeszesitalok (bor, sör) termelésére összpontosította az ugyancsak a majorokban eltanult eszközökkel (lábítós szövöszék, fonókerék) tökéletesített önellátó falusi ipart is magába foglaló paraszti munkát. Ezáltal a gabonatermelésben az elvetett mag 2–3-szorosa helyett immár a telkeken is 4–5-szörösére emelkedett a termés, ami egyebek közt, de elsősorban lehetővé tette a városok létrejöttét, a kézművességnek a földműveléstől való területi elkülönülését, s a városi piacon való összekapcsolódását az egyszerű árutermelés formájában.

Ez az „első európai agrárforradalomnak” is nevezett technikai fejlődés a jobb táplálkozás révén erőteljes népességszaporodásra vezetett, s ennek egy (de kisebb) része a városokban csapódott le, más (túlnyomó) része a feudális járadékot adó paraszti kisgazdaságok (telkek) számát (a szántó-földnek irtások és mocsárszáritások révén kiterjedését) növelte. Több telek jobb technikával a korábbinál annnyival több termékjáradékot biztosított a földesúrnak, hogy az felhagyhatott a terhes kényszerapparátust igénylő majorról és robottól, sőt az egyre bővülő termékjáradéknak saját háztartása szükségletén felüli részét a városi piacra vihette eladni, ami *közvetve* a termékjáradéknak pénzjáradékká alakulását eredményezte. Mivel pedig a földesúrnak a városi kézműves termékek és a távolsági kereskedelem által forgalmazott közel- és távolkeleti luxuscikkek megvásárlására mind több pénz kellett, parasztjaitól immár *közvetlenül* is – részben vagy egészben – pénzjáradékot követelt. A várossal közvetlenül csereviszonyba lépő parasztság módosabb rétege hajlandó is volt pénzjáradékot fizetni, mert ezáltal gazdasági szabadságot nyert a termelés profiljának a piachoz igazodó alakítására, bizonyos (a különböző földesúri járandóságok és monopóliumok helyenként különböző mérvű kommutációja függvényeként különböző mértékű) személyi szabadságot pedig a pénzben fizetett földbérnek (cenzus) immár a telekhez és nem a személyhez való kötése következtében. Ez a réteg (szegényebb parasztsztruktúrájának igénybevételével) gyakran a szükséges munkán és a többletmunkán felüli értéket is tudott termelni, ami bérmunkásainak béréből elvont érték lévén, egyrészt az (egyébként a gazda és a

zsellér kettősségének csíraformájában már a nehézeke alkalmazásának feltételeként korábban is jelentkezett) paraszti differenciálódást mélyítette el, másrészt széles rétegeket kényszerített nemcsak a többletérték egészét, hanem a szükséges munka termékének „szájától elvont” egyrészt is piacra vinni, hogy a pénzjáradékot megfizethesse. Így is, úgy is azonban a *feudális járadék* került a városlakókhoz, ahol azután vagy közvetlenül a kereskedő (ill. uzorás) kezében, vagy a városi kézműves által a kereskedő patriciátusnak fizetett adó formájában *kereskedő (és uzorá-) tőkével alakult át*.

Marx a járadék városba vándorlásának folyamatát világosan látta. Mindenekelőtt azt, hogy a termékjáradék (akár a robotból közvetlenül, akár a telek termékjáradékából közvetve szereztek meg) először az azt eladó földesurak révén került a városba. „A kereskedő tőke tehát csak az árucserét közvetíti, amelyet azonban már eleve nem csupán a közvetlen termelők [paraszt és kézműves] közötti árucseré gyanánt kell felfogni. A rabszolgaszolgálatban, jobbágyviszonyokban, adófizetői viszonyokban (amennyiben kezdetleges viszonyokról van szó) a termék tulajdonosa, tehát eladója a rabszolgatartó, a hűbérúr, az adót szedő állam” (T III. 326). „Amíg a kereskedelmi tőke fejletlen közösségek termékeinek cseréjét közvetíti ... a termelési módokkal együttjár, hogy a *kereskedelmi tőke a többlettermék túlnyomó részét sajátítja el...* [aláhúzás ML] mert ezekben a régebbi termelési módokban annak a terméktöbbletnek a legfőbb tulajdonosai, amellyel a kereskedő kereskedik – a rabszolgatartó, a feudális földesúr, az állam (pl. a keleti kényúr) – az élvhajhászó gazdaságot képviselik, amelynek a kereskedő csapdákat állít” (T III. 331–332). Ami viszont a paraszti eladót illeti, az általa piacra vitt „legszükségesebb létfenntartási eszközökön felüli többletet – tehát a csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként jelenik meg – teljes egészében a földjáradék magassága határozza meg” (T III. 744). Ezek a fenti idézetek azt bizonyítják, hogy *Marx* – anélkül, hogy ezt explicite megfogalmazta volna, vagy belőle további következtetések levonását szükségesnek tartotta volna – *felismerte a kereskedő tőkének (s a vele összenövő uzorátőkének) a feudális járadékból való eredetét, mint annak átalakult formáját*.

Ez elsősorban azt jelenti, hogy *Marx* már eleve eldöntötte azt a még ma is időnként megelevenedő vitát, hogy a középkori város a feudális struktúrájának belső fejleménye-e vagy kívülről behatoló tényezője. Persze, a város (akár pl. olyan fontos feudális intézmények, mint a colonatus vagy az egyház) ókori örökség a középkorban, de a feudális struktúráján belül, éppen mert a feudális járadék átalakult formájának, a kereskedő tőkének a

bölcsője, az ókoritól merőben más funkciót töltött be. Az sem „külső” mozzanat, hogy a távolsági kereskedelem az európai feudalizmus földrajzi határain túlról, más termelési módok kereteiből szerzett árucikkeket is forgalmazott, mert ezekért az európai városi piacon a feudális járadékból származó pénzt kapott s ezen a pénzen vett európai árukat közvetített nem feudális piacokra vagy vásárolt azokon Európában ismét csak a feudális járadékból származó pénzért továbbadott árukat. Nem indíthat arra, hogy a kereskedőtökét ne a feudális járadék átalakult formájának tekintsük, a középkori európai kereskedelemnek az a jellege sem, melyet Marx úgy fejez ki, hogy a kereskedő törekvése „olcsón vásárolni és drágán eladni ... tehát nem egyenértékek cseréje” történik (T III. 330). Akár a földesúr fizette túl a számára „szükségesből” a luxuscikk tényleges értékét, akár a paraszt vonta el a saját szükséges termékéből a járadék megfizetése miatt piacra vitt árut, az így kiadott ill. szerzett pénz mindkét esetben a feudális járadékból eredt ill. annak formáját öltötte fel. A kereskedő tőke így mindaddig a feudális járadék azaz a paraszti értéktöbblet árucseré során végbement elszájtításából táplálkozott, míg ipari tőkévé nem alakult ill. annak alá nem rendelődött.

Szükséges ebben a tekintetben azt is hangsúlyozni, hogy Marx az európai város keletkezését a kézművességnek a földművelésből való kiválásával kapcsolja ugyan össze, de egyúttal a városnak a kereskedelem uralma alá kerülésére is utal: „a dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválik a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városok fejlődésére támaszkodik, s másrészt, hogy ez utóbbinak a kereskedelem a feltétele. Mindazonáltal itt egészen más körülményektől függ, hogy az ipar fejlődése mennyire jár együtt ezzel” (T III. 332). Az utóbbi megszorító mondatra a továbbiakban még ki kell térnünk, de az a kitétel, hogy a városok fejlődésének a kereskedelem a feltétele, megint csak odamutat, hogy a feudalizmusban, pontosabban annak első, a 13. század végéig tartó szakaszában *a város legfőbb funkciója a feudális járadéknak kereskedő tőkévé alakítása.*

Ebből az is érthetővé válik, hogy miért mutat rá Marx oly nyomatékosan a kereskedő tőkének a feudalizmussal való összeforrottságára, sőt a feudalizmus fennmaradásához való ragaszkodására: „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételeit megtartja” (T III. 334). Természetszerűleg viselkedik így, hiszen a kereskedő (és uzsora-) tőke a feudális járadék pénzformájából

halmozódik fel s addig marad a tőke egyedüli formája, amíg a feudalizmus fennáll, mert *addig van feudalizmus amíg van feudális járadék és addig van feudális járadék ameddig van feudalizmus:* „A földjáradék mindezen formáinál (munkajáradék, termékjáradék, pénzjáradék mint a termékjáradék pusztán átváltozott formája) mindig előfeltételeztük, hogy a járadékfizető a föld valódi megművelője és birtokosa, akinek a meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos kapja. Még az utolsó formánál, a pénzjáradéknál is – amennyiben az tiszta alakban jelenik meg, vagyis a termékjáradék pusztán átváltozott formája – ez nemcsak lehetséges, hanem valóban így is van” (T III. 756). Már itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kereskedő (és uzsora-) tőke nemcsak konzerválja, hanem rombolja is a feudalizmust, mert az elsajátított és átalakított pénzjáradékot kivonja, felszabadítja a közvetlen feudális rendelkezés alól, sőt elő is készíti az új termelési módot annyiban, hogy „a kereskedelem minden termelési módban elősegíti fölös termékek előállítását, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy cserére kerüljenek ... tehát a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jellegét ad” (T III. 326).

A kereskedő (és uzsora-) tőkére, mint a feudális járadéknak a városi piacon létrejövő átalakult formájára vonatkozó implicit marxi utalást azért is éreztem szükségesnek expliciten kifejezni, mert így még inkább kidomborodik a *feudális járadék központi helye és szerepe a feudális termelési módban*, amennyiben ennek legfőbb jellemzője, hogy a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből a feudális járadék gazdasági formájában sajtoltják ki, olyannyira, hogy a feudális járadéknak kereskedő (és uzsora-) tőkévé átalakult formája, ha ki szabadul is a közvetlen feudális ellenőrzés alól, továbbra is a feudális struktúra része sőt egyik konzerváló tényezője marad. Mi több, a kereskedő tőkéseknek a feudalizmus fennállása alatt oly gyakori, koronként tömegesen ismétlődő, birtokvásárlás és nemesítés révén történő beolvadása a földesúri osztályba a kereskedő tőkét mintegy „re-kommutálja” eredeti formájában, feudális földjáradékba.

Mindezek a tények és a belőlük folyó meggondolások szükségszerűen azt sugallják, hogy a középkori városnak, különösen létrejötté és virágzása első, a 13. század végéig tartó szakaszában, sokkal inkább a feudális struktúrába való integráltságát, mint azon belül élvezett relatív önállóságát kell elsődleges jellegűül hangsúlyozni. Még akkor is így áll a dolog, ha tudjuk, hogy a „szabad” város polgára éppen a Marx által alapvető ismérveknek tekintett *feudális gazdasági formától* (feudális járadék fizetése) alól szabad, mert a városok által az uralkodónak fizetett cenzust földbérnek tekintet-

ték; a jellegzetesen városi foglalkozások, a kereskedelem és a kézművesség jövedelme, mint olyan, nem esett feudális adóztatás alá. A városnak a feudális struktúrába való integráltsága azonban azt is jelentette, hogy sajátos tevékenységével alakította, majd átalakította a feudalizmust, amelybe beleépült. Az átalakulás végső soron a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet volt, amelynek messze visszanyúló előzményeire Marx – a Tőke megírásának célkitűzéséből érthetően – néha éppen csak utal, néha meg – időbeli távolságuk és a kapitalizmus létrejöttéhez való sokszoros közvetettségük miatt – nem is fordított figyelmet. Tulajdonképpen a major komplex, mezőgazdasági és ipari nagyüzemének felbomlása az egész folyamat elindítója. Ebből is a kézműves szolgáknak elvándorlása és a szabad városokban való tömörülése volt a kezdeti s egyben legjelentősebb mozzanat. Maga Marx is – anélkül, hogy konkrét történeti kezdőpontjával foglalkozna – ezt tekinti alapvető fontosságúnak. „Minden fejlett és árucserével közvetített munkamegosztás alapzata a város és a falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben” (T I. 330.). Hogy mennyire a majorból hozott technikai tudás volt a városi kézművesség kialakulásának feltétele, mutatja nemcsak a 800 után feltalált emelőkaros malom úgyszólván minden változatának (kalló, zúzó, kalapáló stb.) a 13. század elejéig megtörtént létrejötte, hanem elsősorban a városi kézműves munkában nélkülözhetetlen (az ókorban ismeretlen) közlőművek (kézi forgattyú, zsinórhajtás, ijjasrugózás, lábhajtás, sokszerszamos erőgép) 9–12. századi első európai előfordulása is (Endrei Walter: A középkor technikai forradalma, 1979. 29–42). Mind a majorgazdálkodás virágkorában jelentek meg s nyilván a majorokban kerültek első alkalmazásra, onnan vitték a városokba a volt kézműves szolgák. Mindezek a találmányok együttesen már megközelítették azt a technikai küszöböt, amelyről a 18. század végén az ipari forradalom elindult.

De a 13. században mégsem jött létre az ipari forradalom. Nem a céhek ellenállása gátolta, hiszen már ezidőben megindult az ipari malmoknak a céhkényszertől mentes vidékre költözése. A pénztőke sem hiányzott, mert az olasz bankárok már egész Európa városokba került feudális járadékanak tekintélyes részét kezelték. A jobb táplálkozás folytán gyorsan növekvő népesedés és a velejáró telekaparózódás bérmunkáshadsereget is ígért, mely egyben a piacról élők számát is szaporította volna. A kereskedőtőke már idézett és Marx által különösen hangsúlyozott konzervatívizmusa sem lehetett eleve akadálya egy kapitalista nagyipar megszületésének, mint

ahogy az valóban meg is született már a 12. század végétől fogva Toszkánában és Flandriában, ahol a céhrendszer leple alatt, de többnyire a céhek alávetésével a kereskedőtöke irányította a kor legkelendőbb árujának, a minőségi posztónak tömeges termelését. A falusi fonók és a városi tanácsok egyaránt a kereskedőtársulatok megrendelésére, azok minőségi előírásai szerint dolgoztak s a gyapjút vagy a fonalat eleve teljesíthetetlen munkafeltételek ellenében kapták „kölcson” megbízóiktól, akiktől így örökös gazdasági függésbe kerültek. Formálisan szerény munkaeszközeik tulajdonosai maradtak, ténylegesen bérmunkásokká váltak. Nehány munkaágban, ahol költséges gépi berendezés kellett (pl. kallómalom, filatórium), nyíltan is bérmunkát alkalmaztak. Nem véletlen, hogy évszázadokkal később e városok vonzáskörében jött létre az itáliai és németalföldi újabb agrárforradalom, a kapitalista mezőgazdaság és ipar előfeltétele.

A 13. században azonban nem ment végbe agrárforradalom *s ezért* nem keletkezhetett ipari forradalom sem. Ellenkezőleg, a valaha oly forradalminak bizonyult cereália- és borcentrikus mezőgazdaság a feltörhető földek elfogyásával és ezzel párhuzamosan a legelők, következésképp az igarérőt és proteint biztosító állatállomány csökkenésével ketrecnek bizonyult. A major köldökszínórjáról leszakadt paraszti családi gazdaságot, még ha felmerültek volna is technikai újítási lehetőségek, ezeknek megvalósításában akadályozta a befektethető tartalékok hiánya mellett a faluközösség által szigorúan megkövetelt nyomáskényszer. Az alultáplált Nyugat-Európát a 14. század elejétől kezdve sorozatos pestisjárványok tizedelték, sőt talán meg is felezték, de a népességcsökkenés sem vezetett az agrártechnika javulására, sőt a földkínálat növekedésével konzerválta a régi termelési módszereket vagy éppen extenzív gazdálkodásra (nagyarányú állattenyésztésre) adott indítékot. A feudális járadék csökkenése kihívta a földesúri járadékemeléseket, ezek meg a nagy parasztháborúkat, amelyeken csak a központi hatalom beavatkozása tudott úrrá lenni. Ennek ára viszont a hatalmi központosítás és ennek alapjaként a feudális járadék egyre tekintélyesebb részének állami adó formájában való elsajátítása volt. A centralizált feudalizmus által centralizált járadék ugyan államkölcsonök, adóberletek, monopóliumok stb. útján szintén a kereskedőtöke kezébe került, de a kapitalista ipar fentebb említett kezdeményezései ennek ellenére elakadtak az elnéptelenedés és a belső háborúk folytán keletkezett piachiány miatt. Közel két évszázad kellett a demográfiai regenerálódáshoz és újabb kettő az itáliai és németalföldi agrártechnikai kezdeményezéseknek Angliából kiinduló összeurópai agrárforradalomra terebélyesedéséhez. Ennek az új ag-

rárforradalomnak azonban már nem feudális földesurak, hanem kapitalista vállalkozók voltak a létrehozói. Mint Marx a Tőke III. 37. fejezetében megállapítja, a pénzjáradék alapján csírázó tőkés földbérlő réteg további fejlődése a vidéken kívüli, azaz a városi tőkés fejlődéstől függött. Sokkal ritkábban lettek gazdagparasztok kapitalista mezőgazdák, mint városi tőkés, mert ez utóbbiak rendelkeztek az új agrártechnika és a velejáró bér-munka költségeihez szükséges pénzzel.

És itt vissza kell térnünk Marxnak ahhoz a fentebb idézett megállapításához, hogy bár a városok fejlődésének feltétele a kereskedelem, azaz a kereskedőtőke halmozódása, mégis egészen más körülményektől függ, hogy mennyire jár ezzel együtt az ipar fejlődése. Közismert, hogy e „más körülmények” közt Marx elsősorban az ún. eredeti felhalmozást érti, mely csak közvetve kapcsolódott a városokhoz. Az is ismeretes, hogy a Tőke III. kötetének 20. fejezetében a kapitalizmusba való átmenet „valóban forradalmasító” útjának azt tekinti, mikor a termelő kereskedővé és tőkésé lesz. Ugyanakkor jelentősnek tartja *történelmileg* mint átmenetet azt is, ha a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Sőt a Tőke I. kötetének 24. fejezetében egyenesen „csigalassúságúnak” nevezi az első, klasszikusnak mondható utat az új (16. század utáni) világpiacon kereskedelmi igényeihez viszonyítva. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy ez esetben is a kettős, analitikus-logikai és genetikus-históriai szemlélet érvényesül Marxnál, a tőkés ipar létrejöttének két útja közül az első a két termelési mód különbségét, a második egymásból következésüket jelenti. Valójában a kereskedőtőkének az iparba hatolása történelmileg korábbi, mint a termelőnek tőkésé válása, sőt az utóbbival együtt tovább él. Bármelyik úton bárhol is fejlődött ki azonban a tőkés ipar és általában a tőkés gazdaság, mindkettőnek kiindulási pontja a feudális járadéknak kereskedő- (és üzso-ra-) tőkévé alakulása a városi piacon. Ezért nem lépünk talán túl nagyot, ha Marxot nem továbbfejlesztve, hanem továbbgondolva a feudalizmus felbomlását nem, vagy nem csupán belső ellentéteiből, hanem struktúrájának a feudális járadék pénztőkévé alakulásából s ezáltal a gazdasági élet irányításának a régi uralkodóosztály kezéből egy új uralkodóosztálynak, a tőkés polgárságnak kezébe való átmenetéből vezetjük le. Az ellentétek hangsúlyozása analitikus-logikai, az átalakulás hangsúlyozása a genetikus-históriai szemlélet. A kettő együttese felel meg Marx módszerének s egyben a társadalomról mint struktúráról vallott nézeteinek.

MARX KÁROLY ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

(Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése, Die Neue Gesellschaft, 1983. 3. sz., 200–215.)^{}*

Peter Glotz: Szeretettel üdvözlöm Önöket és örülök, hogy ez a beszélgetés létrejött. Beszélgetésünk témája Karl Marx: filozófiai és politikai életműve egyfelől, filozófiai és különösen politikai hatása másfelől. Luther születésének 500. és Marx halálának 100. évfordulója elegendő alkalom arra, hogy közös történelmünkről töprengjünk és kommentáljuk is azt.

Az a mód, ahogyan ez az NDK-ban és a Szövetségi Köztársaságban történik, azt mutatja, hogy a történelem – a történetírás értelmében – természetesen nem nélkülözi a konstrukció bizonyos mozzanatát. Ez volt a történelmi materializmus egyik témája, nevezetesen az a kísérlet, hogy a történelmet *ésszerű koncepcióként* fogja fel. „Száz évvel Marx után” azt a kérdést is jelenti: Mi maradt meg művéből a német szociáldemokrácia számára. Vajon ennek a pártnak a története a második világháború után saját szubjektív megértésében sem „Marx ellen”, sem „Marx-szal”, hanem talán sokkal inkább „Marx nélkül” mozgott? Van egy ilyesfajta értelmezés, de én úgy hiszem, ez túlságosan leegyszerűsítő lenne. Egy azonban bizonyosan igaz: a Német Szociáldemokrata Párt különösen 1945 után egy olyan hagyományos úton mozog, amely Willi Eichleren, Leonard Nelsonon, de Friesen és Marxon keresztül Kanthoz és nem Hegelhez vezet vissza. A demokratikus szocializmus etikai megokolása inkább a – mindig is torzítottan felfogott – történelmi-materialista, vagy akár történelmi-teleologiai megokolás helyébe lép. Ennek minden bizonnyal következményei vannak a politika minden szintjén. A tudományos szocializmus igényli azt, hogy tudja, milyen legyen egy társadalom vagy egy gazdasági rendszer helyes rendje, függetlenül a mindenkori technikai szinttől. Az a véleményünk,

^{*} *A vitában résztvevő Manfred Banaschak a NSZEP Központi Bizottságának osztályvezetője és az „Einheit” (a NSZEP elméleti orgánuma) főszerkesztője, Rainer Diehl a Die Neue Gesellschaft szerkesztőségének tagja, Peter Glotz a Die Neue Gesellschaft főszerkesztője, Sven Papcke a szociológia professzora a münsteri (Westfália) egyetemen, Otto Reinhold a NSZEP Központi Bizottságának tagja, a NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektora, az „Einheit” szerkesztőbizottságának tagja. A vita anyagát a kifejezetten napi politikai részeket kihagyva közöljük.*

hogy a helyes a polgárok beleegyezése nélkül nem található meg, és hogy egy társadalmi feladat megoldása valami más, mint a megoldás a fizikában, vagy a matematikában. Valahogy így lehetne megfogalmazni: Az, hogy mi egy társadalom helyes rendje, azt csakis az állampolgárral *együtt* lehet megtalálni, és hogy az állampolgár véleménye úgymond hozzátartozik egy politikailag „helyes” definíció kritériumához.

Ma bizonyára arról fogunk vitázni, hogy ez milyen kihatással van az egyes területekre. Ostobaság lenne elhallgatni, hogy a Kommunista Párt és mi, szociáldemokraták történelmileg a munkásmozgalomban gyökerezünk. Azonban azzal is tisztában vagyunk, hogy a munkásmozgalomnak annak idején nem volt egymásba illeszkedő és koherens ideológiája. Engedjék meg, hogy banálisan fogalmazzak: az a megállapítás, hogy minden olyan viszonyt el kell távolítani, amely az ember kizsákmányolását és megalázását szolgálja, túlságosan elvont volt ahhoz, hogy a frontokat politikailag-szervezetileg valóban tisztázza.

Azt is balgaság lenne elhallgatni, hogy Marx analitikus instrumentáriumában időközben majdnem minden történész – sőt konzervatív történész – közkincsévé vált. Azok a szerzők is örökölték terminológiáját, akik bevallottam Marx megcáfolására törekednek – és nemcsak a terminológiát. Példaként Max Weber „Protestáns etiká”-ját, vagy Sombart „Modern kapitalizmus”-át idézhetnék. Nekünk szociáldemokratáknak is még mindig az a véleményünk, hogy Marx után egy kizárólag etikai irányultságú voluntarizmusnak nincs többé helye.

Vannak azonban kétségtelenül különbségek, és egyik itt vitatkozó félnek sem állna jól, ha ezeket tagadná. A marxi elemzés egy olyan világból indult ki, amelynek korlátait mindenkor csak a technika és a munkaszervezet elért szintje határozta meg. Véleményem szerint ez csak úgy érthető, hogy vizsgálódásaiban az áru értékét pusztán a társadalmilag szükséges munka határozza meg. Nem vagyok bizonyos abban, hogy vajon Marx észrevette-e vagy észrevehette-e a „korlátok nélküli társadalom” hamis látványát. Számunkra azonban ma teljesen egyértelmű, hogy pl. a termelőerők felszabadítása, a készletforrás-problematika és a környezeti feltételek alapján, időközben gyanússá vált, és hogy a társadalmi konszenzust elsődlegesen a gazdasági optimalizálás előtt kell megszerezni. Eljutottunk ahhoz, amit általános politikai szóhasználatban „ökológiai kérdés”-ként emlegetnek, és amely valóban nagyon erősen befolyásolta a nyugat-európai szociáldemokrata pártokat.

Másodszor úgy vélem, hogy az *erőszak kérdése* a haditechnológiai

fejlődés figyelembe vételével ma másként jelentkeznek. A győzők és a legyőzöttek közötti régi megkülönböztetés a modern technika révén kimérává válik. Mindezeket Marx nem tudhatta. Száz évvel halála után ezeket a kérdéseket újból meg kell vitatni.

A teljesség kedvéért még egy további témát szeretnék a vitába bevinni, és utalnék arra, hogy óvakodnunk kellene attól, hogy úgymond egy „lidérc” ellen hadakozzunk. Úgy hisszük, hogy a mi mai kapitalizmusunk lényegesen különbözik attól a kapitalizmustól, ami a marxi elemzés alapjául szolgált. Rendelkezünk egy állami innovációs potenciállal, amely az összes gazdasági folyamatnak majdnem a felére vonatkozik. Ez gyakran még túlságosan gyenge ahhoz, hogy a gazdasági folyamatokat kielégítően irányítsa, de a vegyes gazdasági rend a mozgékony, az innováció és az önkorrektúra rendkívüli előnyeivel rendelkezik.

Hozzáteszem, hogy a filozófiai objektivitás számomra, aki gyakorlatilag-politikailag cselekszik, és gyakorlatilag érdekelt, nagyon nehezen elérhető. És magától értetődően nézeteim „színezettek”. De mivel azért jöttünk össze, hogy arról beszéljünk, mi maradt Marxból, és mi kellene, hogy maradjon, úgy vélem, hogy sem a mesterségesen gyártott egyetértés, sem pedig a művi konfliktusok nem fognak bennünket tovább vezetni. Kezdjünk tehát egy lehetőség szerint nyílt beszélgetést.

Manfred Banaschak: Köszönöm a beszélgetésre szóló meghívást, örömmel fogadtuk el. Hiszen Marxról beszélni azt jelenti, hogy az emberiség létkérdéseiről beszélünk, ami ma sokkal jobban foglalkoztat bennünket, mint valaha. Az előttünk álló jubileumok – Karl Marx halálának 100. és születésének 165. évfordulója – jó alkalmat teremtenek erre. Ha azt kérdezzük, milyen aktualitással bír korunkban Marx, akkor ez számomra elvben ugyanolyan jelentőségű, mint egy Galilei, egy Newton, vagy Einstein aktualitásának kérdése. Ők mindannyian olyan felismeréseket tettek, amelyek jelentősége az idő múlásával nem csökken, amelyek mindig érvényesek és következésképpen mindig aktuálisak is. Ha tehát – élesen fogalmazva – ezt kérdezzük: Vajon helyes-e, hogy ma, a 20. század végén, egy olyan tan vezet bennünket, amely több, mint száz éves? – úgy ehhez engedjenek meg bevezetésképpen két megjegyzést:

Először is becsületesen megvizsgálva a dolgokat, nem tudom megállapítani, hogy mi más kínálkozott volna, ami használható és teherbíró alternatívával érne fel a marxizmussal szemben. És nyilvánvalóan nem is lehet mást ajánlani, mint amit a gyakorlat is kellőképpen igazol. Másodszor,

felvetődik a kérdés: Egy igazság életkora csökkentheti-e annak minőségét? Inkább fordítva: az idők során minél inkább beigazolódik egy igazság, annál teherbíróbbnak tartható. Ha a marxizmus csak egy lenne a számos filozófia közül, és csak egy a számos szociológiai elmélet közül, vagy valamilyen gazdasági tan lenne, bizonyára számos elmélet sorsára jutott volna: elavult volna. A marxizmus azonban – mint kiderül – friss és eleven. És ez az elevenség készlet most bennünket vitára. (...)

Mi marxista-leninisták nem kapaszkodunk azon események részleteinek az értékelésébe azokkal a helyzetekkel együtt, amelyekből ezek az értékelések kinőttek, a múlthoz tartoznak. Közülünk senkinek sem jutna az eszébe, hogy az előző század közepén fennállott kapitalizmus jelenségeit a jelenkorival összehasonlítsa. Nem a változó *jelenségekről* van szó elsődlegesen, hanem a végülis azonos és ma sokkal élesebben kifejezésre jutó *lényegről*, amit Marx kristálytiszta kidolgozott.

Ez a szocializmus felépítésére is érvényes. Számunkra közvetlen gyakorlati jelentősége nemcsak (és nem is elsősorban) Marx azon konkrét kijelentéseinek van, amelyekben egészen a szocializmusig jut el, hanem számunkra közvetlen gyakorlati jelentősége tanának egészében van. (...) Azaz, mi a dialektikus-materialista módszerre mint a marxizmus lelkére támaszkodunk, mint az emberiség és az emberi gondolkodás történetének kiemelkedő szellemi vívmányára. És ugyanígy támaszkodunk az elméletre is, amely nemcsak örökké érvényes kijelentések összege, hanem amely – mint minden tudomány – fejlődőképesnek bizonyult. Valóban Lenin révén is, a forradalmi harcban nyert tapasztalatok általánosítása révén fejlődött tovább –, és az új követelményeknek és feltételeknek megfelelően a kollektív munka, valamint az egyes pártok és egyes tudósok révén is tovább gazdagodik. Úgy tűnik, hogy éppen ebből a szigorú tudományosságból és egyben az elmélet és a forradalmi gyakorlat kapcsolatából magyarázható, hogy a világ Marx halála óta a marxizmus-leninizmus eszméinek hatására olymértékben megváltozott, hogy a régi világot a mostaniban alig lehet felismerni. (...)

Erről bizonyára megoszlik az itt jelenlévők véleménye. Azonban kevéssé látom annak értelmét, hogy csupán arra szorítkozunk, hogy az emberiség jövőjéről és az ahhoz vezető út kérdéseiről cseréljünk eszmét, és csupán meghatározzuk és szembeállítsuk különböző ideológiai és teoretikai pozícióinkat. Végülis senki sem érné meg a jövőt – akárhogy is írjuk le azt, és a hozzá vezető utat – ha nem biztosítjuk a lehetőséget a magunk és az

eljövendő generációk számára azzal, hogy a békét biztosítjuk. Úgy gondolom, éppen most születnek erről nagyon fontos döntések.

Tanulnunk kellene a történelemből is, bár a történelmi szituáció és azok a veszélyek, amelyek ma az emberiséget fenyegetik, összehasonlíthatatlanok. Az imperializmus arra a határra hajtotta az embeiséget, amely mögött minden emberi civilizáció, egyáltalán minden élet pusztulással fenyeget. Annál inkább fontolóra kellene vennünk, hogy ebben a kardinális kérdésben egy nyelven beszéljünk. Meg kellene kísérelnünk, hogy minden kétségtelenül meglévő elválasztó mozzanaton túl közös erőfeszítéssel feltárjuk a béke biztosabbá tételének útját. Ha beszélgetésünk ehhez, bármilyen kis mértékben is, hozzájárul, boldogok leszünk.

Glutz: Az utóbbival bizonyára minden jelenlévő egyetérthet. Azonban térjünk vissza még egyszer az elméleti alapokhoz. Banaschak úr, bevezetőjében éppen Newton és Einstein nevét említette. Egy érdekes cikkben, amelyt 1981. júniusában Ön írt a NSZEP X. pártkongresszusáról, az Ön pártja vezető erejéről az új társadalom kialakításában, olyan fogalmakat találok, mint a szocialista építés törvényszerűsége. Sőt más helyütt ennek az építésnek az általános érvényű törvényszerűségéről beszél. Ebből adódik számomra a kérdés, vajon az Ön számára a marxizmus vagy a „marxizmus–leninizmus”, ami nem ugyanaz, tudomány-e a fizika értelmében, amelynél általános törvényekből kiindulva dedukálnak, vagy inkább, ahogyan a lengyel közgazdász, Oskar Lange nevezte, „praxeológia”?

Otto Reinhold: Mi abból indulunk ki, hogy a materialista történelemfelfogás az egyik legnagyobb marxi felfedezés volt. A történettudomány ilyenén értelmezése szerint – ami pártunk politikájának alapja – a történelem fejlődését meghatározott törvényszerűségek szabják meg. Ezek a törvényszerűségek mindenekelőtt a gazdasági fejlődés, az anyagi életfeltételek, a termelési viszonyok, valamint a politikai és a szellemi folyamatok közötti összefüggésen alapulnak.

Éppen a kapitalista világ jelenlegi válsága annak kifejeződése, hogy ezek a törvényszerűségek hatnak. Sem Marx, sem későbbi követői, s mi sem képviseljük azt a felfogást, hogy ezek a törvényszerűségek az emberek tevékenysége nélkül hatnak, hanem hogy ezek a törvényszerűségek csak az emberi tevékenységen keresztül érvényesülhetnek.

Ilyen értelemben beszélünk mi a szocialista társadalom felépítésének általános törvényszerűségeiről. Úgy véljük, hogy a szocialista társadalom

csak akkor létezhet és fejlődhet, ha bizonyos alapok léteznek és tovább épülnek. Ezekhez tartozik mindenekeelőtt a termelési eszközök társadalmi tulajdona, mint a szocialista társadalom döntő alapja. Ehhez tartozik még, hogy a munkásosztálynak át kell venni a politikai hatalmat, hogy érvényt szerezzen a termelési eszközök társadalmi tulajdonának, hogy a munkásosztály, minden dolgozó érdekeit és alapvető társadalmi feladatokat oldhasson meg.

Ugyanakkor az is magától értetődő, hogy az általános törvényszerűségek érvényesülésének új-ját-módját Marx és Engels nem láthatta előre. Az is természetes, hogy ezek a feltételek állandóan változnak.

Glutz: Én még egyszer szeretném a közöttünk lévő különbséget megbeszélni: Tudatosan kapaszkodtam bele Newton és Einstein nevébe. Van lényeges különbség az Önök tudományfelfogásában egy természettudományos fizika és a marxizmus között, ahogyan Önök értelmezik? Vagy követhető lehet a társadalomtudomány általános törvényszerűségeiből, úgy, ahogyan Önök leírják, a társadalmi fejlődésre, ugyanúgy, mint bármilyen természettudományi törvényből?

Reinhold: Igen és nem. Nem annyiban, hogy bizonyos társadalmi feltételek meglétéből bizonyos hatások következnek. Egy kapitalista társadalom például válságok nélkül elképzelhetetlen. Ez minden változás ellenére a mai kapitalizmusra is érvényes. Ezt jelenleg különösen jól meg lehet figyelni.

Különbözőségek vannak természetesen, ahogyan azt már Marx és Engels is megállapították. A természeti törvények az emberi léttől függetlenül hatnak. A szabadesés törvénye érvényesül, akár létezik emberi társadalom, akár nem, míg a társadalmi fejlődés törvényei természetesen mindig az emberi tevékenység, az emberi kapcsolatok törvényei is, végülis az osztályok és a társadalmi rétegek közötti viszonyok és harcok törvénye. Csak ezek eredményeként lesznek valóságosan hatékonyak. (...)

Banaschak: Természetesen a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárása nem valamiféle „Szezám, nyílj meg!”, nem olyan kulcs, amely a konkrét, eleven valóság alapos tanulmányozása nélkül, és ennek pontos, politikai-alkotó figyelembe vétele nélkül a problémák megoldásához vezető bejáratot megnyitja. A világgazdasági feltételek megváltozására, a nemzetközi helyzet éleződésére, országunk megváltozott belső újratermelési felté-

teleire Marxnál, Engelsnél vagy Leninnél nem találunk olyan fejezetet, amiből konkrétan le lehetne vezetni, hogy így és így kellene cselekedni. Marx, Engels és Lenin általában a társadalmi fejlődés, valamint különösen a szocialista forradalom és a szocialista építés törvényszerűségeinek feltárásával nem hagytak hátra kompendiumot egy meghatárpzott szituációban való konkrét, pontos cselekvésre.

Sven Papcke: Ez ellentmondana Marx és Engels felfogásának és elméleteiknek is.

Reinhold: Teljességgel. Mindez Marx, Engels és Lenin írásaiból bizonyítható.

Banaschak: Úgy tűnik, Lenin jellemezte legáltalában a marxizmust: „A marxizmus nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala.” Ez a tétel ketős jelentésű. Először: az ember nem lehet marxista, nem lehet forradalmár, ha pusztán az arról való elmélkedésre szorítkozik, és ebben az értelemben nem cselekszik konkrétan. Másodszor ez a tétel egyben utal a marxizmus–leninizmus alkotó jellegére, amely önmagában zárt, de nem lezárt tanítás. És a forradalmi harcban valóban mindig továbbfejlesztették. Azonban mindig meg kell különböztetni, hogy valóban a marxizmus–leninizmus továbbfejlesztéséről van-e szó, vagy marxista–leninista alapismertek és elvek marxista frazeológiával operáló feladásáról.

A marxizmus–leninizmus önmagában egységes egészet alkot. Ha szerves egészének azt alkotó egyes részeit kiküszöböljük, akkor ez végső fokon nemcsak a marxizmus–leninizmus lényeges vonásainak feladását jelenti, hanem végső soron egyáltalán a marxizmus–leninizmus feladását. Valóban alkotónak lenni, ez éppenúgy magában foglalja az alapigazságok állandó megvédésének szükségességét.

Glantz: Ezzel valóban döntő ponthoz érkeztünk. Ha a világ megismerhetőségéből indulunk ki, felvetődik az a nagyon praktikus kérdés: ki interpretálja az általános törvényszerűségeket? Kinek szabad ezeket magyarázni és kinek van meg ehhez a tekintélye? A marxizmus–leninizmus válasza erre az, hogy a „pártnak” – olykor bizonyára az is megfogalmazódik, hogy a párt vezető magjának. Marx szerint az elmélet helyességének kritériuma a gyakorlat. Igen ám, de mi a gyakorlat, és ki interpretálja a gyakorlatot?

Papcke: Nekem a Marx-teleológiával főképp akkor vannak problémáim, amikor úgy mellékesen kerül elő, mint itt például, vagy éppen úgy mellékesen olyan politikai valóság igazolására szolgál, ami állítólag az „esszenciális tiszta tant” képviseli, sőt „az emberiség világát” ábrázolná. Sokkal inkább azt szeretném megállapítani – Marxhoz visszatérve –, hogy a Dosztojevskij által ábrázolt nagyinkvizitor-problematika Marx számára a „valóságosan létező szocializmusban” is adódna. Ezen kívül: mindeddig az csak egy egyszerű megállapítás, hogy az, ami „valóságosan létezik”, vagy Marxból fejleszthető ki, vagy pláne elképzeléseivel egyezik. Ezért vannak nehézségeim az ilyen megközelítési móddal, nem azért, mert itt egy „lidérc” létezik – én sokkal inkább Schumpeterrel vagyok egy véleményen, aki azt mondotta: ha Marx nem lett volna, fel kellett volna találni! –, hanem mert figyelembe kell venni a Marx-vita állását, amely azon a területen kívül bontakozott ki, ahol Marx doktrínává – még hozzá „fenntartó” doktrínává – merevedett. Itt a marxizmus – vagy akár a „marxizmus-leninizmus” – a valóságban többé egyáltalán nem vita tárgya. De hogy Banaschak és Reinhold urak megállapításaira térjek vissza: a társadalomtudományok eddig semmilyen „társadalmi törvényt” nem fedeztek fel. Következésképpen a szociológiára is ugyanaz a tényállás érvényes, mint a zenetörténetre, ahol éppen Johann Sebastian Bachot sem lehet Pierre Boulezzel „tülhaladni”: a társadalmi problémák sokkal inkább a különböző történelmi adottságokban folytatódnak és pillanatnyi „Jeküzdésükhöz” különböző megoldási javaslatokat dolgoznak ki, amelyek azonban általános érvényre nem tartanak igényt. Ezért nem fogadhatom el sem „Einstein” vagy fizikai módszerek társadalomtudományi területre történő átvitelét, sem azt, ha szabad így mondani, hogy Marx művéből „törvényszerűségeket” vettek ki, amelyek közvetlenül cselekvési útmutatókhoz vezetnek. Ez már azért is nehézkes, mert az arról folyó vita, hogy mi „a” marxi mű tulajdonképpen, és mit jelent részleteiben, teljesen eldönthetetlennek tűnik. Engedjék meg, hogy mindezt egy példán keresztül világítsam meg: Marxnál nem lehet megfelelő forradalomelméletet találni. Egy ilyenfajta elmélet kezdeményei Marxnál sokkal inkább két állítólagos ellentétpáron alapulnak, amelyek nem kompatibilisek, és nem feltétlenül egymásra visszavezethetők. Hogyan értendő ez? A termelőerők – termelési viszonyok ellentétpár (mint strukturális szint), valamint a munkásosztály – tőkésosztály ellentétpár (mint cselekvési szint) sem történetileg, sem forradalomelméletileg nem azonos, mégcsak nem is összehasonlítható. Ahogyan a történelem bebizonyította, ennek megfelelően ez a két ellentétpár semmiesetre sem fejlődik pari passu – ha

egyáltalán –, mégcsak strukturális szinten sem állapítható meg kongruencia a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok – mintegy automatikus – átalakulása között. Ez egyszer eltekintve attól a sokkal kényesebb kérdéstől, vajon a munkásosztály (ahogyan elvárható) a cselekvés szintjén az ilyen folyamatok tudatára ébredhetett-e, és hogy a Marx által leírt helyzete ismeretében osztály-, végül forradalmi tudata kialakulhatott-e.

A valóság azonban egészen másként néz ki. A történelmi forradalmak közül egyik sem tartotta magát a marxi modellhez, sokkal inkább „háborús következmények”, gerilla-sikerek, stb. voltak, tehát történelmi véletleneket reprezentálnak, egyáltalán nem mutatják az előtörténet formációtörténeti lezárását, tehát a munkásosztály kiérlelt történelmi beavatkozását! És a leninizmus? A valóságban egyáltalán nincs „marxizmus–leninizmus”! A leninizmus sokkal inkább „a” marxizmus *revízióját* jelenti, mint ahogyan a bernsteinizmus is. Ez abból is leszűrhető, hogy Leninnél a forradalom a társadalmi fejlődés kezdetén áll, és éppen nem – ahogy Marx gondolta – annak lezárása. Marx azonban egész életében abból indult ki, hogy (ha egy forradalmat éretlen társadalmi feltételek között „csinálnak”) a „régieket”, ahogy drasztikusan kifejezte magát, ilyen feltételek mellett a szocialisták folytatnák. További vitás pontokat lehetne felhozni! Mindenesetre kívánatosnak tűnik arról vitáznunk, hogy Önök hogyan jutottak el a marxizmusnak egy (úgynevezett) „szilárd magjához”, amelynek alapján Marx értelmében biztosan lehet cselekedni, amelyhez az istennek sem szabad hozzányúlni, nehogy a „valóságos szocializmus” egész gondolati- és állami berendezkedése összedőljön.

A Marx által bevezetett totális ideológiafogalom használatában inkább Karl Mannheimel értek egyet, és úgy vélem, hogy a marxizmust is és magyarázóit is ideológiai-kritikai kategóriáknak kell alávetni. Ebben az összefüggésben Marx gondolati építményét is historizálni kell, hiszen Marx a maga idején kétségtelenül az ipar modernizálódásának csak az akkoriban már látható társadalmi és pszichológiai központi kérdéseit ismerhette fel, vagy valószínűleg bizonyos elemeket (mint pl. a proletariátust) filozófiai okokból hamisan értékelt.

Hogy Peter Glotz bevezető megjegyzéseihez visszatérjek: minden társadalmi megismerőképeséget relativizálni kell, a roppant nagy komplexitás és korhoz kötöttség miatt társadalmi téren csak megközelítési hipotézisek vannak, és nincsenek törvénysszerűségek.

Egyébként kimutatandó, hogy Marx idejében voltak társadalomteoretikusok, akik – ha talán cinikusan is – a társadalom fejlődésének *való-*

ságos menetét (mindenesetre a cselekvés szintjén) nála sokkal világosabban látták előre, pl. az ipari rendszer akkor még elképzelhetetlen (és olykor negatív) tanulékonyágát abban a vonatkozásban, hogy hogyan bánjon saját ellentmondásaival. A társadalmi kontrollnak az a teljesítménye, amelyet Marx teljesen sohasem értett meg, annak tulajdonítható, hogy az állítólag proletár, feltörekvésben lévő tömegek a kialakuló „szociális államon” keresztül szoktak hozzá a fennálló rendszerhez és anyagi ajánlataihoz. Ebben a folyamatban maga a rendszer is változik, mintegy a szociálpolitika jelen­ségén keresztül. Lorenz von Stein például akkoriban a francia szocializmus tapasztalatai alapján már idejekorán elemezte azokat a veszélypotenciálokat, amelyeket egy dezintegratív társadalmi változás keltett. Másképp, mint Marx – aki egy szociális reintegrációt a valóságos történelmen („az előtörténet vége”) túl várt, – Stein 1840 után a valóságos történelemben tervezte meg a munkásmozgalom nagyvonalú integrációs programját, amely igen sikeresnek bizonyult. Hogy a munkásmozgalmat politikailag, anyagilag, kulturálisan a változás *fennálló* rendszerébe integrálhassa, azt követelte, hogy az ipari rendszer integrálódjék a munkásság tudatában. Egy ilyenfajta alkalmazkodási program hatásai, amelynek végüls (elméletileg is: Bernsteinnél) a munkásmozgalom és a kapitalisztikusan igazgatott indusztrializmus tényleges szimbiózisához kellene vezetni – és itt Marxra is hivatkoztak, hiszen mikor lettek a viszonyok „érettek” a szocializmus számára? –, ezeket a hatásokat Marx már nem dolgozta fel. Nem utolsósorban ez a tényállás vezetett ahhoz a követeléshez, hogy Marxot időnként lomtalanítsák, tehát lemondjanak mindenféle hittanról és szükség esetén azt vegyék elő, ami Marxban még aktuális.

Rainer Diehl: Banaschak úr és Reinhold úr a marxizmust röviden a munkásosztály önmagában zárt tudományos elméleteként vázolták fel. Ez megfelel egyébként a NSZEP Központi Bizottságának a Karl Marx-év alkalmából kiadott téziseinek. Úgy gondolom, a marxi elméletnek egy ilyenfajta értelmezése homlokegyenest szembenáll Marx és Engels kiindulásával. Marx és Engels mindig bevallották, hogy a klasszikus német filozófiából merítették és Hegeltől származnak.

Marx igen exponált ifjúhegelianus volt. Ez a filozófiatörténeti aspektus igen fontos annak meghatározásánál, mit kell érteni marxizmuson. A hegeli filozófiának az volt a sajátossága, hogy magában foglalta az egész addigi filozófiatörténetet és magát az egész filozófia kezdetének és végének tekintette. Másként megfogalmazva: Hegel után nem volt lehetőség többé a

filozófiára és a filozofálásra. Ezért az ifjúhegeliánusok lázadása, amelyben persze Marx nem vett részt. A baloldali hegeliánusok bizonyára egyetértettek abban, hogy ez nem lehet az emberi gondolkodás eredményeinek vége, hogy tehát a valóság, a történeti valóság is, magában a megismerés folyamatában rejlik, és nem pedig az örök időkre szólóan megállapított igazságokban. Azaz, az igazság a tudományos módszer alkalmazásában nyilvánul meg. Úgy tűnik, ez a központi kérdés. A Marx által kifejlesztett elemző-kritikai módszert tartom a marxizmus lényeges központi és egyetlen olyan alkotórészének, amely tartósan tovább fog élni.

Később Engels is utalt a „Ludwig Feuerbach”-ban és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” c. művében arra, hogy Hegel után lejárt a filozófiai rendszerek ideje. A „marxista filozófia” kifejezés tehát alapjában önmagában is egy ellentmondás lenne. Ami a filozófiákból, mint önmagában zárt filozófiai rendszerekből és elméletekből megmarad, az Engels szerint egyrészt filozófiatörténet, másrészt a formális logika és dialektika tana. Engels úgy vélte, hogy minden egyéb a pozitív tudományba kerül át. Ez a marxista elmélet által mindenestre nem ragadható meg. A fizika, a kémia, a természettudomány egyáltalán nem a marxisták dolga, ahogy Engels maga is hűtlen lett ehhez az elvhez, mint „A természet dialektikájában”. Természetesen ennek ellenére fáradozni lehet azon, hogy az einsteini elméletet összhangba hozzák a marxizmus saját értelmezésével.
(...)

Az Önök által használt marxizmus–leninizmus fogalom egyébként Sztálintól származik, és én ezt a fogalmat megengedhetetlen összefüggésnek tartom. Amit Lenin mondott és írt, kísérlet volt arra, hogy a saját marxizmus-értelmezését a cári Oroszország egészen konkrét történelmi-politikai szituációjára alkalmazza. Egy olyan alkalmazás, amely nagyon konkrét útmutatásokba torkollott, hogy az újkori orosz szociáldemokrácia gyakorlatilag és stratégiaileg hogyan viselkedjék és hogyan szerveződjön. Ennek azonban, úgy gondolom, semmi köze sincs a marxizmus lényegéhez.

Reinhold: Természetesen nem lehet erre redukálni Lenin hozzájárulását a marxizmus fejlesztéséhez. Itt csak az imperializmus elemzésére és a szocialista forradalom elméletére emlékeztetnék. Mi azonban a marxizmus lényege és mi maradt a marxizmusból ma? Az teljességgel helyes, hogy a marxi módszernek egy sor döntő lényeges pontja van, amely életképesnek bizonyult. Alapjában véve egyetlen társadalomtudós, a humántudományok egyetlen művelője sem kerülheti el ezt a módszert. Azonban már itt kezdő-

dik a véleménykülönbség, hogy tulajdonképpen miben is áll ez a módszer? Természetesen e módszer lényege a dialektika. Dialektika, mint materialista dialektika és a társadalomra alkalmazva, mint materialista történefeltölgás. Ha a módszert a dialektikának csak bizonyos filozófiai oldalaira redukáljuk, úgy érzem, ez semmiképpen sem felel meg a marxi ismereteknek.

Úgy tünik, hogy ennél a módszernél az a lényeges, hogy a történelem törvényszerű menetének felfogása nem egyszerűen identikus a természeti törvényekkel, hanem azt a módot írja le, ahogyan a törvények a társadalmi életben érvényesülnek. Ez az egyik leglényegesebb pont számunkra. Ebben a kérdésben vannak lényeges véleménykülönbségek a marxista-leninisták és a demokratikus szocialisták között. A demokratikus szocializmus lényegében eltávolodást jelent ettől a materialista történelemfeltölgástól és ettől a dialektikától. A materialista dialektika azonban ennek a történefeltölgásnak a lelke.

Ebből következik a második kérdés. Számunkra Marxból nem csak a módszer maradt meg, hanem a történelem törvényszerű menetének elvi ismeretei is. Bár Marx nem hagyott hátra olyan programot, amelyben megmondta volna, hogyan kell forradalmat csinálni, és az hogyan és milyen feltételek között menjen végbe. Azonban ennek ellenére mégis vázolta forradalomelméletét (hogy röviden foglaljam össze) a történelem törvényszerű menetével összefüggésben. A történelem lefolyása Marx szerint éppenhogy *nem* véletlen jelenség és *nem* véletlen folyamat, hanem bizonyos összefüggések és kölcsönös kapcsolatok törvényszerűen állnak fenn. Így például a termelőerők és a termelési viszonyok között, az osztályok és az osztályok fejlődése között, az anyagi feltételek és az osztályok alapvető érdekei között.

Másodszor Marx azt a lényeges felismerést hagyta örökül számunkra, hogy a történelemben a különböző társadalmi formációk törvényszerűen követik egymást, s ebből vezette le a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségyszerűségét. Harmadszor azt is hátrahagyta, hogy ebben a folyamatban döntő az alapvető ellentmondások hatása nemcsak a kapitalizmus, hanem egyáltalán a történelmi folyamat számára. És végül megokolta a munkásosztálynak ebben a folyamatban betöltött döntő szerepét.

Nos, azt mondhatjuk, hogy a munkásosztály nemzetközi mértékkel, világmértékkel mérve mindmáig még mindig nem játszotta el azt a szerepet, amelyet Marx megokolt és amelyet remélt. Ez bizonyosan igaz. Azonban a mai világban végbemenő változások végső soron mégis igen lényegesek a munkásosztály műve szempontjából. Mindenekelőtt a létező szocia-

lizmus fennállása és fejlődése. Számunkra legnagyobb politikai jelentőséggel Marxnak azok a legfontosabb felismerései bírnak, amelyek azt mutatják ki, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a tömegek a történelmi fejlődés döntő elemévé válnak. Úgy véljük, hogy az egyik legfontosabb tényállás, amely ma Marxtot megerősíti, az a megfigyelés, hogy a tömegek – mindenekelőtt a munkásosztály – döntő történelmi tényezővé váltak. A munkásosztály világméretekben még nem vívta ki a szocializmusba való átmenetet, de sok minden, a mai kapitalizmusban végbement változás nem lett volna lehetséges a munkásosztály tevékenysége, hatása nélkül. Ha ma a béke fenntartásának lehetőségéből indulunk ki, akkor azért teszszük, mert a tömegek megjelentek a politikai küzdőterén és gyakorlati, politikai befolyással bírnak.

Glutz: Egyetlen demokratikus szocialista sem vitatná, hogy a munkásságnak, a munkásosztálynak döntő történelmi jelentősége van. Mi azonban a történelmi fejlődés determinizmusát vitatjuk, ill. a történelmi folyamatok teleológiáját, vagy célirányultságát, amelyet gyakran Marxból vezetnek le. Hogy a munkásosztály minden társadalomnak egy meghatározott történelmi szakaszában fontos történelmi szerepet játszik, empirikusan ellenőrizhető megállapítás.

Reinhold: Azonban az olyanfajta determinizmus, amelyet a marxizmus–leninizmusra ráfognak, számunkra egyáltalán nem létezik és ez Marxnál sem lelhető fel. Hogyan jutna el akkor Marx egyik döntő végkövetkeztetéséhez, hogy a történelem osztályharcok története, amelyekben a munkásosztály a döntő erő. (...)

Papcke: (...) Ha a német szociáldemokráciának szemére vetik, hogy nem kezdte meg a kapitalizmus gyökeres kiirtását még azokban a rövid szakaszokban sem, amelyben kormányozni tudott, akkor ezt éppen azzal magyarázzák, hogy a demokratikus szocializmus egy rendszerváltozást csak mint „szocializmus a néppel együtt” – minden pillanatban – akar megvalósítani, azaz az érintettekkel történő állandó egyeztetésben és visszacsatolásban – tehát demokratikus módon és nem „forradalmi pörölycsapással”, ahogyan Rosa Luxemburg nevezte – és nem aszerint a módszer szerint: hogy ennek mindenáron meg kell lennie, a tömegek nélkül is, vagy a tömegek ellenére is! És itt Marx vonakodott attól, hogy a jövő lacikonyhájáról kijelentéseket tegyen. A demokratikus szocialisták művének liberális igé-

nyéből éppen a szocialista társadalom liberális-demokratikus jellegére is következtetnek. Talán még egy megjegyzést: Éppen a keleti blokk országai-
ban *nincs* szabad vita a marxizmusról, a tudományról és annak módszereiről, etc., ellentétben azzal, amit mi helyesnek tartunk. Az ilyen társadalmak irányításához és szemmel tartásához hozzátartozik az ideológiák és a gondolati termékek irányítása is. Ott aztán konkurrens szocializmus-interpretációk sincsenek a piacon, hanem az igazság mindig a hatalomnál van. Az ilyen hatalom által védett marxizmus-szemlélet azonban nem hajlandó tanulni történelmi visszatekintésben sem! Ezt a „revizionizmus” problémáján keresztül szeretném érzékeltetni. Bernstein Engels halála után nem közeledett és azt mondta, most már senki sem néz a körmömre és végülis tetszés szerint „átinterpretálhatom” a mestert. Ez egyáltalán nem volt így, nem kellett vallásszociológiai szentségtörést csinálnunk. Bernstein sokkal inkább új társadalmi adatokra reagált, például arra, hogy a „két tábor elmélet” nem bizonyult helyesnek, mert a társadalom középrétegei éppen hogy nem pusztultak el, hanem újabbak jöttek hozzájuk, vagy hogy a szociáldemokráciának a proletariátusra való összpontosítása a párt izolálódásához vezetett egy olyan környezetben, amelyben ez az osztály még marginális volt. A „revizionizmus” azokra a fejlődési tendenciákra reagált, amelyek másképp alakultak, mint ahogy Marx és Engels előrelátta (és előreláthatta), például arra a tényre, hogy a (német) munkásmozgalom egyáltalán nem úgy viselkedett, ahogy „az” elmélet tervbe vette, vagy arra a körülményre, hogy a kapitalizmus elasztikusabb, mint megjósolták. Az ilyen és más ismeretekből szükségszerűen származtak a viták – ahogy egy liberális pártban megszokott – és ismét csak a politikai út változásai.

Hogy ebben a kontextusban a hatalom kérdése döntő szerepet játszik, félreismerhetetlen. És legkésőbb 1933 óta azt is tudjuk, hogy Bernstein a társadalom szervezeti struktúrájának megkérgesedett magjait kétségtelenül lebecsülte. De Bernstein akkor nem állt egyedül. Max Weber joggal panaszkolt, hogy az akkori szociáldemokrácia, amely oly szörnyen marxistaként viselkedett, és ahogyan ő kifejezte magát, egyáltalán nem mutatott cutilinai energiákat. Itt van egy probléma, amelyet a német szociáldemokrácia a prágai manifesztum óta felismert, ha programmatikusan még nem is oldott meg.

Akárhogy is van: nem tudja megkerülni nyilván azt a, ha úgy tetszik, „nehezen mozduló tény”, hogy csak a *néppel együtt* lehet a szocializmust előrevinni. Ezt nem lehet feladni.

Diehl: Szó volt a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről. Azt egyáltalán nem akarom kétségbe vonni, hogy vannak ilyen törvények. De csak mondjuk a magunkét, hiszen az egyik oldalon a determinizmus elvét mondják ki, amit a másik oldalon ismét csak vehemensen visszautasítanak. Marxnál valóban nincsenek determinista elképzelések, Engelsnél talán lehetne erről vitázni. Ez az egész azonban inkább a Marx és Engels interpretálók történeti problémája volt, azaz elsősorban Karl Kautskyé Németországban és a II. Internacionáléban, vagy Jules Guèssde-é Franciaországban, vagy Leniné Oroszországban. Ez a vélt probléma véleményem szerint egy hamis Marx-értelmezésből ered, amely elvonatkoztat attól a filozófiatörténeti és elmélet-történeti állásponttól, amelyet Marx – a hegeli tradíciókból érkezvén – elfoglalt. Úgy gondolom, a determinista szocializmus-felfogás propagandistái nem értették meg a Hegelnél meglevő szubjektív-objektív azonosságot. Ha az embereket Hegellel és Hegel szerint nem mint a tőlük függetlenül létező „világszellem” akarat nélküli objektumaiként szemléljük, hanem szubjektumokként, akiknek *tevékenységében* realizálódik a történelmi szükségszerűség, akkor egyáltalán nem kerülünk a „determinizmus” ilyen téves szembeállításába. A hegeli rendszer nem egy olyan gigantikus építmény, amilyennek egyszer Kierkegaard mondotta, amelynél Hegel elfelejtkezett az ajtókról és az ablakokról, úgyhogy az embereknek nem jut benne hely. Ezt a szubjektív-objektív azonosságot eltávolították a marxizmus–leninizmus történetfelfogásából. El lett felejtve, amit Karl Marx a „Brumaire tizennyolcadikában” ezekkel a szavakkal fejezett ki: az emberek maguk csinálják történelmüket, ha nem is szabad és önmaguk által választott körülmények között. Marx számára ebből az következett, hogy a körülményeket az embereknek maguknak kell megváltoztatniuk, és hogy az emberek az anyagi körülmények változtatása során maguk is változnak. Ezt nevezte Marx a harmadik Feuerbach-tézisben „forradalmi gyakorlatnak”. (...)

Reinhold: Nincs szó arról, hogy az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát ne ismerném el. Teljesen egyetértek azzal a tétellel, hogy Marxnál semmiféle determinizmust nem lehet találni sem a szocialista forradalom, sem bármi más vonatkozásban. Sem a mai marxista-leninistáknak, sem – a legkevésbé – Leninnek nem volt ilyen determinista elképzelése. Ha lett volna ilyen determinista elgondolása, soha nem buzdított volna a cári Oroszországban a szocialista forradalom megkezdésére. Ez teljesen abszurd lett volna. Ahogy Marx, úgy Lenin is osztályharcok történetének látta a forradalmi fo-

lyamatok fejlődését. Tehát szerintük az osztályok harca határozza meg ezt a folyamatot. És ebből a meggyőződésből következően vette be Lenin stratégiájába és taktikájába a szövetségi politika, a különféle erők összefogásának kérdését. Természetesen a hatalom kérdése volt a központi kérdés és az is természetes, hogy egy szociáldemokrata kormánynak is döntéseket kell hoznia, éppen úgy, mint egy olyan kormánynak, amelyben a marxista-leninista pártoké a felelősség. Mindamellett számunkra az is fontos, hogy biztosítsuk e döntés demokratikus alakítását. Ezzel azonban ismét az általános törvényszerűségek kerülnek előtérbe, hiszen a széles demokratikus együttműködés és döntés egyik legfontosabb előfeltétele – ahogy Marx mondotta – a munkásosztály *gazdasági* emancipációja. A gazdasági hatalmi viszonyok alapvető változása nélkül a politikában a dolgozók demokratikus jogai korlátozott keretek között maradnak. Ebből következik, hogy a gazdasági hatalmi viszonyok döntően befolyásolják a demokrácia fejlődését is. Kapitalista feltételek között lehet nagyon sok demokratikus tevékenység és demokratikus hatás is, azonban a társadalmi fejlődés végső kérdéseit – mindenekelőtt gazdasági téren – nem lehet demokratikus módon eldönteni. Amikor abból indulunk ki, hogy a gyakorlat végső soron az elmélet helyességének kritériuma, akkor ezt nem szűk prakticista értelemben gondoljuk. Hanem úgy véljük, hogy egy marxista-leninista pártnak napról napra kell e gyakorlattal – különösen a dolgozók érkeivel – önmagát igazolnia. Azonban egy marxista-leninista párt ma sohasem képviseli azt az álláspontot, amelyet Önök úgy fogalmaztak meg, hogy végső soron a párt, vagy csak a párt magja.

Papcke: Akkor Ön többé nem leninista és egyet s mászt el kell felejténie.

Reinhold: Ha ezzel „a párt vezető szerepéről” alkotott definícióinkra gondol, nem jogosult a szemrehányás. Hiszen ennek a vezető szerepnek a lényeges eleme a pártnak az a törekvése, hogy a dolgozók tömegeire támaszkodjon, és a dolgozókkal együtt hozzon döntéseket. Azonban nem gondoljuk azt, hogy ez egy egyszerű út, és felvetődik számos bonyolult probléma, mivel pl. nem hajlandó rögtön mindenki aktívan is együttműködni a döntéseknél.

Glutz: Az a benyomásom, hogy az Önök társadalmában meglévő néhány konfliktust arra lehet visszavezetni, hogy a szocialista társadalmakban nem minden polgár látja ezt ugyanilyennek.

Banaschak: Éppen az lenne a nem-marxista, ha abból indulnánk ki, hogy a sok millió polgár között nem akadnak másként-gondolkodók is.

Diehl: Ha pl. valaki meghatározott intézményi, társadalmi és gazdasági feltételek között nőtt fel, tehát azon feltételek között, amelyeket Marx az „alap” fogalommal jelölt, akkor tud-e bizonyos mértékig ideológiamentesen, tehát ezektől a szocializációs hatásoktól elszakadva, ezekről az intézményekről valóban „szabadon” dönteni? Úgy vélem, ezt jogosan tagadják a marxisták és ez bizonyára minden társadalmi feltétel között érvényes. Ebből következik azonban az a probléma, hogy hogyan lehet ebből az ideológiai körforgásból kikerülni. Marx számára az archimédészi pont az ideológiailag újratermelő rendszeren kívül az a meggyőződés volt, hogy a kapitalizmus már nem tud megbirkózni a gazdasági irányítási mechanizmusokkal, és irányítási válságokkal. Azonban úgy tűnik, hogy a kapitalizmus eddig ezt a problémát bizonyos mértékig legyőzte, és ezzel alkalmazkodóképesnek bizonyult. Amíg a kapitalizmus gazdasági hatékonyságát a következő rendszerbe ismét át tudja menteni (tehát a következő válság-ciklusba), addig Marx szerint sincsenek meg az összeomlás objektív alapjai.

Banaschak: Abban teljesen egyetértek Önökkel, ha úgy vélik, hogy a szocializmust csak az *emberekért* és az *emberekkel* lehet elérni. Azonban ebből a tételezésből szerintem Önök egy hamis következtetést vezetnek le. Úgy vélik, hogy a hatalmi viszonyoknak a munkásosztály javára történő alapvető megváltozása nélkül a munkásosztálynak, mint a tőke által elnyomott és kiszákmányolt osztálynak a helyzete megszűnne. A gyakorlat ennek egyértelműen ellentmond. Engedjék meg, hogy ez egyszer idézzek, ha nem is Marxot: A Német Szociáldemokrata Párt elnökségének egyik állásfoglalásában, amelyet az ifjúszocialisták 1976-os müncheni szövetségi kongresszusának határozataival kapcsolatban hoztak, a marxista felfogásokkal vitatkozáva a következők vannak: „Mi a válságokat, recessziókat és inflációkat elkerülhetőeknek tartjuk, nem a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén, hanem a jobb irányítási lehetőségek révén.” És a jobb irányítási lehetőségek varázsígjét mintegy a globális irányításban látták. Az 1969-es kormányprogramban még ez szerepel: „A jövőben is biztosítani fogjuk a munkavállalóknak a teljes foglalkoztatottságot és az önállóaknak a gazdasági egzisztenciát. Senkinek sem kell féltenie a munkahelyét. A méret szerinti növekedést a szociáldemokraták biztosítani fogják.”

Glutz: Ez kissé nagyszájú nyilatkozat volt.

Banaschak: Ehhez még az árszínvonal stabilitásáról is biztosítottak. Kérem, ne értsenek félre, egyáltalán nem akarok itt konzervatív nótát fújni, csak azt akarom megállapítani, hogy alapjában véve ezeket az elképzeléseket azok a régi reformista vágyálmok hatották át, hogy a kapitalizmust csinálni és tervezni lehet, hogy a polgári állam segítségével el lehet kerülni a válságjellegű gazdasági fejlődési folyamatokat. Azonban ezeket a vágyálmokat a valóság megghiúsította.

Glutz: A társadalmi folyamatok tervezhetőségébe vetett hit naivítását bizonyára ma már senki sem vitatná. Azonban ebből mégsem következik, hogy az Ön teorémája helyes, a tulajdon kérdése, ugyanúgy, mint korábban, a súlypont és a munkásosztály uralmát csak a politikai és gazdasági vezetés azonossága vagy legalábbis részazonossága révén lehet elérni. Szociáldemokrataként úgy vélem, hogy a konkurens folyamatok és a politikai és gazdasági vezetés szétválása a demokratikus és gazdasági alapvető jogok érvényesülését nem akadályozza. A „válságok” nem megkülönböztető ismeretőjegyek rendszereinkben. Önöknél is vannak válságok. És vannak még más párhuzamok is: Nálunk nyílt munkanélküliség van. A szocializmusban van *rejtett* munkanélküliség. Azok a problémák azonban, amelyeket nálunk a munkanélküliség révén (csak látszólag) oldanak meg, a szocialista társadalmakban is éppenúgy keletkeznek, és nem véletlen, hogy a „létező szocializmus” társadalmainak egész sora veszélyeztetettebb a jelenlegi néhez gazdasági és világgazdasági válságban, mint példának okáért a Szövetségi Köztársaság társadalma. Bár az Önök társadalmi elkerülik a klasszikus kapitalista válságciklusokat, de nem a válságokat.

Reinhold: Azonban ez mégis lényeges különbség. És ez nem a tervezéssel, hanem a társadalmi tulajdonnal függ össze. Közülünk ma senki sem jelenti ki, hogy a szocializmusban semmiféle válságjelenségek nem léphetnek föl. Azonban ezeknek a válságoknak nincsenek törvényszerű okai és forrásai, hanem mindezek ilyen vagy olyan módon a még mindig nem megoldott problémákkal vagy hiányos döntésekkel függnek össze. (...)

Glutz: Ez Marxhoz vezet vissza: Marx a termelőerők felszabadításáról beszélt, azonban ma a fejlődés inkább azt sugallja – pl. a környezetvédelem okán –, hogy lekössük a termelőerőket. Feltűnt, hogy Banaschak úr mi-

lyen töretlenül használta a növekedés fogalmát az általam már idézett cikkben, amelyet nálunk egy olyan szociáldemokrata sem tenne ebben a formában, mint én, aki nem vagyok a nulla-növekedés imádója. Nem szükséges itt egyszerűen Marx revíziója az ipari fejlődés alapján? Továbbá fontosnak tűnik egy a mienkhez hasonló vita, amely a háború és a béke témájával foglalkozna. Azzal a lehetőséggel, hogy az emberek elpusztíthatják önmagukat, amely Marx idejében még nem így volt, nem keletkezett-e egy új szempont? Háború és erőszak Marx idejében azt jelentette, hogy 100.000 ember kölcsönösen elpusztulhatott, de a világ léte nem lehetett kérdéses. Ha azonban ma a Szovjetunió, az USA és más nukleáris hatalmak nukleáris potenciálja csak részben is felrobban, ilyen körülmények között a földi élet végérvényesen elpusztulhat. Nem két olyan új fejlődési tendencia ez, amely a marxizmus revízióját követeli?

Reinhold: Nem szeretném a „revízió” fogalmát használni, mert itt egyáltalán nem erről van szó. Az igaz azonban, hogy egy sor új dolog van napirenden, amelyeket Marx egész biztosan sohasem látott így – és nem is láthatott. Kétségtelenül ide tartoznak az előbb említett pontok is, bár Marx az ökológia területén sok mindent előre látott.

Egyébként az is nagyon érdekes – a mai helyzetre alkalmazva – amit Marx a „Grundrisse”-ben arról a kérdéstről írt, hogy mi történik, ha a termelőerők olyan fejlettek lesznek, hogy az embereknek – ahogy ma mondanánk – nem lesz elég munkájuk, és a munka nem lehet már mérce. Akkor más szabályozás kellene. Azonban Marx mindig abból indult ki, hogy egy ilyen szabályozáshoz új társadalmi-gazdasági feltételek kellene. Ehhez sorolta mindenekelőtt a termelési eszközök társadalmi tulajdonát és a munka jellegében bekövetkező változásokat. Nagyon fontosnak tűnik mindkét feltétel egysége: a társadalomban meg kellene lenni annak a lehetőségnek, hogy a termelőerők felett rendelkezzen, és ezeket nem szabadna a profitnak alávetni.

Természetesen Marx nem láthatta előre az atomkort. Azonban úgy tűnik, hogy mindazon különbségek mellett, amelyeket joggal emeltünk ki, lehetnének azonosságok. Teljesen függetlenül attól, hogy marxista-leninista, vagy demokratikus-szocialista elképzelésünk van-e a szocialista társadalomról. A béke biztosítása mindkét oldal számára szükségeszerű előfeltétel különböző céljaik megvalósításához.

A marxista-leninisták számára ma már az teljesen világos, hogy többé nincs egy olyan lehetőség, mint az októberi forradalom idején, amikor há-

borúból szocialista forradalom nőtt ki. A mai feltételek mellett ez szóba sem kerül. A béke biztosítása lesz ezzel a társadalmi haladás szükségszerű előfeltétele.

Papcke: Igen, úgy gondolom, ez így elfogadható. Azonban még egy megjegyzés az ember–természet–társadalom viszonyhoz: a marxi antropológia (vagy az az antropológia, amit ő átvett) még a természet és a társadalom közötti korlátlan anyagcsere feltételezésén nyugszik. Ennyiben azonban mindazok a modellek, amelyek rá hivatkoznak, ma arra kényszerülnek, hogy politikai-antropológiai vonatkozásban meghaladják Marxot, amennyiben ez az anyagcsere nem tágítható a végtelenségig. Ebben a kontextusban bizonyos munkafázisok Marxnál érdekesebbek lesznek, mint elavuló formációtörténeti elképzelései. Marx volt az egyik első társadalomtudós, aki az elidegenedés jelenségét a figyelem középpontjába helyezte. Felismerte tehát, hogy ami az embereket társadalmasítja, végül a fejükre nő (mint Goethe búvészinas). Ha azonban az elidegenedés kategóriáját komolyan veszem, amelyet később Max Weber a társadalmak bürokratikus jégfalának víziójává tömörített, akkor Marxot is kell és lehet arra a történeti jelenségre alkalmazni, amelyet „valóságosan létező szocializmusként” jelölnek.

Glötz: Úgy gondolom, mindnyájan kezdettől fogva tisztában voltunk azzal, hogy az alapvető kérdésekben nem tudunk megegyezni. Azonban bizonyára az is világossá vált, hogy a szociáldemokrácia nem engedheti meg és nem fogja megengedni magának, hogy Marxot egyszerűen kikerülje. Abból indul ki, hogy a szociológia és a filozófia a 20. században vagy Marx-szal, vagy Marx ellen fogalmazhat. Mindenesetre Marx nélkül nem lehet fogalmazni.

Remélem, célunkhoz kissé közelebb kerültünk, anélkül, hogy a találkozás félelme előjönne amiatt, hogy a mindenkori Marx-értelmezésünk félreértések és véleménykülönbségek, vagy a politika alapvetően más értelmezése révén meghatározott. Ha ez így lenne, megérte volna, hogy tovább vitáztunk. És ha mindnyájunknak ez a véleménye, akkor az is megéri, hogy adandó alkalommal tovább folytassuk a dialógust.

MARX KÁROLY
(100 megjegyzés)

(Angol kommunisták beszélgetése Marx-ról. Vitavezető: Alan Hunt, résztvevők: Bob Bowthorn, Ralph Miliband, Anne Schowstack Sassoon, Eric Hobsbawm. Marxism Today, 1983. március 7–17)

Mit tekint a marxizmus azon legfontosabb jellemzőjének, amely tartós jelentőségét magyarázza?

Eric: A legfőbb vonása nyilvánvalóan a kapitalizmuskritika; ha minden rendben menne a kapitalizmussal, akkor senkit sem izgatna egy olyan elmélet, amelynek a lényege a kapitalizmus bírálata. Mindaddig, amíg jó okkal hisszük, hogy a kapitalizmusnak vannak belső ellentmondásai, az emberek úgy fognak a marxizmusra tekintetni, mint az elemzés útmutatójára.

Második vonása az a tény, hogy a Marx Károly által ösztönzött emberek hatalmas átalakulást vittek véghez a világban; az a tény, hogy a világ egy harmada így vagy úgy keresztülment ezen az átalakuláson, olyan mozzanat, amely állandóan felkelti az emberek érdeklődését a marxizmus iránt. A marxizmus tehát jórészt ebből az okból bizonyos értelemben élő kérdés. E helyzetet csak megerősítette a marxizmus sikere abban, ahogyan elnyelte a korábbi forradalmi és szocialista elméleteket és maga vált a szocializmus központi hagyományává. A harmadik vonása, és ezt most tudósként mondom; az, hogy a marxizmus a világról való gondolkodás oly módja, amely emberek nemzedékeire hatott ösztönzően; én pedig, mint történész, különleges fontosságot tulajdonítok a materialista történelemfelfogásnak. Úgy vélem, mind elméletileg, mind a gyakorlatban ez a marxizmus szíve.

Bob: Ebben egyetérték Eric-vel. Szerintem a marxizmusban az a legfontosabb, hogy a kapitalizmus egyetlen kézzel fogható koherens kritikáját adja. Hangsúlyozza az osztályharc fontosságát a kapitalista társadalomban, és mi szemmel láthatóan olyan világban élünk, amelyben az osztályharc az élet egyik lényeges tényezője. Másrészt hangsúlyozza, hogy a kapitalista fejlődést válság gyötri, és hogy a kapitalizmus megszenvedi a válságokból való kigyógyulást. Ez megint csak nyilvánvaló ténye életünknek, és így

természetes, hogy egy olyan elmélet, amely e tényeket hangsúlyozza, megtartja befolyását. A marxizmus, mint jelentős magyarázó erővel bíró elmélet, egyúttal cselekvési útmutató is, a harc elmélete. Gramsci ezért nevezte „a gyakorlat filozófiájának”.

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés melegágyát valóban a kapitalizmus belső ellentmondásai jelentik. De az a tény, hogy a marxizmusnak meg kell küzdenie az új ellentmondásokkal, azt is jelenti, hogy állandóan fel kell tennünk a kérdést, vajon megfelel-e a marxizmus ennek a célnak?

Ralph: Amíg léteznek az osztályok közötti konfliktusok, addig a marxizmus, mint az osztálykonfliktusok doktrínája élő marad. De a marxizmus ragaszkodik ahhoz is, hogy a konfliktus nem mindenki háborúja mindenki ellen, nem az emberi természet velejárója, és így nem örökké tartó valami, ami csupán csillapulhat. A marxizmus koherens értelmezését adja az osztálykonfliktusoknak, de ezzel az elemzéssel egyidejűleg létezik az a gondolat is, hogy a konfliktusokat ténylegesen csökkenteni lehet, és az ember képes ezeknek a társadalmi harcoknak véget vetni.

A modern kapitalista társadalom jelentős stabilitást árult el jóval azután, hogy Marx szerint a tőkés rendszer kimerítette lehetőségeit. Véleménye szerint a marxizmus megfelelően fogta fel és magyarázta a modern kapitalizmus fennmaradását?

Bob: Utólag nézve a marxizmus jó munkát végzett. A marxizmus története olyan, mint azé a szendvics-emberé, akinek a tábláján ez áll: Vigyázz, a vég közel! Amikor a vég mégsem jön el a megadott időn belül, a marxisták visszatérnek a táblához, megvizsgálják a múltat és gyakran egészen jó magyarázatát adják, hogy miért sikerült a kapitalizmusnak túlélnie egy újabb válságot. Marx és Engels írásai szinte sugallják azt a benyomást, hogy az egész világot hamarosan a modern ipar fogja uralni, és akkor az ipari proletariátus kisöpör minden azt megelőzőt. Szerintem a kapitalizmus terjedése *világméretben* lassabban megy végbe, mint ők feltételezték. Ez az első pont. A második és sokkal fontosabb kérdés, hogy Marx és Engels nem ismerte fel helyesen a parlamenti demokrácia megszilárdulásának és az általános választójog elérésének politikai stabilizáló szerepét. A modern parlamenti demokrácia viszonylag rugalmas rendszer. Megengedi a kompromisszumokat, és ennek lényegi stabilizáló hatása van. A kapitalizmus túl-

élésének legfőbb oka, hogy olyan politikai rendszert fejlesztett ki, amely eddig legalábbis képes volt rá, hogy végrehajtsa a túléléshez szükséges módosításokat.

Ralph: Én úgy vélem, bizonyos szempontból elmondhatjuk, hogy Marx felfogta a kapitalizmus képességét a továbbléésre. Időnként persze találhatunk Marx levelezésében olyan várakozásokat, hogy a kapitalizmus az összeomlás szélén áll, de felfedezhetjük a kegyetlenség ama fokának világos megértését is, amely révén a fennálló társadalmi rend képes megvédeni magát a komoly kihívásokkal szemben. Századunk demonstrálta e tényt a fasiszmissal, az ellenforradalommal, a kiterjedt intervencióval és agresszióval. Marx hiánytalanul megértette, hogy milyen elkeseredett lehet az osztályharc. Emellett viszont szeretném megismételni, amit Bob mondott, hogy t.i. bizonyos fokig alulértékelték a polgári demokrácia rugalmasságát, alkalmazkodó képességét, és azt is, hogy mily mértékben képes a szociáldemokrácia enyhíteni a kapitalizmus válságait és ellentmondásait.

Anne: Egy kérdésben ellent szeretnék mondani. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az emberek kellő elmélyedéssel olvasták a marxizmus „válság”-elméletét. Tovább kell lépnünk Marx és Engels után. Az 1859-es *Előszó*-ban Marx a lehetőségei kimerítéséig fejlődő kapitalizmusról beszél, ami után a társadalmi forradalom korszaka következik; ez olvasható egy nagyon is szűkszavúra fogalmazott formulában. Amikor Gramsci előveszi ezt a „válság”-elméletet, azt mondja, hogy a kapitalizmus már belépett egy hosszan tartó organikus válság időszakába, amelyben még megvan a lehetősége annak, hogy a kapitalizmus tovább fejlődjön, de már a társadalmi forradalom hosszú távú időszakának új összefüggése között.

Nem értek egyet Bobbal a modern világ átalakulásának sebességét illetően. Bizonyos értelemben elkápráztat bennünket a fejlődés tempója. Fel kell hagynunk azzal, hogy a marxizmust valamiféle zárt rendszernek tekintsük és állandóan erre hivatkozva azt kérdezzessük, vajon működik-e, vagy sem. A marxizmus maga is része ezeknek a változásoknak, és a kérdés az, hogy képes-e elemezni ezeket az új problémákat, irányt mutat-e a társadalmi változás hatalmas tempójának megértéséhez egy olyan helyzetben, amikor az ismeretek óriási növekedése arra készíti bennünket, hogy átgondoljuk, hogyan is vagyunk képesek átfogni a világot.

Eric: Vajon igazat mondunk-e akkor, amikor azt állítjuk, hogy Marx sze-

rint a kapitalizmus kimerítette lehetőségeit? 1883-ban még nyilvánvalóan nem merítette ki azokat és ráadásul Marx nagyon óvatos volt abban, hogy valószínűnek mondja, talán Oroszország kivételével, bárhol is a forradalmat. Ez persze kritika sok őt követő marxistára nézve, akik azt hitték, hogy a kapitalizmus máris a halálos ágyán fekszik – szemben szerintem Marx véleményével.

Mindazonáltal be kell vallanunk, hogy Marxot nagyon meglepné, hogy száz évvel a halála után még oly virágzó kapitalizmust talál, mint amilyen a mai. De ez a bírálat sokkal inkább illeti a Marx utáni marxistákat, akik nem kísérelték meg a kapitalizmus megváltozott természetének az elemzését, amely pedig nem volt ugyanaz, mint amelyet Marx elemzett 1867-ben. Megpróbálták. Alihogy Engels meghalt, marxisták, mint Kautsky, Hilferding és Luxemburg koncentráltan próbálták meg felismerni a kapitalizmus sajátos új fejlődési szakaszának jellegét, amely szemmel láthatólag akkor fejlődött ki, az imperializmusét, a monopolkapitalizmusét és a finánckapitalizmusét. Nos, azóta a marxisták egy kicsit lassan néznek szembe a kapitalizmus új fejlődési folyamataival, és inkább visszatekintve, mintsem fejlődésében elemzik azokat. Nagyon is ez a helyzet a világgapitalizmus második világháború utáni fejlődésével. Csupán a hetvenes-nyolcvanas években néznek a marxisták komolyan szembe ezeknek a változásoknak a jellegével.

Ralph: A marxizmus fontossága többek között egy bizonyos termelési mód, a kapitalizmus elemzésében rejlik, és valójában a kérdés, amelyet fel kell tennünk, a következő: vajon megszűnt-e ez a termelési mód? Ha igen, akkor azt mondhatnánk, hogy a marxizmus már nem érvényes. A marxisták azt mondják, hogy a világban végbement összes változás ellenére a bér-munka és az árutermelés révén a kapitalista kizsákmányoló rendszer megmaradt, és ebből a szempontból a kapitalizmus dinamizmusa gazdasági, politikai és kulturális szempontból tovább tart, de új formákat öltött.

Ha azt kérdezzük a marxizmusról, hogy vajon biztosít-e módot a magyarázatra, „egy elemzési eszközt”, a válasz „igen”; de csak annyiban eszköz, amennyiben helyesen használják, mindig kiélezve és megfelelően módosítva. Természetesen nem hiszek abban, hogy a Tőkét vagy Marx és Engels összes műveit elolvasva megtaláljuk a magyarázatot a Marx halála óta feltűnt összes jelenségre. Ezt abszurd lenne elvárni. Tehát azt kell kérdeznünk: felfogta-e a marxizmus a modern kapitalizmus szívósságát? a válasz igen is meg nem is. Igen, néhány nagyon lényeges alapvető gondolatot te-

kintve, nem, a marxista várakozásokkal ellentétes fejlődési folyamatokat illetően.

Véleménye szerint a marxizmus mily mértékben értette meg a forradalmi szocializmus nyugat-európai sikertelenségét? Mennyiben alakított ki megvalósítható stratégiát a szocialista átalakulásra a fejlett kapitalista társadalmakban?

Ralph: Ha valaki azt kérdezi, hogy Marx kidolgozta-e a forradalmi átalakulás megfelelő stratégiáját a fejlett kapitalista országokra, a válasz, – nekem úgy tűnik – nyilvánvalóan „nem”. Mindeddig a szocialista mozgalom két stratégiát ajánlott, és a kettő különböző okból bizonyult követendőnek. Egyrészt itt van a szociáldemokrácia, amely különböző alakokban a lassú evolúciót, a fokozatos reformokat javasolja a választások és a parlamenti nyomás útján. Ez egyszer majd létrehoz egy olyan helyzetet, hogy felébredve azt vesszük észre, hogy évek óta a szocializmusban élünk. E stratégiának rendkívül nagy a hatása, és jól megfér a képviseleti rendszer és a kapitalista demokrácia keretei között, aminek hatalmas jelentősége van, és amihez a munkásmozgalom erősen idomult.

A másik stratégia a lázadó stratégia, amely szerint azoknak az országoknak a hagyományait kell lemásolni, amelyekben felkelések révén már végbement a forradalom. Nekünk most az a problémánk, hogy a marxizmus nem talált olyan utakat, melyeken elkerülhetőek lennének egyrészt a parlamentarizmus buktatói és illúziói, és amelyek ugyancsak elkerülnék másrészt a felkelődsi illúziókat és kalandosságot. Valahol a kettő között kell keresnie a jövőben a marxizmusnak a megfelelő stratégiát.

Eric: Az a nyilvánvaló tény, hogy semmilyen szocialista átalakulás nem ment végbe a fejlett kapitalista országokban, azt sugallja, hogy ilyen stratégiát mindeddig nem sikerült kidolgozni. Nem vagyok egészen biztos abban, hogy csupán egy politikai stratégiáról beszélünk-e. Szerintem nem szabad megfeledkeznünk arról a politikai programról, amely megfelelne egy ilyen társadalomnak, ha a „harmadik utat” kipróbálnák, például azt, amit az olaszok „strukturális reformnak” neveznek. Pontosán miféle strukturális reformok és hova vezetnének? Milyen gazdaságot, és az átmeneti gazdaság mely fázisát tekintenénk célul? Hosszú távon ez felveti azt a sokkal nagyobb kérdést, hogy milyen is lesz az a szocialista gazdaság, amelyet remé-

lünk megvalósítani azon az alapon, ami a múltban történt a fejlett kapitalista társadalmakban.

Nos, felfogta a marxizmus a forradalmi szocializmus sikertelenségét nyugaton? A válasz szerint természetesen „igen”. Semmiképpen sem minden marxista, de tulajdonképpen nem is szeretem a marxizmus kifejezést egyesszámban, hiszen van és mindig is volt számos eltérés a marxizmuson belül. Viszont sok marxista iskola, – beleértve a kommunista pártokon belülieket is –, megértette a forradalmi szocializmus sikertelenségét nagyrészt két forradalmi tapasztalat révén: a kapitalista stabilizáció és növekedés olyan hosszú szakaszaiból, mint az ötvenes és a hatvanas évek, illetve a forradalmak bukásából, mint az 1918. után történt. Gramsci, akinek az eszméi azon alapulnak, hogy felismerte annak lehetetlenségét, hogy egyszerűen csak újra játsszák az októberi forradalmat Nyugat-Európában, mutatja, hogy legalábbis létezik egy nagyon erős marxista hagyomány, amely teljes mértékben tisztában van azzal a ténnyel, hogy újra kell gondolnunk, mit is kell tennie a forradalmi szocializmusnak a fejlett kapitalista országokban.

Anne: Nem vagyok valami túlzottan elragadtatva a „harmadik út” formulájától. Egy ilyen megközelítés szembe helyezi egymással az első utat, a szociáldemokratát, a másodikkal, az októberi forradalommal. Amint nagyon gyakran használják, létezne egy út valahol a kettő között. Amiért ez engem nem tesz boldoggá, az az, hogy nekünk túl kell jutnunk ezen a két modellen, és teljesen új módon kell feltennünk a kérdéseket. A szocializmus kérdése most teljesen újszerűen merül fel. A kérdést már nem úgy teszik fel, hogy megmaradnak a szociáldemokrata hagyományok szerinti újabb reformok között. Nem is úgy, hogy hivatkoznak a Szovjetunióknak és maguknak a szocialista országoknak a tapasztalataira. Olyan szempontból kérdeznek például, hogy vajon szükség van-e a nyersanyagforrások ésszerű ellenőrzésére? Úgy, hogy figyelembe veszik a társadalmi rendszer képtelenségét arra, hogy munkát adjon az emberek többségének. Úgy kérdeznek, hogy felismerik a rendszer képtelenségét a napjainkban feltűnő új igények egész sorának a tényleges kielégítésére.

Bob: Szeretnék csatlakozni Anne utolsó gondolatához. A szocialista átmenet elhíhető stratégiájának megtalálásánál az egyik feladat éppen az, hogy kidolgozzuk meggyőző elgondolásunkat arról, mit is értünk szocializmuson. A hagyományos szemlélet szerint mi tudjuk mi a szocializmus, ki kell mennünk az utcára, el kell hintenünk az ígét, és ha esetleg megtaláljuk a jó

kulcsot az emberek gondolataihoz, akkor magukba fogadják az üzenetet. Ez egyáltalában nem tűnik számomra materialistának. Amit a szocializmuson értenek, – gyakran azok is, akik hirdetik, meg akik hallgatják az ígét nem valami vonzó dolog, és nem vág egybe az emberek elgondolásával arról, hogy mi is fontos a saját életükben.

Marx és Engels számára a szocializmus egy alapvetően demokratikus gazdaság volt társadalmi termeléssel, amelyben különböző szabadságok léteznek; egy az együttműködésen alapuló szabad társadalmi szervezet. Természetesen ezek csupán általános jelszavak voltak. Ma az egyetlen létező modell, az egyetlen, a gyakorlatban megvalósított, teljesen kifejlett modellje a szocializmusnak a Kelet erősen autoritáriánus rendszere. A szocializmus megvalósítása a kelet-európai országokban és másutt hatalmas történelmi eredmény volt, amely ezen országok népeinek biztosította a teljes foglalkoztatást és a gazdasági biztonság olyan fokát, amely példa nélküli a kapitalista világban. Ugyanakkor ezen országok politikai rendszere autoritativ, és valóban nem nevezhető demokratikusnak Marx és Engels felfogása szerint. Léteznek olyan teljesen személytelen és bürokratikus szociáldemokrata kormányzati formák egyes nyugat-európai országokban, melyek nagyon is egyenlőtlen osztálytársadalmak és nem biztosítanak az emberek tömegeinek jelentősebb közvetlen befolyást a saját életükben. Ugyanakkor léteznek ma olyan népi mozgalmak, mint az atomfegyverellenes és a nőmozgalom, melyek igényt támasztanak arra a demokratikus ellenőrzésre, amelyen a szocializmusnak fel kell épülnie.

Ralph: Természetesen mindenki azonnal egyetért abban, hogy vannak olyan erők, új mozgalmak és új problémák, melyeknek be kell épülniük egy, a szocializmusért küzdő népi mozgalomba. Egyetlen marxista sem vonja ezt komolyan kétségbe. A kérdés csak az: megvan-e a marxizmusnak a politikai stratégiája a meglévő hatalmi struktúra megváltoztatására? Amikor Bob azt kérdezi, mit is jelent a szocializmus, azt szeretném válaszolni, hogy minden bizonnyal ennek a hatalmi struktúrának a szétbomlasztását jelenti, és egy demokratikussal való helyettesítését, ami szükségszerűen egy durván egalitáriánus is jelent. A marxizmus végső célja demokratikus cél. De még mindig megmaradt a kérdés, hogyan lehet átformálni a meglévő hatalmi struktúrát.

Eric: A hatalom átalakítása szükséges, de nem elégséges feltétele lehet a szocializmus felépítésének. Marxot magát kell hibáztatnunk azért, hogy a

legáltalánosabb körvonalakon túl nem gondolta át, vajon milyen társadalom fogja követni a kapitalizmust. Voltak például tőkés közgazdászok, akik hibáztatták a szocialistákat, hogy a termelés szocializálásáról beszélnek, de nem ismerik fel a források allokációjának a problémáját egy gazdaságban. A szocialisták valóban nem ismerték fel, sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták; egészen addig, míg a kommunisták hatalomra nem kerültek a Szovjetunióban, és szembe nem kellett vele nézniük. Annak egy jó része, ami Kelet-Európában történt, bizonyos fokig annak a hibának tudható be, hogy nem gondolták át a nem kapitalista gazdaság tényleges szerkezetének a problémáit, melyek közül néhányat már jó előre át kellett volna gondolni. Ezekkel a problémákkal még nekünk is szembe kell néznünk, amikor a nyugati társadalom szocialista átformálásán gondolkodunk.

Marx a proletariátust tekintette a szocialista forradalom legfőbb hajtóerejének. Valóban megszűnt volna a marxi értelemben vett proletariátus a modern kapitalizmusban? Képes arra az „új munkásosztály”, hogy a szocialista átalakulás megvalósításának „vezető erejévé” váljék?

Bob: A proletariátus nem szűnt meg, ha a proletariátuson mindazokat értjük, akik a mindennapi kenyerüket a másoknak végzett munkával keresik meg. Ebben az értelemben a proletariátus méreteiben jelenleg is növekszik a nyugati társadalomban. A zavar abból keletkezik, hogy a legtöbb marxista (és a szocialista tradíció általában) a „proletariátus” fogalmát leszűkíti az ipari munkásságra. A leghalványabb kétség sem merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy az ipari proletariátus rendkívüli ütemben eltűnőben van. Az Angliáról készített előrejelzések azt mutatják, hogy az elkövetkező tíz évben az ipari munkásság aránya az összmunkaerőn belül 25 %-ra fog összezsugorodni. Valójában nem egy második ipari forradalomnak lehetünk a tanúi, amely sokkal gyorsabban rombolja szét az ipari proletariátust, mint ahogyan megszületett. Az ipari proletariátust éppoly gyorsan semmisíti meg az új technika, mint az annak idején a kéziszövőkkel történt. Ez lényegi problémákat vet fel a mi kapitalista társadalmunk megértésében és a jövő lehetőségeit illetően.

Ralph: Még ha igaz is, hogy a hagyományos proletariátus visszaesett, és hogy növekszik a fehérgallérosok, a középfokú képzettséggel rendelkezők, a középvezetők aránya a munkásosztályon belül, azt jelenti-e ez, hogy a

munkásosztályt már nem érdekli annyira a szocialista átalakulás egésze, mint korábban? Valójában igen nagy a bizonytalanság ezeknek a szociológiai változásoknak a politikai jelentőségét illetően.

Anne: Úgy vélem a kérdés sokkal bonyolultabb, mint az ipari proletariátus eltűnése. Valójában az történt, hogy teljesen megváltozott a termelés és az összes többi – a termelés szolgálatában álló – szektor közötti viszony. Ahogy csökkent az ipari proletariátus, egyeseket felszítottak a termelést kiszolgáló munkahelyek. Az ipari munkásról alkotott képünk egy olyan férfié volt, aki a reprodukálás megszokott rendszeréhez kapcsolódva, gyárban vagy bányában dolgozik; ez teljesen mellőzte a dolgozó asszonyokat. Napjainkban ezt az elképzelésünket meg kell változtatnunk, mivel a nők helyzetének változása eredményeként megváltozott a termelés és a reprodukció közötti tényleges viszony. Politikai stratégiánknak kapcsolódnia kell ezekhez a változásokhoz, és ezt még kielégítő módon bizonytalannal nem értük el.

Eric: Ez egy nagyon bonyolult kérdés, és döntő a marxisták számára. Marx két különböző előfeltételből indult ki, melyekre támaszkodott. Az első, hogy úgy látta, a kapitalizmus fokozatosan proletarizálja a népesség nagy részét, azaz bérmunkásokká alakítja őket, ezalatt pedig a tőke egyre koncentráltabbá válik; és ennek a két folyamatnak az összeütközése oda vezet, hogy kikényszeríti a kisajátítók kisajátítását. Az ezt követő társadalom pedig logikusan közvetlenül az erőforrások társadalmi tulajdonán és igazgatásán fog nyugodni. A második, hogy szerinte ez úgy fog megvalósulni, hogy kialakul egy osztályöntudattal rendelkező munkásosztály – melyet főként az ipari munkásság határoz meg – amely fokozatosan szerzi meg ezt az öntudatot, és politikailag osztállyá (azaz párttá) szerveződik; és így válik a szocializmus elérésének legfőbb mozgató erejévé.

Már most az első hosszú távú jóslat számomra rendkívül helytállóan tűnik, mivel ez a tényleges tendencia. A második jóslat középtávon teljesen tartós és pontos volt, mivel egészen pontosan ez történt a munkásosztállyal a legtöbb ipari országban, öntudatra ébredt, megszerveződött, mint osztály, mint osztálpárt (ennek a mi munkáspártunk egy igen jellegzetes példája). A hiba az volt, hogy azt feltételezte, hogy ez az osztály valóban továbbra is ebben a formában fog növekedni, és hogy ezek a pártok önmaguktól válnak alkalomadtán a szocialista átalakulás motorjává. Ez nem ment végbe, és azokkal a változásokkal, melyeket Bob igen helyesen hang-

súlyozott, nem is valószínű, hogy napjainkban meg fog valósulni ebben a formában. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok a pártok, melyek átvészelték ezt a hosszú történelmi időszakot, és amelyek továbbra is osztálypártokként fennmaradnak, ne játszhatnának fontos és központi szerepet az átalakulásban.

Ralph: A nyugati országok marxistáinak most az a feladata, hogy megtalálják a megfelelő mozgató erőt az új munkásosztályok és az új mozgalmak számára. Lehet, hogy a hajtóerők sokszínűségére van szükségünk, amelyek egymással együttműködnek, és a különböző frontokon előrehaladnak.

Teljesen mindennapivá vált a „marxizmus válságáról” beszélni. Pontos meghatározása ez napjaink marxizmusa helyzetének?

Eric: Hát igen, van válság, de ez nem a marxizmus válsága. Ma valószínűleg több marxista van, mint bármikor az én életem során. A marxizmus mégis válságban van. Minden annak a közmegegyezésnek a meggyengülésében rejlik, hogy mi alkotja a marxista gondolkodás középpontját. Nem gondolok a stratégiák vagy a politikai szervezetek közötti eltérésekre, hiszen ebben mindig is lényeges különbségek voltak. De attól a perctől fogva, amikor a marxizmus, mint olyan megjelent az 1880-as években Németországban, és megfogalmazódott – jórészt Berstein és a revizionizmus kihívására, egészen az 1950-es évek közepéig egy elég lényegi és folytonos konszenzus állt fenn arról, mit is értünk marxizmuson.

Mármost ez a megegyezés tört szét az ötvenes években. Túlélte a Német Szociáldemokrata Párt hanyatlását és bukását, amely pedig egykor a fő szellemi tekintély volt abban, hogy mit értünk és mit nem a marxizmus alatt. Viszont nem viselte el a nemzetközi kommunista mozgalom szétesését. Más kérdés, hogy ez jó, vagy rossz dolog, de jelenleg ilyen közmegegyelődés nem létezik. Marxot is beleértve gyakorlatilag nem is tettek erre olyan javaslatot, amely ne jelentett volna kihívást egyik vagy másik magát marxistának nevező számára. Az a tény, hogy mindezek ellenére marxistának nevezik magukat, nem érdektelen. Harminc éve azok, akik kétségbe vonták ezeket a dolgokat, ezt abszolút kizáró oknak tekintették arra, hogy továbbra is marxisták maradjanak.

Túlélheti-e ezt a válságot a marxizmus? Igen, történetileg nagyon valószínű, hogy túléli. Már korábban is átvészelt ilyen válságokat. Lehetséges és véleményem szerint kívánatos is, hogy a konszenzus bizonyos szinten is-

mét létrejön azt illetően, mi is a marxizmus. Azt javaslom, de legalábbis remélem, hogy mindez a történelem materialista felfogásán alapulva fog ismét megvalósulni. De ugyanakkor – és úgy vélem, ez hasznos –, a jövőben lehetetlenség lesz a marxizmusról egyes számban beszélnünk. A marxizmus a gondolkodásnak egy olyan megtestesülése, amely megengedi, hogy ugyanarra a kérdésre eltérő válaszokat adjunk, és lehetővé teszi újabb kérdések felvetését. A marxizmusok világában fogunk élni, és élünk már ma is.

Anne: Szerintem Eric úgy ábrázolta a marxizmus válságát, hogy az a marxizmus bizonyos sikerességét és vitalitását tükrözi. Ma a marxizmusnak több változata van egyértelműen jelen Angliában. Engem az aggaszt, hogy a válság kategóriájának a használata azt sugallja, mintha valamikor lett volna egy olyan pillanat, amikor minden rendben ment. A válságban az a jó, hogy a marxizmusnak egy sor kihívással kell szembe néznie. A kérdés persze az, hogy képes-e a marxizmus mindezek közepette továbbfejlődni, és továbbra is elősegíti-e jelenlegi helyzetünk és a lehetséges jövő elemzését.

Bob: Úgy gondolom, a marxizmus válsága kétszintű. Tényleg létezik egy válság, egy súlyos válság a marxizmuson belül, de ez bizonyos szempontból növekedési válság. Először, mindannyian arra törekszünk, hogy megpróbáljunk megszabadulni a sztálinizmus örökségétől, és így a marxizmus azokat a bizonytalanságokat és politikai konfliktusokat tükrözi, amelyek abból a tényből erednek, hogy a Szovjet Kommunista Párt már nem uralja a nyugati pártokat. A második probléma a hatvanas évek időszakához kapcsolódik, amikor a marxisták megpróbálták lépést tartani a nyugati társadalmakban végbement változásokkal. Bizonyos szempontból beleestek a klasszikus revizionista csapdába feltételezve, hogy a kapitalizmus virágozni fog, és nekünk egy virágzó, teljes foglalkoztatottságú társadalomhoz kell egy marxizmust gyártanunk. Ekkor rajtavesztettek, mert éppen amikor átalakították gondolataikat az új realitásoknak megfelelően, ez az új realitás kezdett egyre inkább a régire hasonlítani. Így az a nagyon furcsa helyzet állt elő, hogy a hatvanas évek „új marxizmusai” közül egész csomó mára még a sztálinista változattal összehasonlítva is elavultnak tűnik, amely egy megelőző időszak ortodoxiája volt.

Ugyanakkor hatalmas tömegű érdekes és fontos irodalom születik mostanában. Úgy érzem a marxisták sokkal többet tudnak nyújtani ahhoz, hogy megértsük, mi is történik a jelenlegi világválságban, mint bármely más gondolkodású iskola. Paradox módon úgy tűnik, mintha a marxizmus vál-

ságban volna, pedig csak egy pillantást kell vetnünk a gazdasági világra, ahol a hagyományos gondolkodás teljesen összekuszálódott, hogy felismerjük a marxizmus viszonylag egészséges állapotát.

Ralph: Hatalmas volt az előrelépés, ha arra gondolok, mit jelentett a marxizmus, amikor én diák voltam. Csak nagyon szűk elképzelésünk volt arról, amit a négy nagy tanítónak szoktak nevezni. Az emberek akkoriban Luxemburgra, mint egy rádióállomásra gondoltak, Trockijra, mint a Gestapo ügynökére, és Gramsci teljesen ismeretlen volt. Ha valaki ezt az utóbbi húsz-harminc év virágzásával hasonlítja össze, ez a mérlegelésben pozitív periódusnak tekinthető. Nem vagyok túlzottan optimista, de nem szeretném túlzottan hangsúlyozni a marxizmus válságát sem. A marxizmus továbbra is a jövő legemberibb képét jelenti csakúgy, mint a jelenről ajánlott legmeggyőzőbb elemzést.

Szerintetek milyen mértékben képes a marxizmus elemezni az úgy nevezett „tényleges szocializmus” pozitív és negatív vonásait?

Ralph: Van egy probléma, amellyel a marxizmus nem túl sikeresen tud megküzdeni, ez az elitek, az oligarchia, a bürokrácia, valamint a régi gazdasági és társadalmi rend romjain újratermelődő előjogok és elnyomás kérdése. Az a kihívás, amelyet a Szovjetunió, Kína és a többi létező szocialista ország példája támaszt ebből a szempontból igen erős, de nem kell, hogy bénítólag hasson. A marxizmus egyes kategóriái használhatók ezen tapasztalatok megmagyarázásához és megértéséhez, azonban egy ilyen elemzés elvégzéséhez komoly átgondolás szükséges. Marxnál az uralkodásról és a hatalomról találhatunk olyan elgondolásokat, amelyek segítségünkre lehetnek, bár Marx alábecsülte a probléma mértékét. Számos olyan kérdés vetődik itt fel, melyeknél a marxisták csak a kezdeteknél tartanak egy komoly szociológiai és politikai elemzés kidolgozásában.

Bob: A marxista hagyománynak szembe kell néznie a létező szocializmus torzulásaival. Nagyon súlyos problémát vetnek fel a szocializmus ellenzői, amikor azt állítják, hogy a szocialisták szándékaitól függetlenül ez a torzulás a szocialista társadalom szükségszerű vonása. A marxisták nem adtak még erre igazi választ, hibáztatták a történelmi körülményeket, melyek között a szocialista társadalmak létrejöttek, vagy egyes személyeket, például Sztálint. Az egyik ördögöt fedez fel, a másik történelmi baleseteket.

Az ilyen magyarázatokat én elég hihetlenségnek vélem. Két összetett problémával állunk szemben, melyekkel a marxistáknak nem sikerült zöldre vergődniük. Hogyan lehetséges egy bonyolult társadalmat nem bürokratikus úton megszervezni? Hogyan lehet fenntartani centralizált intézményeket megőrizve demokratikus jellegüket?

Anne: Szerintem új kiindulási pontot kell keresnünk. Politikai és történelmi okokból váltak ezek az országok modellé, de a továbbiakban már nem tudják ezt a szerepet betölteni, mivel számos problémájuk, amelyekkel szembetalálják magukat, olyan problémák, amelyekkel mi is szembesülünk, ellenőrzés, a házi munka társadalmisítása, a társadalom növekvő centralizációja és a demokratikus ellenőrzésre való törekvés közti ellentmondás. Nem tekinthetjük úgy a kapitalista társadalom problémáit, mint amelyek automatikusan megoldódnak a szocializmus beköszöntével. Kettős elemzést kell elvégeznünk, a szocialista országokét és a kapitalista országokét, abból a feltételezésből kiindulva, hogy ezek olyan problémák, amelyekkel hosszú történelmi időszakon keresztül kell majd szembenéznünk.

Eric: Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy az első országnak, amely egy marxista párt vezetésével végrehajtotta a forradalmat, örök példává kell válnia. A valóságban történelmi okokból a Szovjetunióra hosszú ideig ilyen modellként tekintettek. A „létező szocializmus” elemzéseit és kritikáit átittatták a bolsevik hagyományok múltbeli vitái. A trockisták például hosszú vitát folytattak a húszas évek Szovjetuniójában, és akármilyen hasznosak és fontosak is voltak ezek a viták, ezek történetileg annyira meghatározottak, hogy nem nyújtanak számunkra feltétlenül információt véleményünk-höz.

A nem marxista oldalon az egész elemzést túlnyomóan uralja az a vágy, hogy érvet találjanak a munkásmozgalom és a bárhol is megvalósuló szocializmus ellen. Tehát egyáltalán nincs okunk azt feltételezni, hogy a szocializmus felépítésének kísérlete szükségszerűen bizonyos fajta diktatórikus hatalomhoz és nem demokratikus struktúrához vezetne, amilyen számos országban kialakult. Amennyiben létezik ilyen ok, az nem csupán a szocializmusra érvényes, hanem a 20. századi állam egész fejlődésére, keleten és nyugaton egyaránt.

A marxizmus meg tudja-e megfelelően ragadni a modern feminizmus által felvetett kérdéseket?

Anne: A tényleges kérdés az, hogy a marxizmus képes-e a valós társadalmi mozgások és a valós igények fejlődését, a nőket is beleértve, vizsgálni. Sok minden származik a marxizmusból, ami ebben az összefüggésben igen hasznos; így például az egyenlőség polgári eszményének bírálata, mely szerint elvontan mindannyian egyenlőek vagyunk. A feminizmus is azt hirdeti, hogy nem érthetjük meg, hogyan termelik az intézmények az egyenlőtlenséget ezen gondolat bírálata nélkül.

Ugyanakkor a nőmozgalom új kérdéseket is támaszt a marxizmussal szemben. Ilyen a háztartási és a termelő szféra közötti új viszony lehetősége. Ez egybe vág egy nagyon is valós változással a nők életében, mivel a nők többsége ma már a munkaerőbe tartozik, és ez azt jelenti, hogy ezt a két területet ténylegesen másképpen kell összeegyeztetniük. Tehát számos új probléma merül föl, melyek például kétségessé teszik a termelés és a munka jelenlegi hagyományos szervezetét. A munkát mindeddig úgy szervezték meg, hogy nem vették számításba az egyéni szükségleteket. A szakszervezetek mindig is elfogadták, hogy az életünket a munkának megfelelően változtattuk meg vagy nem indultunk az egy bizonyos munkahelyért folytatott versenyben. A feminizmus kihívása az, hogy a munkát alakítsuk az emberi szükségletekhez, és ne az embert a munkához.

A marxizmus sokféleképpen lehet igen hasznos a nők helyzetének elemzésénél, de ugyanakkor magát a marxizmust is provokálja a nőmozgalom és a feminizmus.

Eric: Ha van olyan része a marxizmusnak, amellyel kapcsolatban nem kell önkritikusnak lennünk, akkor az a nőkérdés. A marxizmus egészen a kezdetektől kezdve sajátos figyelmet szentelt ennek a problémának. A marxista klasszikusok munkáinak legszükszavúbb felsorolása is tartalmazza Engelsnek *A család eredetét*, azt a könyvet, amelyen a német szociáldemokrácia felnövekedett. Maga a mozgalom – tagjai egy jó részének, az öreg megváltoztathatatlanul sovíniszta munkások és parasztok szándékainak ellenére is – állandóan hangsúlyozta a nők felszabadításának a szükségességét, mivel az nem csak az egyik nem, hanem az egész emberiség felszabadítását jelentette. És öszintén szólva, bármi bírálat is érheti a tényleges szocializmust, mégis hatalmas pozitív változást hoztak a nőknek.

De nézzünk csak néhány kérdést, melyek a nőmozgalom történelmi

tapasztalatából támadnak. Az egyik például, hogy a női emancipáció első nekibuzdulásai előbb a kapitalista, majd a szocialista országokban szemmel láthatóan kifulladásra indultak, úgy tettek, mintha ők lettek volna az elsők. A marxizmus csak mostanában ismerte fel teljes mélységében a nők társadalomban elfoglalt szerepének a problémáját. Ez mindenesetre az embernek ember által való kiszákmányolása első formája. Túlzott optimizmus lenne azt várni, hogy ezt is olyan könnyen lehet majd eltüntetni, mint a kiszákmányolás még nemrég létezett néhány formáját. Napjainkban ismét létezik egy erős feminista mozgalom, amellyel nagyon együttérzünk, és amely döntő alkotórésze a szocializmusért küzdő mozgalomnak.

Bob: A szocialista országoknak nagyon fejlett programjaik voltak a nőknek a társadalomban elfoglalt helyét illetően. Ezeknek azonban voltak bizonyos korlátai: nem vették teljes egészében tekintetbe a nőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepét és helyzetüket a családon belül, mégis jelentős javulást jelentettek a nők számára. Ez a javulási folyamat lassan eléri a határait. Ez a stagnáció egy nagyon mély problémát tükröz Kelet-Európában. A probléma a kommunista pártoknak ezekben az országokban elfoglalt monopolisztikus helyzetéből ered és abból a tényből, hogy Kelet-Európában nincsenek autonóm nőmozgalmak. Ilyen autonóm nőmozgalom nélkül pedig igen nehéz meglátni, hogy hol fejlődhet ki a valódi nyomás az előrehaladás érdekében.

Ralph: Úgy tűnik, Ericnek igaza van, amikor a marxizmus eredményeiről beszél a feminizmussal kapcsolatban, de van egy olyan fenntartás – amely a marxizmus erős jótékony eleméből következik –, mely szerint a forradalom után mindenkinek jobb lesz, beleértve a nőket is. A feministáknak az a fenntartása, hogy a férfiuralmat nem lehet olyan egyszerűen félre tenni, nagyon pozitív hatással volt, mivel kérdőre vonta a marxizmusnak ezt a messianisztikus elemét. Ez a rendíthetlenség vezetett egyes radikális feministákat oda, hogy elvessenek minden olyan gondolatot, mely szerint a szocializmus különösen megfelelő az ő céljaiknak. És ez nekem hibának tűnik.

Anne: Meg vagyok lepődve ezen a nagy elégedettségen. A marxizmusnak még hatalmas mennyiségű tanulnivalója van a feministák által támasztott kihívásból. Óriási szakadékok tátonganak abban, ahogyan Marx és Engels

felvetették a nőkérdést. Például itt van az egész „termeléselvűség” (productionism) kérdése, az önmagáért folytatott termelésbe vetett hit, amely a második helyre degradálja a reprodukciót. Ma a nőmozgalom kitart amellett, hogy szükségtelen így élnünk. Ha nem kezdjük el ezeket a kérdéseket nagyon konkrétan megfogalmazni, tényleges intézmények létrehozásával, melyek lehetővé teszik a férfiak és a nők közötti munkamegosztás megváltoztatását itt és most, akkor honnan vesszük, hogy bármi is jobb lesz a szocializmusban?

Melyek az angol marxista politikai hagyomány erős és gyenge oldalai?

Eric: A marxista politikai hagyomány erőssége Nagy Britanniában az, hogy már a kezdetektől fogva szerves részét alkotta a munkásmozgalomnak. Kisebbség volt, és az is maradt – erről nem is érdemes vitatkozni – de mindig egy lényeges részt képezett. Ezt különösen jól mutatja a marxista aktivisták ereje a szakszervezetekben, és ez egy olyan hagyomány, amely napjainkig fennmaradt. Gyengesége, hogy különböző történelmi okok folytán sok más országtól eltérően ebben az országban nem alakult ki a marxizmushoz kapcsolódó politikai tömegpárt. Egészen napjainkig és előreláthatóan a jövőben is a marxista politikai pártok kisebbségi pártként működnek és fognak működni, szervesen kapcsolódva a munkás tömegmozgalomhoz, de annak valamiféle csatlósaként. Egészen a harmincas évekig a marxista politikai hagyomány gyöngesége Angliában abban rejlett, hogy hiányzott bármilyen lényegesebb marxista politikai elmélet. Sőt, Nagy-Britanniában csaknem egyedül az összes többi ország közül a szocializmusnak egy sajátos nem-marxista vagy anti-marxista elmélete fejlődött ki. Ez a fabiánusok egyik műve. Tehát ennyiben a marxista ideológia, a marxista politikai elemzés és az ezek vonzásába került emberek igen gyengék voltak Angliában. Ez a harmincas évek óta már sokkal kevésbé jellemző.

Ralph: Szerintem igaza van Ericnek, amikor azt mondja, hogy egy örökös vékony vörös fonál húzódik végig a munkásmozgalom különben rózsaszín köntösén. De amikor ezt megjegyezzük és méltóképpen értékeljük, továbbra is látnunk kell, hogy a brit munkásmozgalom egészében egy erős és kitartó anti-marxista hagyományon nyugszik. Vezetése nem egyszerűen közböcs a marxizmussal kapcsolatban, hanem hatalmas erővel szembeszáll vele. A marxizmus jórészt védekezésre kényszerült. Ebből a szempontból mi ma erősebb helyzetben vagyunk. Szerintem nagyon fontos, hogy a mar-

xizmus fejlődjön, és egyre erősebb részét képezze a munkásmozgalomnak Angliában; és állítom, hogy a marxizmusért folytatott harc az egyik lényegi összetevője a szocializmusért vívott küzdelemnek. A marxizmus kihívás, másfajta szemlélet a munkásmozgalomban, semmiképpen sem kizárólagos igényvel, szektásan, vagy dogmatikusan, hanem mint igazi kihívás a munkásmozgalomban elsősorban uralkodó fabiánus és szociáldemokrata hagyományokkal szemben.

Végetért-e a hatvanas és hetvenes évek jelentősen megnövekedett érdeklődése a marxizmus iránt?

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés egy bizonyos szintje, a marxista írássok olvasása még megvan. A hatvanas évek marxizmusa az aktivizmusból és valószínűleg nem a mesterek többségének az olvasásából nőtt ki. Az amerikaiak hegemóniájának a megtöréséből Vietnámban, és a polgárjogi mozgalomból született. De szerintem, ami a marxista viták és megbeszélések színvonalát illeti, az magasabb, mint 1968-ban volt.

Eric: Nem aggódom különösebben amiatt, hogy a marxizmus vonzása mint nemzedéki kérdés hullámmzó. Nem túl sok ember lett marxista az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig sem. Amiatt viszont aggódom, hogy ezek a marxizmus iránti érdeklődési hullámok általában egy baloldali fordulatot tükröznek egy egész ország vagy a világ politikájában. És jelenleg nem ez történik. Az én nemzedékem a válság és az 1930-as évek antifasiszta harcai miatt lett marxista. Később az embereket a vietnámi háború vagy valami más fontos politikai esemény politizálta, például az 1968–1969-es mozgalmak. Az a fontos, hogy jelenleg a munkásmozgalomban és másutt politikus a légkör, és nem az, hogy kevesebb ember kezdett marxista könyvek írásába, vagy vált marxistává az utóbbi 5–7 évben. Amiért én egy kicsit kevésbé aggódom emiatt, az azért van, mert az utóbbi néhány év marxista elemzéseinek nagy hányada hozzáértő és hasznos. A legújabb munkák közül nagyon sok sokkal jobb színvonalú és inkább leereszkedett a földre, mint számos a hetvenes évek elején születettek közül, amikor hatalmas méreteket öltött a fecsegés: amikor a filozófusokat nem érdekelte sem a világ megmagyarázása, sem annak megváltoztatása, hanem csupán az, hogy kioktassák a többi marxista filozófust. Egy másik kérdés, ami nagyon aggaszt engem, az a módszeres támadás a marxizmus ellen, amely napjainkban ter-

jed Angliában és Nyugat-Európában máshol is. Szerintem ma szembe kell néznünk az ellenünk mozgósított antimarxista nézetek támadásával.

Hogyan értékeled a marxizmus jövőbeni távlatait Angliában?

Eric: Ez nem teljesen esik egybe a marxizmus politikai távlataival Angliában, mivel a tudományos marxizmus néha virágozhat a komolyabb marxista politikai mozgalom nélkül is. Azt mondhatnám, hogy a kilátások kedvezőek, amennyiben bizonyos radikalizálódás figyelhető meg a Munkáspártban és sokkal szélesebb körben is. Mivel ma több ember nyitott a baloldali eszmékre, ez jó hír a marxizmusra illetően. Ebből a szempontból nem szabad megfeledkeznünk Nagy Britanniá Kommunista Pártjának fontos szerepéről Angliában, mivel a kommunista pártnak amennyire megvannak az angol marxista hagyományból származó gyengeségei, ugyanúgy megvannak az erősségei is. Erejének egyik forrása, hogy szerves része a munkásmozgalomnak, s bár rendelkezett politikai és elméleti elemzéssel, mégsem vesztette sohasem szem elől azt a tényt, hogy a fő feladatunk nem egy jelentéktelen kisebbség szervezése, hanem a tömegek, és nem csupán a munkásmozgalom, de az összes olyan csoport mozgósítása, amelyek szemben állnak a reakcióval és a háborúval. Az én kommunista generációm megtanulta, hogy előrehaladni a brit szocializmus útján szektásan nem lehet. Anélkül, hogy csökkenteni akarnám a többi marxista csoport érdemeit, melyek igen számosak, szerintem a kommunista párt a legkevésbé szektáriánus és a legerősebb a brit helyzet reális marxista elemzésének megalkotásában. A legtöbbjüknél hosszabb ideje csináljuk már és ismerjük azt a rögzös utat, melyen haladnunk kell Nagy-Britanniá tényleges társadalmi és politikai környezetében. A kommunista pártnak kulcsszerepet kell játszania a baloldalon nem utolsó sorban azért, mert tudja, hogy nem az egyetlen erő a baloldalon.

Ralph: Véleményem szerint a marxizmus alapvető nézetei továbbra is növelik a befolyásukat a munkásmozgalomban és azontúl is olyan alapul szolgálnak, melyre a szocialisták bizton építhetnek, amikor az új problémákkal és az új feladatokkal kell szembeszállniuk. De az igazi kérdés szerintem nem a marxizmus gondolkodásbeli szerepe, hanem a politikai szervezeteknek az a formája, amely a legjobban képes kifejezni és képviselni azokat a szocialista törekvéseket a gyakorlatban, amelyek a marxizmusban kifejezést nyernek. Ebből a szempontból nincs helye az elégedettségnek,

hiszen én nem hiszem, hogy a munkásmozgalomban ma meglévő bármely politikai formáció, bár az egyes esetekben különböző okokból, képes lenne valóban előrébb vinni a mozgalmat, sem a Munkáspárt, sem a Kommunista Párt, sem bármilyen más csoportosulás a baloldalon. Nem kell fetisizálnunk a pártokat és a szervezeteket, de szükségünk van rájuk; és szerintem az idő megérett, sőt túlérte arra, hogy a marxisták és a többiek párbeszédet kezdjenek arról, hogy milyen típusú politikai formáció szolgálhatná hatékony erőként a munkásosztály harcát és az „új társadalmi mozgalmakét”, és hogyan tudnák elősegíteni a szocialista eszmék széles körű meghallgatását és elfogadását, amivel ma nem bír. Kétségtelenül a Munkáspárt lesz még hosszú ideig a társadalmi reform legfőbb pártja Angliában, de a szocialistáknak komolyan át kell gondolniuk, mi másra van szükség és hogyan lehet azt megvalósítani.

Bob: Igen, úgy vélem a kiindulási pontnak annak a súlyos gazdasági válságnak kell lennie, amely ma Nyugat-Európát sújtja, egy olyan válságnak, amelynek még nem látszik a vége. Habár a munkásosztály mindaddig inkább passzívan viselkedett vele szemben, szerintem ez nem tarthat a végletekig, előbb vagy utóbb kialakul a védekezés. Ekkor meg fog növekedni az érdeklődés az olyan elméletek iránt, amelyek utat mutatnak egy alternatíva felé. És a legfontosabb ilyen elmélet a marxizmus, ez a legerősebb vitapartner. Nagyon valószínű tehát a tömegérdeklődés újjászületése a marxizmus iránt.

A marxizmus jellegét illetően számos kérdés adódik a jelenlegi időszakból. Az egyik lehetőség az utópisztikus marxizmus megnövekedése, amire például a magát forradalminak feltüntető baloldal szolgálhat, amely gyakran a politikai tevékenység szektariánus formáival működik együtt. Ez egy lehetőség, egy szektariánus és fél-vallásos marxizmus. A másik egy sokkal szélesebb típusa a marxizmusnak és hegemon pozíciót is elérhet a népi tiltakozás és ellenállás mozgalmainál. Ez a marxizmus irányt mutathat egy nagyon bonyolult politikai helyzetben. Most nem élünk forradalmi időszakot Angliában. A marxizmus utat mutathat a harcban egy nem forradalmi korszakban, kijelölheti a kivezető utat a jelenlegi válságból: egy olyan utat, amely magába foglalja a népi erők megerősítését és így lerakja az alapját egy sokkal radikálisabb átmenetnek valamikor a jövőben.

A Kommunista Párt a világháború utáni időszakban felismerte ezt. Ezért ez nem egyszerűen egy forradalmi program; ez egy a fejlett reformokat országos méretekben előmozdító program – *a brit út a szocializmus-*

hoz. A baloldali bírálói azért ócsárolták, hogy reformista, és hogy sovíniszta, mivel a nemzetet tekinti a tevékenység elsődrendű színhelyének. Mindkét bírálat igazságtalan, és meg szeretném védeni a kommunista pártot, hogy ezt a megközelítést választotta, mivel ez egy komoly kísérletet jelent arra, hogy átfogja a valóságot. Bár a tisztán nemzeti program szükségességének hangsúlyozása már nem teljesen megfelelő, mivel a válság az egész nyugati világot érinti, és Anglia mai gazdaságát különösen, amely viszonylag gyenge gazdaság. Nem lenne józan dolog azt hinnünk, hogy Anglia egyedül képes lenne megtalálni a válságból kivezető utat. Ennél egy sokkal nemzetközibb megközelítésre van szükség, és ez a nyugateurópai baloldal egészének a bizonyos fokú egységét igényli.

Anne: Nem értek egyet azokkal, akik a jelenlegi politikai programot reformistának minősítik beleértve, hogy később majd elérkeünk egy új „forradalmi” szakaszba. A politikai és gazdasági bizonytalanságnak éppen a jelenlegi időszakában kell érzékenynek lennünk a fejlődés ellentmondásos természetére, a megnyilvánuló új társadalmi igényekre. A helyzet radikális megoldást követel. Az a kérdés, hogy milyen erő fogja befolyásolni az események kimenetelét. Bármilyen, a siker reményével kecsegtető baloldali stratégiának a végbemenő változásokban kell gyökerezniük. Szerintem mi azt mondjuk, hogy a marxizmus hasznos lehet egy ilyen stratégia kidolgozásához. Ezt az idő fogja eldönteni.

TÖRTÉNETI TÁRGYÚ KÖNYVEK MARX KÖNYVTÁRÁBAN
(Részletek)*

(Marx Isztorik. Moszkva, 1968. 603–607, 610–613, 628–635.)

M.A. Bakunin még akkor is, amikor már a legellenségesebb viszonyban állt Marxszal, „Államiság és anarchizmus” című könyvében elismerte, hogy „ritkán lehet olyan embert találni, aki annyit tudott és olvasott, és olyan okosan olvasott, mint Marx úr.”¹ Arról, hogy milyen elképesztően sokat és milyen „okosan” olvasott Marx, képet alkothatunk magunknak az alapján a mintegy 150 füzet alapján, amelyekbe Marx olvasmányaihoz fűzött megjegyzéseit írta, s amelyek szerencsére megmaradtak.²

De volt egy másik forrás is, amely alapján megismerkedhetnénk Marx hatalmas, valóban gigantikus szellemi munkájával, s ez gazdag könyvtára. Marx a legkevésbé sem volt szenttelen olvasó. A legtöbb könyvből, amit olvasott, számtalan megjegyzés, széljegyzet, aláhúzás található. V.M. Zeninov egyike volt azoknak, akik a 20. század elején megismerkedhettek ezekkel a könyvekkel. Ő írta, hogy Marx lapszéli jegyzetei esetenként „rendkívül élesek és fullánkosak voltak ... láthatóan nem kímélte azokat a könyveket, amelyeken dolgozott, munkája bélyegét erősen rájuk nyomta. A történész számára Marxnak ezek az igen terjedelmes lapszéli jegyzetei nagyon érdekesek voltak.”³

E jegyzetek értékéről egy példa alapján ítélnünk. P.L. Lavrov archívumának rendezésekor Sz. Anszkijnek, az ismert orosz narodnyiknak egy „vékony kötet” került a kezébe, amely P.V. Annjenkovnak „A jeles évtized” címmel 1880-ban, a „Vesztnyik Evropü” című folyóiratban publikált cikkeit tartalmazta. A kötet Marx tulajdona volt, s a lapszéleken ott voltak nagyszámú megjegyzései.⁴ Az egyik megjegyzés Annjenkovnak Marx és G.M. Tolsztoj – egy kazanyi földbirtokos – találkozásairól szóló közléseire vonatkozott, s ez azért fontos, mert rávilágít Marx és „a negyvenes évek orosz férfiaiának” viszonyára: „C'est un mensonge! Il n'a dit rien de la sorte. Il m'a dit au contraire qu'il retournerait chez lui pour le plus grand bien de ses propres paysans! Il avait même la naïveté de m'inviter d'aller avec lui.” („Ez nem igaz! Semmi ilyesmit nem mondott. Ellenkezőleg, azt

* A tanulmány további részleteit „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv” 1983-as száma közli.

mondta, hogy parasztjainak nagyobb jóléte érdekében tér haza. Sőt, volt olyan naiv, hogy engem is meghívott: utazzam vele.”⁵ Még érdekesebb Fourier-re vonatkozó megjegyzése. Annyenkov szerint Marxnak az volt a véleménye, hogy Fourier még Proudhonnál is jobban tükrözi „a kispolgár szentimentalizmusát.” Marx ezt kategórikusan tagadta: „J'ai écrit tout à fait le contraire de ce qu'il me fait dire sur Fourier. C'est Fourier qui le premier a persiflé l'idéalisation de la petite bourgeoisie”. („Pont az ellenkezőjét írtam Fourier-ről annak, amit nekem tulajdonít: hiszen éppen Fourier nevette ki elsőként a kispolgár idealizálását.”)⁶

Azonban a könyvek ez az igen érdekes megjegyzéseket tartalmazó példánya elveszett. D.B. Rjazanovnak a könyv felkutatására fordított minden erőfeszítése eredménytelen maradt, és sajnos nem ez az egyetlen veszteség. Marx és Engels könyvtárának sorsa nagyon szomorú.

Engels halála után a német szociáldemokrata párt vezetőségének adták át, amely azonban megdöbbenő gondatlanságot tanúsított iránta. A könyveknek csak egy része került be a párt archívumának könyvtárába, a többi a különböző könyvtárak között került szétosztásra, vagy teljesen elkallódott. Marx könyvtárában sok orosz könyv is volt. Ezek egy részét P.L. Lavrovnak adták át. Ezek sorsáról az imént szóltunk. Csak kis részüket sikerült később ismét összegyűjteni.⁷ Megjegyezzük még, hogy a német szociáldemokrata párt archívumának könyvtárába került könyvek némelyikét a későbbiekben szó szerint barbár módon kezelték. Átkötéskor kímélet nélkül levágtak sok lapszéli jegyzetet, egy részük pedig nehezen olvashatóvá vált.

Mégis, a könyvtár tanulmányozása még mai összetételében is nagyon hasznos lehet. Több száz olyan könyv maradt épségben, amelyek őrzik Marx olvasásának nyomát. De – bármily különös is ez –, mindeddig csak a könyvtár orosz könyveit tanulmányozták, s ezeket sem kielégítően. Többé-kevésbé ismert a könyvtár e részlegének összetétele, publikálásra került Marx több jegyzete, de távolról sem mind. A többi könyv túlnyomó többsége esetében ezt a munkát eddig még nem végezték el. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Marx-kutatás egyik legközelebbi feladata az, hogy tisztázza és gondosan elemezze Marxnak és Engelsnek azokat a megjegyzéseit és jegyzeteit, amelyek könyvtáraik könyveinek lapjain találhatóak.

Itt most nem tűzzük magunk elé ezt a speciális kutatómunkát igénylő, nagy és bonyolult feladatot. E tanulmányban csak arra teszünk kísérletet, hogy tisztázzuk, milyen történelmi tárgyú könyvek voltak Marx könyvtárában. A kérdés megválaszolása egyáltalán nem könnyű.⁸

Marx és Engels londoni könyvtárának pontos összetételét nem ismerjük. Amikor a könyvtárat Németországban átvették, készítettek róla egy listát, de ez elkallódott, s eddig nem sikerült ráakadni. Egy szerencsés véletlen azonban lehetővé tette, hogy Marx első, Londonba költözése előtti könyvtárának összetételét rekonstruáljuk. Amikor Marx 1849-ben elhagyta Köln, könyveinek nagy részét Roland Danielsre, egyik legjobb barátjára, a Kommunisták Szövetségének egyik ismert kiváló személyiségére bízta. Amint Marx biztosan berendezkedett Londonban, 1850 november végén vagy december elején Daniels elküldte neki e könyvek katalógusát.⁹ E katalógusban Marx csillagokkal és számokkal jelölte meg azokat a könyveket, amelyeket elsőként szeretett volna megkapni. Ez az értékes lista fennmaradt¹⁰, s amennyire tudjuk, mindeddig ennek sem jelent meg szak-szerű elemzése.

Marx első könyvtára összetételének meghatározásához még egy forrás áll rendelkezésünkre: nevezetes 1843–47 évi naplója, amelybe a Feuerbach-téziseket írta. A napló első lapjain egy Marx által összeállított és megszámozott könyvlista olvasható.¹¹ A lista eleje nem maradt fenn, csupán kb. 100 könyvcím (a 28-astól a 134-es számúig). Összevetve e listát a Kölnből küldöttel, kétségtelen, hogy Marx saját kezűleg összeállított, első, 1845-ös angliai útja előtti könyvtára katalógusának egy része áll előttünk. Ugyanebben a naplóban más könyvekről is olvashatók bejegyzések, olyanokról, amelyeket Marx „megvenni vagy valahogy megszerezni” („kaufen oder sonst zu verschaffen”) igyekezett.¹² Közülük néhányat sikerült megvásárolnia: a füzetben vannak olyan adatok, amelyek ezek árára illetve azoknak az üzleteknek a címére vonatkoznak, ahol megvette őket. E könyvek között van Gülich első két kötete¹³ és a skót Ferguson: „Esszé a polgári társadalom történetéről”¹⁴ című könyvének francia nyelvű fordítása. Ugyanitt egy rövid könyvlistát is találhatunk, amit Marx M. Hess nevére való utalással kísért.¹⁵ Mindezen dokumentumok – Marx jegyzetei, az általa készített katalógus és a Kölnből küldött könyvek jegyzéke – eléggé pontos és megbízható ismereteket nyújtanak Marx első könyvtárának összetételéről.¹⁶

E könyvtár mindenek előtt azzal ejti ámulatba az olvasót, hogy tulajdonosának – már ragyogó szellemi pályafutása kezdetén is – milyen széleskörű és sokoldalú volt az érdeklődése. Gazdagon képviseltetnek benne a világirodalom klasszikusai: közismert, hogy Marx kitűnően ismerte őket. Ott voltak Shakespeare, Schiller, Goethe, Lessing, Moliere, Racine, Corneille, Ariosto, Torquato Tasso (A felszabadított Jeruzsálem), Goldini, Le Sage

(A sánta ördög), Parny, Schlegel, Tieck művei, Goldsmith „A vékfildi pap”-ja, Barbier „Jambus”-ai, Beranger dalai stb., az ókori szerzők közül pedig Homeros, Pindaros, Aiszkhylos, Szophoklesz, Demoszthenész, Horatius, Cicero, Terentius, Seneca, Iszokratész, Plinius, Strabon, és természete-sen Platon és Arisztotelész. A filozófusok és felvilágosítók közül Hegel és Feuerbach képviseltetnek a legteljesebben. Minden alapvető munkájuk megvolt Marx könyvtárában. Mind első, mind későbbi londoni könyvtárában ott volt Montesquieu, Mabby, Rousseau műveinek többkötetes kiadása. A kölni lista szerint hiányoztak Kant és Fichte művei, de megvolt Pascale: Gondolatok-ja, Montaigne: Esszéi, Voltaire, Holbach, Condillac, Robinet, Condorcet művei, Paine „Emberi jogok”-ja és „Az ész kora” című munkája. Később, már Londonban, Marx beszerezte egyik kedvencének, Leibniznek levelezését is.¹⁷ Számos logikával foglalkozó könyve is volt, többek között Trendelenburg. Elég jelentős volt a jogi könyvek részlege (pl. Beccaria, Blackstone, Eichhom könyvei, Napoleon Codex-e stb.). A politikai gondolkodók közül elsősorban Jeffersont, Benthamot, Destutt de Tracyt említjük meg.¹⁸ Marxnak Destutt iránt tanúsított érdeklődése alapján azonban – akit „A tőké”-ben is idézett – nem vonhatunk le helytelen és túlzó következtetést az utóbbinak Marxra gyakorolt hatásáról.¹⁹

Magától értetődik, hogy a könyvtár politikai gazdaságtani részlege különösen gazdag volt. Marx már a 40-es évek közepétől gyűjtötte a közgazdasági munkákat. Megvoltak könyvtárában Schmidt, Ricardo, Malthus, Mill, Mc Culloch, Ure, Babbage könyvei (elsősorban francia fordításban), Vauban, Turgot, a fiziokraták műveinek kétkötetes kiadása, Sismondi, Bastiat, Say, Blanqui, Chevalier, Chaptal, Villeneuve-Bargemont és mások művei. Marx nagyra tartotta Pecchio „A politikai gazdaságtan története Itáliában” című művét – erről hamarosan meggyőződhetünk. Természetesen nagyon érdekelték a munkásosztály helyzetével foglalkozó munkák, párizsi könyvtárában megvoltak Villermé, Buret²⁰, Channing könyvei (utóbbi német fordításban)²¹ s az idősebb Vinçard munkája.²² Villermé és Vinçard könyveit – a feljegyzések szerint – Marx még 1845 előtt megszerezte. Ugyanekkor jutott hozzá Duquesnau munkájához is (Esquisse d'un ouvrage en faveur des pauvres”), amely 1802-ben Párizsban jelent meg. Nem kerülte el figyelmét Louis Napoleon könyve sem.²³ Már akkor megszerezte, amikor még senki sem sejtette, hogy ez az ismeretlen reformátor, ez a száználmas kalandor néhány év múlva III. Napoleon császár lesz!
(. . .)

Marx könyvtárában természetesen nemcsak a francia forradalommal foglalkozó történeti könyvek voltak. Ugyanúgy, ahogy az antik klasszikusokat, az ókori történészek műveit is gondosan összegyűjtötte, köztük Herodotoszt, Thukydideszt, Xenophont, Appianoszt,²⁴ Halikarnasszoszi Dionysioszt, Arrianust, Cassius Diot, Velleius Paterculust. Becses helyet foglalt el Tacitus, akit Marx (Engelshez hasonlóan) nagyra tartott és gyakran idézett.

A későbbi korok szerzői közül elsősorban Machiavellit említhetjük. Marx még Kreiznachban kezdett ismerkedni műveivel²⁵, könyvtárában megvoltak Machiavelli munkái, de fordításban. Később, már Londonban, eredetiben is beszerezte őket. A könyvtár összetételének tanulmányozása lehetővé teszi, hogy helyesbítsük azokat az elképzeléseinket, amelyek Marxnak Vicoval való megismerkedésére vonatkoznak. Ennek időpontját – Marx 1862-ben Lassalle-hoz írott ismert levele alapján²⁶ – többnyire a 60-as évekre teszik. De az „Új tudomány”-t (igaz, valószínűleg Michelet francia fordításában) már a kölni katalógusban is ott találjuk. Marx viszonyát Vicohoz már ekkor az jellemezte, hogy utóbbi műve ott volt annak a csekély számú könyvnek a sorában, amelyeket Marx csillaggal jelölt meg, s szemmel láthatóan mihamarabb megkapni szeretett volna. Tehát már a 40-es években érdeklődött a nagy nápolyi iránt.

A 18. század másik klasszikus értékű történeti munkája, Gibbon: „A római birodalom hanyatlásának és bukásának története” című műve is megvolt Marx könyvtárában (német fordításban). Már említettük, hogy a skót Fergusonnak még a 19. század elején népszerűvé vált könyvét, („Esszé a polgári társadalom történetéről”) Marx már a 40-es években is kereste, s végül francia fordításban megszerezte. Ezen kívül egy másik 18. századi történetfilozófiai munka is volt könyvtárában: Herder „Történetfilozófiai eszmék” című könyve.

A 19. századi történészek közül elsősorban Guizot vonta magára Marx figyelmét. Már az első Marx által összeállított listán ott vannak művei. A kölni katalógusban „Az európai civilizáció története”²⁷ című munkáját, „A francia civilizáció történeté”-nek két kötetét és „A francia demokráciáról” írott könyvét jelölte meg. Az utóbbit, nyilvánvalóan rögtön megjelenése (1849) után megszerezte. A „Neue Rheinische Zeitung” politikai gazdaságtani rovatában közölt ismert recenziója alapján arra következtethetünk, hogy Marx ismerte Guizot „Az angol forradalom története” című művének első kötetét is. Következésképpen ismerte Guizot-nak minden,

a 19. század második negyedében megjelent művét, s ez azt bizonyítja, hogy nagy érdeklődést tanúsított a történész Guizot iránt.

A párizs-brüsszeli könyvtárban nem voltak meg August Thierry könyvei, jóllehet Marx a 40-es években nem egyszer tett említést róla. Viszont 1853-ban különös figyelemmel tanulmányozta Thierry éppen csak megjelent művét, „Esszé a harmadik rend eredetéről és sikereiről” című munkát. Ezt Engelshez írt ismert levele²⁸ és egyik jegyzetfüzetének lapjai tanúsítják. Engelsnek Laura Lafargue-hoz írott levele szerint a londoni könyvtárban megvolt ez a könyv.²⁹

A többi 19. századi történész munkái közül Lemontey műveinek kétkötetes kiadásán túl (akit Puskin a legzseniálisabb kortárs francia történésznek tartott) Louis Blanc „Tíz év története” című híres könyvét említhetjük, amely szerzőjének még szocialista tervezetei előtt nagy népszerűséget hozott. Ismeretes, hogy a politikus Louis Blanc-t Marx és Engels élesen elítélte. De a történészhez való viszonyuk bonyolultabb volt. Nem ok nélkül ajánlotta Engels Marxnak, hogy szenteljen Louis Blanc történeti munkáinak egy külön kritikát.³⁰

Jules Michelet munkái közül csak egy volt meg Marx könyvtárában, a „Précis de l'histoire du moyen âge”. Megjegyezzük, hogy Michelet történeti munkái sem a 40-es években, sem később nem vonták különösebben magukra sem Marx sem Engels érdeklődését.

Marx nagyra tartotta Monteil ötkötetes francia történetét.³¹ A kölni listán csillaggal jelölte meg, s „A tőké”-ben is hivatkozik rá. Valószínű, hogy elsősorban a Monteil által elsőként közölt dokumentumok ragadták meg, továbbá az, hogy kutatásainak tendenciája szemben állt a tisztán külsődleges, leíró jellegű történetírással.

Nagy helyet foglaltak el a könyvtárban a francia visszaemlékezések. Már említettük R. Lévassour, Roland polgártársnő és Bertrand de Molleville memoárjait. Ezt most Sant Simone herceg, Terray abbé³², Retz kardinális (a Fronde történetének legfontosabb forrása) és Baumarchais remek visszaemlékezéseivel kell kiegészítenünk. A kölni listán Marx megjelölte a szerencsétlen párizsi rendőrprefektus, a montagnard Cossidiere épp hogy megjelent visszaemlékezését is. A könyvtárnak ez a részlege később Londonban meg kiegészült.

Marx első könyvtárának francia részlege volt a leggazdagabb. Német történészek csak szerény mértékben képviseltettek benne. Itt Henrik Leo „Világtörténeté”-ének egyik kötetét említjük meg. E munka negatív megítélésében valószínűleg egyetértett F. Koeppenel, aki már 1841-ben meg-

semmisítő kritikának vetette alá Leot a Deutsche Jahrbücher-ben. Sem az első, sem a későbbi londoni könyvtárban nem volt meg Leopold Ranke egyetlen műve sem, s ez nyilván egyáltalán nem véletlen. Marx csak Kreisnachban olvasta Rankét – itt is csak a francia forradalomról szóló munkáit – s a későbbiekben nem tért vissza hozzá. Másként viszonyult F. Schlosserhez. Nem véletlen, hogy amikor életének londoni periódusában elolvasta Kottenkamp „Amerika gyarmatosításának története” című könyvét, ezt az elnéző megjegyzést fűzte hozzá: „Dieser Kottenkamp ein verfehlter alter Schosser (der Manier nach)”. („Ez a Kottenkamp egy félresikerült öreg Schlosser (a stílusa szerint).”³³ De Schlosser művei közül csak egy volt meg első könyvtárában, a keleti pravoszláv egyházzal szülő.³⁴ Jól tudjuk azonban, hogy később, Londonban milyen figyelemmel tanulmányozta Schlossert. Azok között a könyvek között, amelyeket Marx V. Wolfftól örökölt, ott volt a „Világtörténet” is, de ez nem maradt meg.

Másként alakult Marx viszonya a kortárs német történészek gazdaságtörténeti munkáihoz. A legnagyobb érdeklődést Gülich munkája iránt tanúsította. Már említettük, hogy 1845 előtt is kereste ezt a könyvet, s hogy első két kötetét sikerült megszereznie. Később Londonban elolvasta a két következő, 1842–44-ben megjelent kötetet is. Marxnak a Gülichből készített kivonata összesen 650 gépelt oldalt tesz ki, s rövid vázlatát adja az Egyesült Államok és a legfontosabb nyugat-európai országok gazdaságtörténetének.³⁵

Magától értetődik, hogy Marx Németország újkori története iránt is érdeklődött, de könyvtárának e részlege alapján nehéz elkülöníteni, hogy mit tekintett történelemnek és mit jelenkornak. Itt Venedey, Loeve-Veimar³⁶ és a későbbi frankfurti parlament egyik alakjának, Unruhnak könyveit említjük meg.³⁷

Az angol történelmet csupán Hume többkötetes művének német nyelvű fordítása (20 kötetből csak 2 hiányzott³⁸), Cooper „Anglia története” és „Június levelei” című munkái (francia fordításban) és Aikin „III. Henrik uralkodásának évkönyvei” című munkája képviselték (utóbbi szintén francia fordításban).³⁹ Igen szegényes az Egyesült Államokra (Jefferson egy könyve) és Oroszországra vonatkozó művek részlege.⁴⁰ E tekintetben a londoni könyvtár – úgy tűnik – határozottan különbözött Marx első könyvtárától.

Még Bonnban Marx óriási érdeklődést tanúsított a vallástörténet iránt, ekkor olvasta de Brosses, Meisner („Allgemeine kritische Geschichte der Religionen”, 1806–1807) és más szerzők műveit. Később ez a téma érdeklődé-

sének háttérébe szorult, de könyvtárában megtaláljuk a legjobb korabeli vallástörténeti munkákat: Dupuis: „A kultuszok eredete” című művét, B. Bauer munkáját („Kritik der evangelischen Geschichte”), a maszonokról, a miszticizmusról stb. szóló könyveket. Még Párizsban, 1845 előtt szerezte meg Llorente: „A spanyol inkvizíció kritikai története” című, már korábban megjelent, de jelentős művét.⁴¹ Az egykori inkvizitor könyve – akit száműztek Spanyolországból, és aki elsőként franciául jelentette meg művét – óriási sikert aratott. Négy nyelvre fordították le. Az a tény, hogy e könyv megvolt Marx könyvtárában, bizonyíték arra, milyen átgondoltan gyűjtötte össze azt.

(. . .)

Végezetül szeretnénk kitérni még egy könyvre, amely megvolt Marx könyvtárában, és amelyet figyelmesen elolvasott. E könyv szerzője azt várta, hogy műve az „áramutés” szerepét játssza majd az egész történettudomány fejlődésében, az író életében azonban a siker elmaradt. De, ...

„habent sau fata et libelli!” A 20. században nagy érdeklődést váltott ki, s szinte a német fajelmélet evangéliumává lett. A. de Gobineau: „Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről” című művéről van szó.⁴² Marx nagy figyelemmel olvasta ezt a különös és utóbb hírhedtté váló könyvet, s ez indokolja, hogy bővebben kitérjünk Gobineau eszméinek ismertetésére, továbbá arra, hogyan fogadta Marx őket még jóval azelőtt, hogy ilyen széleskörűen és veszedelmesen elterjedtek volna.

Arthur de Gobineau – elszegényedett, pusztuló arisztokrata család sarja, diplomata, középkorász és irodalmár – nem titkolta, hogy utálja és mélységesen megveti az emberiséget, a demokráciát, az egyenlőséget, a politikai szabadságot.⁴³ A demokrácia iránti gyűlöletéről ő maga így írt Prokesch-Osten osztrák diplomatának: „Az én alapeszmém: a demokrácia és annak fegyvere, a forradalom gyűlölete.” (haine de la démocratie)⁴⁴ „Őszintén meg vagyok győződve arról, hogy a francia nép számára az önkényuralom a legelőnyösebb” – írta 1859-ben Tocqueville-nek, jóllehet tudta, hogy az utóbbi mennyire utálja és megveti III. Napoleont és az egész Második Birodalmat.⁴⁵ A mérsékelt liberális Rémuzat „feudális szimpátiái” miatt marasztalta el Gobineaut, de maga Gobineau is elismerte, hogy ő a „feudális szabadságot” „a leginkább rágalmozott és a legkevésbé értett” jelenségnek tartja.⁴⁶ Tocqueville szinte mentetve Gobineaut, ezt írta neki: „Ön belerögződött abba a megvetésbe, amit általában az emberiség, részben pedig saját népe kelt magában.”⁴⁷ „Túlúgosan megveti az emberi

nemet ... nemcsak elbukottnak tartja, de arra is képtelennek, hogy valamikor felemelkedjék. ... Természetes, hogy a kard vagy inkább a korbács kormányzatát – mely e csöcselék (cette canaille) között legalább az elemi rendet fenntartani képes – az Ön szempontjából nézve igen pozitív tulajdonságok jellemzik.⁴⁸

Dühödtt antidemokratizmus, az erők uralmának szükségszerűségébe, mint a természet alapvető, legmagasabb rendű és megváltoztathatatlan törvényébe vetett hit: ezek voltak Gobineau alapeszméi. Azt hitte, végre megtalálta az igazi, „az egyetlen kulcsot” (la clef unique) a történelem megértéséhez. A civilizáció alapját az etnikai, faji ismérvek képezik. Ugyanúgy, ahogy nem volt és nem is lehet egyenlőség a társadalomban, nincs és nem is lehet az emberi fajok között sem. A világtörténelmi fejlődés legfontosabb, uralkodó, mindent meghatározó tényezője a faji, etnikai különbség. „Ha egyszer felemeltem a régi történelmi rendszerek elleni harc zászlaját, hát elmegyek a végsőkig” – írta Tocqueville-nek.⁴⁹ Esméit „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről” írt négykötetes munkájában próbálta meg kifejteni, s úgy vélte, hogy bizonyítékai teljességgel cáfolhatatlanok, a „gyémánthoz” hasonlóak.

Gobineau három faj létezését ismerte el: a fehérét, feketét és a sárgát. Köztük semmiféle egyenlőség nincs: csak a fehér a „kiválasztott”, az emberi civilizációt megteremtő és gazdagító faj. A kultúra fejlődését nem természeti, földrajzi vagy gazdasági tényezők határozzák meg. A „közgazdászok szektája” mélységesen téved, „a gondviselés” már a történelem kezdetén „más formáit szabta meg a társadalmi vonzásnak. Nem az a föld legfontosabb pontja, amely a közszükségleti cikkek vétele, eladása, szállítása vagy előállítása, az élelmiszerek termelése szempontjából a legelőnyösebb helyzetben van, hanem az, ahol adott pillanatban a legtisztább, az értelemmel leginkább megáldott fehér faj él. Ha elkerülhetetlen politikai események következtében e csoport a sarkvidéki jég vagy az egyenlítői forróság viszonyai közé kerülne, az egész intellektuális világ ide költözne. Feltétlenül itt koncentrálna minden eszme, minden erőfeszítés, minden törekvés.”⁵⁰ Érdekes, hogy ezt a részt Marx aláhúzta, és kedvenc, tömör, de több, mint kifejező jelzőjével illette: „Ass” („Szamár!”).⁵¹

A második kötet egyik fejezetének Gobineau ezt a címet adta: „Történelmünk csak a fehér nemzeteknek van. Mi az oka annak, hogy minden civilizáció csak a nyugati féltekén fejlődött”⁵². „Ott, ahol fekete fajok harcolnak egymással – írta ebben a fejezetben –, ott, ahol a sárgák saját köreiből maradnak, vagy ahol a sárgák feketékkel keverednek, ott nem te-

remtődhet történelem. Történelem csak a fehérek egymás közötti kapcsolatából lesz.”⁵³ Ha az Ural és az Amur között, Egyiptomban vagy Kínában, egyáltalán a föld bármely pontján magasabb kultúra jön létre, akkor ez azt jelenti, hogy ott megjelent „a fehér ág, melyet a gondviselés küldött a civilizáció megteremtése céljából.”⁵⁴

Gobineau a legkevesebbre a feketéket tartotta, s nem véletlen, hogy könyvének velük foglalkozó részeit hamarosan lefordították az Egyesült Államokban a rabszolgaság eltörlésének ellenfelei. „A négerek nehézfűek, képtelenek a legegyszerűbb szintnél magasabbra emelkedni”⁵⁵, durvák, erkölcstelenek, kíméletlenül kegyetlenek, vonzódnak az érzéki örömhöz (jouissances matérielles). Csak egy értéket ismert el bennük, művészi képességeiket, mindenek előtt a tánchoz való – igaz érzékiséggel teli – tehetségüket.⁵⁶ Marx később vejejn, a kreol Paul Lafargue-n kedvesen mosolyogva idézte emlékezetébe Gobineau e véleményét. De a fekete fajnak nincsenek intellektuális képességei, és ellensége az erkölcsnek.⁵⁷

Jóllehet a sárgákat valamivel magasabbra értékelte a feketéknél, de szerinte „a civilizáció lajtorjáján ezek is képtelenek előkelő helyet elfoglalni.”⁵⁸ Ha a feketék „kíméletlenül kegyetlenek”, akkor a sárgák „fagyosan érzéketlenek” (insensibilité glaciale)⁵⁹ Ezek a faji tulajdonságok állandók, semmilyen lényeges dologban meg nem változtathatók. „Kína és India (. . .) két élő bizonyíték arra nézve, hogy a fajok csak egyes részletekben változnak, hogy képtelenek az átalakulásra, és sohasem térnek le a számukra eleve elrendelt útról.”⁶⁰

A civilizáció hordozója tehát csakis a fehér faj, de még utóbbi sem egynemű. A legnagyobbra az árijákat, „minden emberi faj legszebbjeit” tartotta.⁶¹ De még köztük is van különbség. A legtöbbre az indogermán népeket értékelte – ez magyarázza meg, miért lett Gobineau oly népszerű a nácik között –, nem véletlen, hogy tanulmányát éppen egy német uralkodónak ajánlotta. De az áriják csak egy feltétellel őrizhetik meg az emberiség fejlődésében játszott vezető szerepüket: „Az ember igazi értéke szorosan összefügg vére tisztaságával.”⁶² Az emberiség később drágán fizetett ezekért az „árja vér” tisztaságának megőrzéséről szóló fejtegetésekért.

Maga Gobineau rendkívül pesszimista volt. A fajok keveredését elkerülhetetlen folyamatnak tartotta, s mivel így a fehér faj elveszti vére tisztaságát, az emberi civilizáció pusztulása is elkerülhetetlen. „Én nem azt mondom az embereknek, hogy megérdemlik (. . .) az elítélést; én azt mondom nekik – elpusztultok s a világon senki sem fog tudni helyettesíteni benneteket, ha elkorcsosulástok bekövetkezik.”⁶³

„Úgy gondolja – írta Gobineau-nak Tocqueille felháborodását alig leplezve, amikor elolvasta előbbi művének első két kötetét –, hogy amikor ezt az utat választotta a különböző népek sorsának megvilágítására, akkor jelentősen hozzájárult a történelem magyarázatához, s amikor elhagyta azt az utat, amelyen járva a világ kezdete óta a legragyogóbb elmék keresték az események magyarázatát, akkor maga győzött?

Milyen érdeke fűződik ahhoz, hogy meggyőzze a barbárságban vagy függőségben élő népeket arról, hogy ha ilyen helyzetben vannak, úgy ez fajuk természetének következménye, s hogy semmit sem lehet tenni helyzetük megjavítása, erkölcsük vagy kormányzatuk megváltoztatása érdekében? Hát nem látja, hogy a maga doktrínájából ered minden rossz, amit az állandó egyenlőtlenség szül: a gőg, az erőszak, az egyenlőség megvetése, a despotizmus és a népek aljassága? ... Befejezem ... Túlságosan sok dolog választ el bennünket ahhoz, hogy a vita hasznos lehessen. A maga alapeszméjét egy egész intellektuális világ választja el az enyémtől.”⁶⁴ Ha Tocqueville-t „egy egész intellektuális világ” választotta el Gobineau-tól, könnyen elképzelhetjük mekkora szakadék volt Marx és Gobineau között.

Hogy Marx mennyire ellenségesen viszonyult Gobineau-hoz és annak eszméihez, arról rövid, de elég kifejező lapszéli jegyzetei beszélnek. Kb. 20 ilyen megjegyzést tett, ezek közül néhányat később lefordítunk. Előbb azonban arról szeretnénk néhány szót szólni, hogyan dolgozott fel Marx egy-egy könyvet, s ezt Gobineau példáján szeretnénk bemutatni. Marxot néha elhamarkodottsággal és túlzott elfogultsággal vádolták. De olvasás közben épp ezek a tulajdonságok nem jellemezték, sőt ezeknek pont ellenkezője, a megdöbbentő tudományos becsületesség jellemezte. Gobineau nyilvánvaló ideológiai ellenfele volt, de könyveit a legnagyobb gonddal olvasta. Gobineau munkájának csak első két kötete maradt fenn könyvtárában, ezek terjedelme kb. 1000 oldal. Ebből csaknem 450 oldalon ott vannak Marx munkájának nyomai, az aláhúzások, megjegyzések. A II. kötetet kísérte a legnagyobb figyelemmel, amelyben Gobineau alapvetően az ázsiai országok – Kína, India – történetével foglalkozik. Az 509 oldalas szövegből több, mint 330 órzi Marx munkájának jeleit. A lábjegyzetekben gondosan aláhúzta az őt érdeklő könyvcímeket, még az átírási hibákat is kijavította (ez egész olvasási módszerét jellemezte): így például többször is kijavította az ismert tudós, Ewald nevének átírását.⁶⁵ Gobineau példája meggyőzően bizonyítja, hogy Marx tudományos munkáját a legnagyobb fokú lelkiismeretesség, figyelem, gondosság jellemezte.

Már említettük, egy másik vonását is: gyorsaságát, asszociációinak,

reminiszcenciáinak, történelmi analógiáinak pontosságát, mélységét. Ez jellemzi Gobineau könyvének lapjain tett több megjegyzését is. Ott ahol Gobineau „a brahmánok legfelsőbb istenségéről” ír, „amely a legelső osztályok értelménél sokkal magasabban gomolygott”, Marx azonnal ezt a látszólag meglepő megjegyzést teszi: *L'être suprême proclamé par M. de Robespierre*” (A de Robespierre úr által deklarált legfőbb lény”).⁶⁶

Néhány megjegyzés a vallástörténet szempontjából érdekes, s Gobineau szövege erre gyakori lehetőséget nyújtott. Így annál a fejtegetésénél, miszerint a brahmanizmus sokáig ellenállt az antropomorfizmusnak, Marx megjegyezte: *„Loi générale dans la religion. Commencer par des abstractions plus ou moins déistes. Plus tard l'antropomorphisme. Par l'esprit”* (Ez általános vallási törvény. Többé-kevésbé deista absztrakciókkal kezdik. Később jön az antropomorfizmus. Az értelem segítségével.)⁶⁷ Ott, ahol Gobineau a buddhizmust ítéli el, „teljesen megérdemeltnek” tartva az általa elszenvedett vereséget, s ahol elmarasztalja azt „az erkölcsi tökéletesség igénye” miatt, továbbá azért, mert hívei „a lerongyolódott emberek” (les hommes perdus) közül rekrutálódtak, Marx megjegyzi: *„Et Jésus Christ?”* („És Jézus Krisztus?”).⁶⁸

Láthatjuk, Marx semmi esetre sem marasztalható el abban, hogy nem olvasta elég figyelmesen Gobineaut. Mint mindig, most is arra törekedett, hogy még ebből a számára ellenséges szellemű tanulmányból is kivonjon mindent, ami alkalmas arra, hogy fantasztikus tudományos érdeklődését valamelyest kielégítse. Gobineau alapeszméje azonban – az „idée mére”, ahogy Tocqueville nevezte – több, mint elfogadhatatlan, mondhatnánk visszataszító volt számára.

Marx – megjegyzései alapján ítélve – elsősorban abban marasztalta el Gobineaut, hogy az koncepciója érdekében meghamisítja a történelmi igazságot. Így pl. a „feketéknek” tett azon szemrehányásai kapcsán, miszerint ezek vallási elképzeléseikben és az istenek ábrázolásában a kegyetlenségnek és torzsnak hódoltak, továbbá, hogy a feketék is, a sárgák is csak „a rútat” (le leid) voltak képesek megérteni, miközben „a fehérek isteneit mindig a nemeslelkűség hatotta át, s teljesen mentesek voltak az ostobaságoktól és a szörnyűségektől”, Marx gúnyosan megjegyzi: *„Et m/on/sieur le tourtereau, qui est l'esprit de la famille? Et la Grèce avait la bon sens de chasser les dieux laids, les véritables...”* („És galamb úr, ki a család szelleme? És Görögország, amelynek volt elég józan esze ahhoz, hogy elűzze a maga torz isteneit, akik igazi ...”, – a megjegyzés végét a könyv átkötésekor levágták.)⁶⁹ A vallási elképzelések ostobasága és rútsága

– mint Marx megjegyzi – nemcsak az „alsóbb” fajok osztályrésze: „Ce ne sont ni les jaunes, ni les noirs qui ont inventé le dieu stercus; ou ont fait, comme les Romains du bon temps une prostituée ...” („Egyáltalán nem a sárgák és nem a feketék ábrázoltak fekáliás istenséget; vagy, mint nemrég a rómaiak, nem ők csináltak prostituáltból ...” – a megjegyzés vége hiányzik; a mondat vége valószínűleg így hangzik: „istennőt”)⁷⁰

Marx nemcsak a fehér faj vallási téren megmutatkozó fensőbbrendűségének eszméjét kritizálta, de kategórikusan elvetette Gobineau azon téziséit is, amely szerint a fajok és a vér keveredése végzetes.

Minden megjegyzés, amelyet Gobineau könyvének lapjain tett, azt mutatja, mennyire felháborította ez az eszme. Így pl. Gobineau következő mondatát: A három társadalom ... addig fog élni (se perpétuent), amíg fennmarad az alapjukat képező „fehér elv” („le principe blanc”), Marx aláhúzta, s ironikusan megjegyezte: „Quel beau résultat! C’est M. de Gobineau est probablement le fils d’un soi-disant” („Milyen nagyszerű eredmény! Ez a de Gobineau úr valószínűleg fia egy úgynevezett ...” – a jegyzet vége is megsemmisült a könyv átkötésekor).⁷¹

Gobineau fejtegetéseit Kasmir és Pandzsab lakosságának hanyatlásáról – amelyet a sárgákkal és feketékkel fenntartott kapcsolatok idéztek elő –, Marx a következő energikus jelzővel kísér: „Rindvieh” („Barom”), s ezt írja: „Deswegen ist wohl auch der kriegerische Charakter, die politische Unabhängigkeit und die spezielle germanische Form des Grundeigentums in Punjab besser konserviert als in ...” (Ennek következménye, hogy a harci jelleg, a politikai függetlenség és a földtulajdon sajátosan germán formája jobban megmaradt, mint ...” – e megjegyzés vége is hiányzik.)⁷²

Marx szaván fogja Gobineaut ott is, ahol az a fehér faj fensőbbrendűségére, civilizatorikus szerepére vonatkozó bizonyítékait vonultatja fel. Így például amikor Gobineau az ismert német orientalistára, Lassenre hivatkozva rámutat arra, hogy a Visnu és Brahman kultuszához kapcsolódó Siva-kultuszt „a fekete bennszülöttek” is átvették, Marx gúnyosan megjegyzi: „En dernier lieu cette sublimité blanche n’est donc rien que la superstition noire” („Végső soron a fehérek eme magasabbrendűsége nem más, mint a feketék hiedelme”)⁷³

Gobineau, a brahmanizmus csodálója azt állította, hogy ez a vallás áthatotta és „felfrissítette” az egész indiai társadalmat; „felemelte még a csandalát is, lenézte őket, de ugyanakkor még e szerencsétlenek számára is lehetővé tette, hogy büszkélkedjenek s megvessék a náluk is alacsonyabb rendűeket.” Marx aláhúzta ezt a helyet, és igen fagyosan megjegyezte:

„Ainsi cette scala du mépris c'est le plus grand fruit de l'esprit „blanc” („Tehát, a megvetésnek ez a skálája a „fehér” szellem legnagyobb szüleménye”).⁷⁴

Marx mélyen felháborodott azon, hogy Gobineau a brahmanizmus – és annak kasztrendszere – győzelmét dicsóította a buddhizmus fölött. Alá is húzta Gobineau e tárgykörbe vágó hosszas fejtegetését. „Nem találom a történelemben ennél szokatlanabb jelenséget, s nem ismerek semmi olyasmit, amely nagyobb dicsőségére válhatna az emberi elmének. Diadalútjának köszönheti (a brahmanizmus – a szerk.), hogy – eltérően a buddhizmustól – szerencsére monolitikus maradt. A felsőbbrendű árja vér alapvetően e vallás oldalán állt, s nem ellenfeleién. Utóbbiak zömmel az alsóbb kasztokból verbúválódtak, s nem tartották magukat olyan szigorúan (a kasztok – szerk.) elkülönülésének törvényeihez. Tagadták ezek vallási jelentőségét s ezért etnikai szempontból nézve nagyon alacsonyrendű tulajdonságokkal rendelkeztek. Az indiai brahmanizmus a – jöllehet már eléggé eltorzult – fehér elv törvényszerű magasabbrendűségét tükrözte, a buddhizmus pedig az alsó rétegek tiltakozását.”⁷⁵ Gobineau szerint a buddhizmus győzelme lehetetlen volt, míg „az árja típus – szennyeződése (sa souillure) ellenére s izolációjának (a kasztrendszer érintetlenségének – szerk.) következtében – megőrizte erényei alapkincsét”. A kasztrendszernek ez a védelme Marxból a következő felháborodott kijelentést váltja ki: „Le chevalier de la barbarie” („A barbárság lovagja”).

Bemutattuk Marx Gobineau könyvében tett alapvető megjegyzéseit. Ezek elég kifejezően tanúskodnak arról, mire becsülte Marx a rasszizmus megalapozásának ezt az első kísérletét. Már később, 1870-ben, Lafargue-éknak írott levelében visszatért Gobineau könyvére, s ebben röviden, de kimerítően jellemezte azt: „Bizonyos de Gobineau úr, körülbelül tíz éve, kiadott egy négykötetes művet „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről”, amelyet elsősorban azért írt, hogy bebizonyítsa, a „fehér faj” valamiféle isten a többi emberi faj között és, természetesen, a „fehér fajon” belül a nemes családok „a krém krémje”. Erős a gyanúm, hogy de Gobineau úr, aki annak idején „Franciaország svájci követségének első titkára” volt, nem egy ősi frank harcostól, hanem egy mai francia ajtónállótól származik. De bármint legyen is, a „fekete fajjal” szemben érzett gyűlölete ellenére – (az efféle emberek számára mindig nagy elégtételül szolgál, ha találunk valakit, aki szerintük méltó a megvetésre) – kijelenti, hogy a „néger” vagy „a fekete vér” a művészet anyagi forrása, és a fehér nemzetek minden művészi produkciója a „fekete vérről” való keveredésüktől függ.”⁷⁶

A levél utolsó, tréfás sorai, amelyek elsősorban Lafargue és utódai kevert, „fekete vére” vonatkoztak, természetesen nem rejthetik el, hogy Marx mennyire ellenségesen és milyen megvetéssel viszonyult Gobineauhoz és annak eszméihez. Összehasonlíthatjuk a fenti idézettel Marxnak a könyv lapjain tett egy másik megjegyzését, ami már teljesen más tónusban íródott. Lassenről, az ismert német orientalistáról, az „Indiai régiségek” című könyv szerzőjéről van szó, aki a bonni egyetem professzora volt azokban az években, amikor Marx ott tanult, s akire Gobineau többször hivatkozott. Marx sokszor aláhúzta e hivatkozásokat, egy helyen pedig a következő szöveggel kísértte: „Poor old Lassen! J'ai l'honneur d'avoir connu ce bonhomme, toujours anxieux de trouver des raisons savantes et historiques pour justifier son ...” („Szegény öreg Lassen! Volt szerencsém észmerni azt a derék embert, aki állandóan azzal volt elfoglalva, hogy tudományos és történeti bizonyítékokat gyűjtsön a maga ...” – e jegyzet vége is hiányzik.)⁷⁷

Gobineau éles elítélése, Lassen, a tudós őszintén tiszteletteljes értékelése – ez jellemezte Marxot s viszonyát a történettudományhoz.

Jegyzetek

1. ld.: M. Bakunyin: Goszudarsztvennoszty i anarhija. M./1919. 246. és e könyv Marx által készített konspektusát: Karl Marx és Fridrich Engels Művei (továbbiakban: MEM.) 18. Bp., 1969. 596.
2. ld.: Sz.Z. Leviöva és I.M. Szinyel'nyikova cikkét ugyanebben a kötetben, továbbá M. Rubel: Les cahiers de lecture de Karl Marx. International Review of Social History, 1957, v. II, part 3; 1960, vol. V, part 1.
3. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. IV. M./1929. 357.
4. Sz. An-szkij: K harakterisztjike Marksza (Primecsanyija K. Marksza k „Zamecsatyel'nomu gyeszjatyilytyiju” P. Annyenkova.) Russzkaja Müszl', 1903/8. és D.B. Rjazanov: K. Markszi i russzkije ljugyvi szorokovüh godov. Ocserki po isztorii markszizma. 2. 90–91.
5. Sz. An-szkij: K harakterisztjike Marksza ...62.
6. uo.
7. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. XI., XII.; B. Nyikolajevszkij: Russzkije knyigi v bibliotyke K. Marksza i F. Engel'sza. IV.; F. Ginzburg: Russzkaja bibliotyeka Marksza i Engel'sza. In.: Gruppa osvobozsnyenija truda. N^o4, M., 1920. (1926 ?)
8. Jelen cikk már nyomdában volt, amikor a szerzők megismerkedhettek a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézet „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels” (Berlin, 1967.) című kiadványával, amely Marx és Engels megmaradt könyveinek igen értékes és annotált katalógusát közli.

9. Id.: R. Daniels 1850. dec. 7-i levelét Marxhoz (Central'nüj Partyijnüj Arhiv Insztituta Marksizma–Lenyinyizma (a továbbiakban CPA IML), 20. fond, 48. ő.e.), amelyben értesíti Marxt a katalógus elküldéséről, s kéri, hogy rendelkezzen a könyvek további sorsáról. Daneils javasolta több könyv – köztük részben Goethe műveinek – eladását.
10. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 385. ő.e.
11. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e.
12. uo.
13. uo., 36. (G. Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit, Bd. I–II. Jena, 1830.)
14. A. Ferguson: Essai sur l'histoire de la société civile.
15. E lista a következő könyveket tartalmazta: Buonarrotti; Dézamy: Code de la communauté; Uő. Lamennais réfuté; uő.: L'Egalitaire (2 Hefte); Campanella; Cherbulliez (CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e. 45.) Itt valószínűleg Cherbulliez: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. (Paris, 1841.) című könyvéről van szó. Marx később „A tőké”-ben idézte.
16. Természetesen elképzelhető, hogy amikor Marx Kölnből távozott, néhány könyvet is magával vitt. Így a kölni listán nem szerepel Buonarrotti és Gülich, pedig ezek a könyvei már párizsi könyvtárban is megvoltak.
17. G.W. Leibniz: A Collection of Papers which Passed between Leibniz and Clarke, in the years 1716. Relating to the principles of natural philosophy and religion ... London, 1717.
18. Destutt de Tracy: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826.
19. Id.: P. Kaegi: Genesis des historischen Materialismus. 1965, 329–335.
20. E. Buret: De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France (A könyvet ugyanekkor s ugyanilyen figyelemmel Engels is tanulmányozta, Oroszországban pedig Sz.M. Szolovjov). Id. még: E.A. Koszminszkij: Engel'sz i Bjure. Arhiv K. Marksza i F. Engel'sza, IV.M., 1929.
21. Channing: Zur Erhebung der niederen Volksklassen.
22. P. Vinçard: Histoire du travail et des travailleurs en France.
23. Louis Bonaparte: L'extinction du paupérisme. Paris, 1844.
24. 1861-ben Marx ezt írta Engelsnek: „esténként kikapcsolódásként Appianosz római polgárháborúit olvastam görög eredetiben. Nagyon értékes könyv. A fikció egyiptomi származású. Schlosser azt mondja, „nincs lelke”, valószínűleg azért, mert ezekben a polgárháborúkban lehatol az anyagi alapig.” MEM. 30.Bp., 1973, 154.
25. Id.: K. Marks. Vüpiszki iz szocsinyenyij Makiavelli (szo vsztupityel'noj sztaty'jej V. Makszimovszkogo). „Letopiszi marksizma” II. M., 1926. és Marx 1857 szeptember 25-i levele Engelshez, amelyben ezt írja: „a Firenze története mestermű.” MEM. 29. Bp., 1972. 183.
26. MEM. 30. 594. A levélben Marx Vico könyvének francia fordítását ajánlja Lassalle nak) „La science nouvelle etc. Traduite par l'auteur de l'essai sur la formation du dogme catholique”. Paris, Charpentier, 1844.

27. A CPA IML-ben ez a könyv hiányzik, de megmaradt a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézetben. (ld.: „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels”. 81.
28. MEM. 28. Bp., 1971. 361–364. és Sz.Z. Leviova és I.M. Szinyel'nyikova cikke jelen kötetben.
29. MEM. 36. Bp., 1978. 245.
30. MEM. 27. Bp., 1971. 74. és 103.
31. A. Monteil: Histoire des Francais des divers états aux cinq derniers siècles. 1828.
32. Ezek a memoárok megmaradtak (J.B. Coquereau: Mémoires de l'abbé Terray, controleur général, contenant sa vie, son administration, ses intrigues et sa chute. 1776). A könyvben Marx sok aláhúzása is megtalálható.
33. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6447. ő.e. 354. és MEM. 20. Bp., 1963. 232–234. (?)
34. J.F.H. Schlosser: Die morgenländische orthodoxe Kirche Russlands und das europäische Abendland. Heidelberg, 1845.
35. ld.: CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6214. ő.e. A Gülich 2. kötetének Engels által összeállított jegyzeteit közli: Archiv K. Marksza i Engel'sza. Marx könyvtárában megvolt Osiandernek a világereskedelem történetéről írott könyve is (H.F. Osiander: Uber den Handelsverkehr der Völker, 1842.).
36. Loeve-Veimar: Précis de l'histoire des tribunaux secrets, dans le nord de l'Allemagne. Paris, 1824.
37. Unruh: Skizzen aus Preussens neuerster Geschichte. 1849.
38. D. Hume: Geschichte von Grossbritannien. Frankenthal, 1788.
39. A könyvtárban megvolt a chartisták peréről szóló beszámoló is: „The tiral of Fergus O'Connor and 58 Chartists”.
40. J.H. Schnitzler: Histoire intime de la Russie, sous les Empereurs Alexandre et Nicolas, et particulièrement pendant la crise de 1825, 1–4. 1847. Megemlítjük még a „Histoire du gouvernement du Nord ou de l'origine et des progrès du gouvernement des Provinces unies, du Danemark, de la Suède, de la Russie et de la Pologne jusqu'à 1777 (Trad. de l'anglais par M-r Williams)” című, 1780-ban, Amszterdamban megjelent könyvet.
41. J.A. Llorente: Histoire critique de l'inquisition en Espagne 1817–1818. Llorente-ről ld.: Sz.G. Lozinszkij: Huan Antonyio L'orente i jego knyija „Krityicseskaja isztorija iszpanszkoi inkvizicii”. In „Isztorija papsztva”. M., 1962. (Llorente könyve oroszul 1936-ban jelent meg.)
42. A. de Gobineau, premier secrétaire de la legation de France en Suisse membre de la société asiatique de Paris: Essai sur l'inégalité des races humaines I II. Paris 1853; III IV. Paris, 1856. A CPA IML-ban megtalálható az első két kötet másolata, s ez tartalmazza Marx megjegyzéseit is (l. f. 1. cs. 4087. ő.e.)
43. ld.: Comte de Gobineau, Mère Bénédicte de Gobineau. Correspondance. Paris. 1958.
44. Correspondance entre Gobineau et Prokesch-Osten (1854–1876). Paris, 1933. Az idézet Tocqueville „Oeuvres complètes”-e IX. kötetének bevezető tanulmányából való, amelyet J.-J. Chevalier írt (30.)
45. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 300.
46. uo. 272.
47. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. („Correspondance d'Alexis de Tocqueville et d'Arthur de Gobineau”). Paris 1959 297.

48. uo. 279–280.
49. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 261.
50. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. Paris, 1853. 361
51. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. n.e. 361.
52. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. 345.
53. uo. 351.
54. uo. 261.
55. uo. 97.
56. „Ha a fehér faj mentes a fekete vérrel való minden keveredéstől, akkor nem mutat művészi képességeket.” uo. 388.
57. uo. I. 405.
58. uo. II. 249.
59. uo. 250.
60. uo. 314.
61. uo. 109.
62. uo. 135.
63. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 259.
64. uo. 203–204. (Tocqueville 1853 november 17-i levele Gobineauhoz.)
65. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. I. 126. és 11. 6.
66. uo. II. 197.
67. uo. 196.
68. uo. 217.
69. uo. 194.
70. uo. 195.
71. uo. 154.
72. uo. 166.
73. uo. 199.
74. uo. 205.
75. uo. 222.
76. MEM. 32. Bp, 1974. 642.
77. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. 183.

JEMNITZ JÁNOS:

EGYHETES MARX-KONFERENCIA PÁRIZSBAN (1983. máj. 24–28.)

A Marx-évfordulók alkalmából rendezett konferenciák hosszú sorából nem maradtak és maradhattak ki a franciák sem. A párizsi VII. és VIII. Egyetem, valamint a Politikatudományi Országos Alapítvány (Fondation Nationale des Sciences Politiques) közös rendezésében, a kulturális minisztérium támogatásával a Nemzetgyűlés konferenciatermében rendezték meg a kérdéses vitaulás-sorozatot.

Az 1983. tavaszán megtartott nemzetközi konferenciáktól (az 1983. januári linzi és a márciusi trieri konferencia) a párizsi sok vonatkozásban eltért. A konferencia hosszabb volt (kedd reggeltől szombat délutánig tartott), az előadók zömükben franciák voltak, a hallgatóság nagylétszámú volt, és a tematika nem szűkölt Marx munkásságának elemzésére, hanem messze a Marx halála utáni korszak, napjaink problémáira is reflektált.

Természetesnek tűnik, hogy Párizsra „vigyázó szemünkkel” mindig is oda kellett figyelni – s ez ma nem kevésbé igaz. S ha Trierben kiderült az, hogy a nyugatnémet szociáldemokraták nem tekintik Marxot „elavult”-nak, akkor azt is mondhatnánk, hogy Párizsban ez a kérdés fel sem vetődött, holott mind az előadók, mind a vitákban résztvevők nagyon széles politikai sávon helyezhetők csak el. Marx írásait a referensek közül senki sem tekintette megfellebbezhetetlen szentírásnak – ugyanakkor mindannyian megegyeztek abban, hogy ezeket az írásokat jól alkalmazhatják a múlt, sőt, mint sokan hangsúlyozták – napjaink jobb megértésére is. Igaz, akik az ellenkező véleményen voltak – azok ezen az ülészakon nem léptek fel referátumukkal. De minthogy pusztán a francia előadók több párizsi egyetem, s számos vidéki egyetem professzorai, előadói közül kerültek ki – ez önmagában véve figyelemreméltó.

A párizsi tanácskozásnak jellegzetessége volt – mint már jeleztük – a „témaválasztás” is. Ugyanis a töbttucatnyi előadás kétségtelenül azt bizonyította, hogy a szervezők maguk sem kívántak eleve „Marx korában” maradni, s jónéhány olyan előadás mellett, amely a marxizmus és általában a szocializmus (vagy ahogyan a szervezők már címadásukban is hangsúlyozták „a marxizmusok”) két világháború közötti történetét világították meg – a referátumok legnagyobb része már a II. világháború utáni korszakra

nyújtott kitekintést. A referensek között a szűken vett történészek mellett voltak politológusok, közgazdászok, filozófusok és irodalomtörténészek egyaránt.

Nem közömbös a résztvevők és az előadók összetétele sem. Ami az előadók és vitafelszólalók nemzetiségi összetételét illeti – legalább háromnegyedrészüik francia volt, de Angliából meghívták előadónak Hobsbawmot és Perry Andersont, Ausztriából H. Steinert, az Egyesült Államokból több előadó érkezett – és még több a „harmadik világból”, elsősorban a hajdani francia „Maghreb” országokból. Generációs vetületben: az előadók zöme a 40–50 éves generációból került ki – de szerepeltek a „nagy öregek” is, mint az ismert baloldali gaulle-ista L. Hammon, az Europe hasábjairól is ismert M. Loewey, s az a V. Fay, aki a Komintern instruktoraként az 1930-as években jelentős szerepet játszott a francia kommunista párt életében. A másik póluson feltűnő volt a fiatalok nagyarányú jelenléte, méghozzá nemcsak passzív jelenléte – hanem a vitákra fenntartott periódusokban kihegyezett kérdésekkel, illetve felszólalásaikkal is bizonyították, hogy Párizsban ezen az ülészakon a vélemények nem a generációs szempontok szerint tértek el egymástól. És az ilyen vitákra bőven nyílt lehetőség, miután két-három előadás elhangzott és mielőtt az azt követő előadások referensei tézisszerűen ismertették mondanivalójuk lényegét (melyet a megjelentek általában sokszorosítva már kézhez vehettek), eleve bizonyos időtartamot vitákra tartottak fenn.

A rendezők az első délelőttöt a téma általános megjelenítésének szentelték, Georges Labica (Paris X.) a konferencia általános tematikáját ismertette és Marxot a jelenkorral vetette össze. Ezt tette René Gallisot is (Paris VIII), aki elsősorban a nemzeti mozzanatok előtérbe kerülését húzta alá a történeti fejlődés során, amit annál is fontosabbnak ítélte, mivel ezek a nemzeti eltérések napjainkra mindenütt állami alátámasztást is kaptak. Gallisot kitért az értelmiség szerepére, a kiútkeresés jelenségeire, s a jellegzetes nagyívű történeti prezentáció végén ő is napjaink jelenségeit elemezte. Az első délelőtt utolsó előadója Pierre Fougeyrollas (Paris VII.) mindent „a baloldalon” maradván, de pontosan ellenkező előjellel, élesen vitázva prezentálta – a hagyományos trockista felfogásban – de nagy tényanyag alapján, Marx írásaira is támaszkodva. Fougeyrollas előadásában nagy élel bírálta különféle korokban fellépő reformista elképzeléseket, s szólt a bürokratizmus jelenségéről – amivel szembeállította a munkásság öntevékenységének (autogestion) fontosságát. Ilyen összefüggésben került elő nála Luxemburg is – pozitív értelemben –, míg a másik oldalon Bernstein,

Guesde és Léon Blum egyformán mint a nagy tévútra-vezetők jelentek meg.

Jellemző módon mindjárt a vitaelőadások második körében olyan témák szerepeltek, mint a „Bolszevizmus” jelensége, „A szovjet marxizmus”, illetve „Buharin és a buharini befolyás”, avagy a „a marxizmus Kelet-Európában”. E kérdések előadói párizsi, illetőleg amerikai egyetemi oktatók voltak (első, vagy második nemzedékbeli keleteurópaiak: Moshe Lewing, Alexandre Adler, Vladimir Fisera, Lilly Marcou). De ugyanehhez a témakörhöz tartozott az utolsó – szombat délelőtti – témakör is, amikor Wladimir Andreff (Grenoble-i Egyetem) a szovjet és keleteurópai közgazdasági irodalmat elemezte, avagy Marcel Drach (Paris I) ugyancsak kiélezett szovjet-témájú előadást tartott, a londoni Perry Andersonnak „Troczkizmus és sztálinizmus” címen kellett volna előadást tartani (ez elmaradt), Claude Frioux a szovjet irodalmat elemezte.

Általánosítva – s persze így leegyszerűsítve – jelentős különbségek mutatkoztak a provokatív és az elemző tendenciájú előadások, a nagy tényanyagot alaposan rendszerező, s a néhány szempont alapján készült, csak az ismert tételeket bizonyítani akaró előadások között. Mindkettőre volt példa.

Az előadások két másik nagy köre Távol-Keletre, illetőleg Afrikába vezetett el. A Távol-Keletet illetően Párizsban, részben érthetően, inkább Vietnámról esett szó. Igazán élénk viták éppen az arab világ marxizmusa témakörében robbantak ki, több előadás alapján (Sami Nair: A marxizmusok és az arab világ – (Paris VIII); illetőleg A. Hamdi-Cheriff: A kommunizmus és az algériai nemzet. Ezeknek az előadásoknak többsége történeti megalapozás után azonban minden esetben inkább a jelenkor kérdéseit vizsgálta.

Voltak azonban természetesen nem kis számmal tisztán történeti tematikájú referátumok is. Ezek egyrésze éppen a középeurópai típusú kérdéseket vetette fel. Henri Weber (Paris VIII) nagy anyagtudással elevenítette meg Kautsky portréját. Különösen érdekes volt Párizsban és napjainkban, hogy Weber pontosan a „leegyszerűsített” balról és jobbról egyaránt sokszor bírált és támadott Kautsky írásai alapján hangsúlyozta az államférfi érdemeit, a valós, új problémákra való nyitottságát – sőt (s ebben a vonatkozásban Weber nem tért el a francia iskolától) azt is hangsúlyozta, hogy Kautsky mennyiben jelent kulcsot a mai nyugateurópai szocialista útkeresők számára is. Weber után Herbert Steiner az ausztró-marxizmus fő vonásairól szólott Ottó Bauer munkássága alapján. (A magyar érdeklődők

emlékezhetnek H. Steiner budapesti előadására az 1982-es budapesti Bauer-ülésem), majd az olasz kommunista Aldo Agosti, a turini egyetem professzora nyújtott kritikusi elemzést arról, hogy a klasszikus téma: a reform és forradalom, illetőleg a szocializmusra való áttérés gondolata, ennek variációi miként jelentek meg, s változtak a Kommunista Internacionálé történetében az 1920-as évektől 1935-ig. A három – történetileg kiértelt, pontosan szakaszolt, nagy tényanyagra támaszkodó – és természetesen a „marxi örökséget” felvető és vizsgáló előadástól hangvételeiben és módszerében ismét eltért a francia Hugues Portelli (Paris X.) előadása, aki a II. és III. Internacionálé szakadásáról tartott előadást. Előadásának középpontjába az állította, hogy milyen kérdésekben jelentkezett a véleményeltérés. És mintegy ugyanennek a kérdésnek folytatásaként, de ezúttal már tisztán napjainkra nyitva ablakot, külön nyílt vitát rendeztek „Az európai kommunizmus és a szociáldemokrácia napjainkban” címmel, amelyre több vezető politikust is meghívtak (Pierre Joxe, Manuel Azcarate), akik mellett különféle felfogású és nemzetiségű egyetemi tanárok és kutatók szólaltak meg.

Történetileg ugyancsak érdekes és kiértelt előadás hangzott el „A marxizmus terjedése és alkalmazása Latin Amerikában” címmel. Az előadó az ismert francia történész, Robert Paris volt, aki valamikor az olasz fasizmus elemzésével tűnt fel, de hosszabb ideje a latinamerikai fejlődéssel foglalkozik. Ebben az előadásában is nagy íven mutatta be a latin-amerikai sajátosságokat, a különféle európai szocialista ráhatásokat, európai exodusokat, de mindezek után hangsúlyozta, hogy mivel mind a gazdasági fejlődés, mind a társadalmi fejlődés erősen eltér az európaítól, amihez hozzájárul a szellemi világ, és a mentalitás jelentős különbsége is – így mindez nyilvánvalóan a szocialista-kommunista mozgalom megjelenésére is erősen visszahat. És ez a latin-amerikai sajátosság ugyanúgy jellemző a kommunista baloldalon Mariategui vagy Lombardo Toledano útjára, mint a szocialista útkeresők másik, jobboldali pólusán Haya de la Torre befolyására.

De nemcsak Latin-Amerikáról esett szó, hanem az Egyesült Államok-ról is. Az előadások egyik csoportja ugyan az amerikai néger-mozgalmak és a marxizmus összefüggését elemezte, de a harvardi Robert Brenner egy általánosabb és sokat vitatott kérdéstről tartott előadást: „Az imperializmus interpretációk az Egyesült Államokban” címmel. A nagyívű előadás egyaránt kitért a lenini eredményekre és relevanciájukra, Sweezy és Wallerstein megfigyeléseire, az amerikai szocialista mozgalom (elsősorban De

Leon) hagyományaira. Feltűnő volt, hogy Brenner milyen határozottan húzta alá, hogy a marxista tradíció néhány alapkérdésben mennyire időtálló eredményeket hagyományozott rájuk, elsősorban a tőkekoncentráció és a monopóliumok vonatkozásában. Brenner ugyanakkor rámutatott arra a hiányosságra, hogy az állam szerepét a mai konkrét megjelenésében a tudományos irodalom nem tudta feltárni.

S végül csak jeleznénk, hogy a rendezők másfél napot szántak a teljesen új, „jelenkor-történeti” témák körébe eső előadások meghallgatására és megvitatására. Egyes előadók a keleteurópai, vietnami jelenségeknek, fejlődéstendenciáknak, mások a frankfurti iskolának, de legnagyobb részben a modern nyugat-európai lehetőségeknek, avagy éppenséggel a francia alternatíváknak szentelték figyelmüket. Az előadásoknak talán csak egy vonatkozásban volt közös tendenciájuk: a szereplők különféle megfontolásból, következtetésekkel – de valamennyien kritikusan nyilatkoztak az „etatista” megoldásokról.

LUNACSARSKIJ A MEMOÁRÍRÓ

Halálának közeledő 50. évfordulóján¹ túlzás nélkül megállapítható: hazánkban Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij az orosz szocialdemokrata forradalmár nemzedék egyik legismertebb képviselője. Lenin, Plehanov², Sztálin és természetesen Gorkij² mellett az ő munkái leginkább hozzáférhetőek magyar nyelven: az „Irodalmi tanulmányok” (1959), a „Viták és kritikák” (1965), a „Válogatott esztétikai munkák” (1968), „Az egységes munkaiskola alapelvei” (1973), a „Művészet és forradalom” (1975), „A zene világában” (1975) és a „Lenin és Lunacsarszkij” (1979) című gyűjteményes illetve dokumentumkötetek, s az egyes folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok³ viszonylag széles betekintést engednek a művelődéspolitikus, esztéta, kritikus Lunacsarszkij hagyatékába, műhelyébe. A.N. Trifonov „Lunacsarszkij és a szovjet irodalom” (1979) c. monográfiája révén pedig értékes támpontokhoz, fontos háttérinformációkhoz juthat az orosz-szovjet művészeti, irodalmi életben járátlanabb magyar olvasó.

A történelmi visszaemlékezések, emlékiratok iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődés ismeretében ugyanakkor sajnálatosnak tűnik, hogy egy-két rövid Leninről szóló írás,⁴ s a „Granat” lexikonból átvett önéletrajz⁵ kivételével hazánkban ismeretlen Lunacsarszkij mint a „világot rengető” események, történelmi, kulturális folyamatok részese, tanúja, jóhiszemű, érzékeny megfigyelője, krónikása.

Kevésbé ismert Lunacsarszkij életpályája is. Leninnek a „Materializmus és empiriokriticizmus” c. munkájában⁶ olvasható filozófiai bírálatot leszámítva homály fedi Lunacsarszkij 1917. előtti életútját. Még az orosz-szovjet történelemben, irodalomban otthonosan mozgó, kiváló kutatók körében is megfigyelhető bizonyos bizonytalanság az októberi forradalom előtti Lunacsarszkijj illetően: nincs az életrajzát érintő lexikoncikkek, rövid összefoglalások, tanulmányok, monográfiák stb. között szinte egy sem, amely ne tartalmazna kisebb-nagyobb pontatlanságokat, félreértéseket.⁷ S e kivételesen fordultatos, emberi kapcsolatokban oly gazdag életút behatódott ismerete híján ugyan kiben fogalmazódhatott volna meg az igény: jó lenne a „lunacsarszkiji szemüvegen át” is megismerkedni a századfordu-

ló kiemelkedő orosz, s nyugateurópai személyiségeivel, történelmi és kulturális eseményeivel?

Valószínűleg más oka is van annak, hogy mindmáig elmaradt a magyar olvasó találkozása Lunacsarszkijjal, mint memoáíróval. Ez utóbbiról ugyanis csak bizonyos feltételes értelemben, komoly megszorításokkal beszélhetünk.⁸ Tudomásunk szerint Lunacsarszkij életében csak két alkalommal merült fel komolyan az emlékiratírás gondolata. 1919-ben régi ismerőse Z. Grzsebin kiadóvállalat-tulajdonos – Gorkij támogatásával – azzal a tervvel állt elő, hogy „az októberi forradalom kiemelkedő szereplőinek részvételével” egy sorozat kiadását tervezik „A forradalom története – az Októberi Forradalom” címmel. E sorozat – állították – forrásul szolgálhatna minden idők történészeinek a lezajlott világtörténelmi fordulat tanulmányozásához.⁹ Egyben – egy sor más szerzőhöz hasonlóan – magát a művelődési népbiztost is felkérték egy többkötetes visszaemlékezés megírására. E felkérésre Lunacsarszkij rövidesen elkészítette a „Pártmúltamról” című kb. 50 oldalas memoárt azzal a céllal, hogy a forradalomról írandó – nyilvánvalóan tendenciózus, elkerülhetetlenül szubjektív visszaemlékezései értelmezéséhez, értékeléséhez segítséget, támpontot nyújtson leendő olvasóinak.¹⁰

Égető anyagi gondjait enyhítendő a kéziratot – a forradalom néhány vezetőjéről: Leninről, Trockijról, Zinovjevről, Kamenyevről illetve Martovról írt vázlatos portré kíséretében – szerény honoráriumért átadta Grzsebinnek, azt feltételezván, hogy „a memoárok kinyomtatását minimum pár év múlva kezdik el, vagy legalábbis az én (mármint Lunacsarszkij – D.P.) külön engedélyemmel.”¹¹ Nem így történt. A kiadó a szerzővel való minden külön konzultáció nélkül két héten belül megjelentette a kézhez kapott írásokat. A könyv a tervezett sorozat első köteteként látott napvilágot, függelékében „A forradalom története” egész tervével, s a szerzők felsorolásával.¹²

„A nagy fordulat” c. kötetre rövidesen, 1919. november 9-én egy „kommunista munkás” aláírású „Különös félreértés” c. első oldalas cikkben reagált a „Pravda”,¹³ érthetetlennek nyilvánítva: hogyan lehetséges, hogy Lunacsarszkij könyve nem az Állami Könyvkiadónál, s a szovjet hatalom nyílt ellenségeinek:¹⁴ F. Dannak, M. Libernek, L. Martovnak, A. Potreszovnak s V. Cserovnak a „társaságában” jelent meg? A könyvkiadó – írták – „kihasználta a legnépszerűbb pártpublicista nevét a maga önző céljai érdekében.” Amikor Z. Grzsebin, M. Gorkij, V. Gyesznyickij-Sztrojev, A. Pinkevics a kiadó tanácsának tagjai tiltakozó nyílt levelükben – a

számonkérés szándékával – a szerző neve iránt érdeklődtek, a „Pravda” egész szerkesztőbizottsága közösséget vállalt a „kommunista munkással”, vagyis a cikkben foglalt bíráló lényegében a párt álláspontját tükrözte „A nagy fordulat” megjelenési körülményeivel kapcsolatban. A „Pravda” s a kiadó vitáztak, – Lunacsarszkij hallgatott. 1923. február 12-i – fentebb már idézett – Zinovjevhez írt levelében a következőket olvashatjuk a történeletről: „Akkori viselkedésem valamelyes igazolásul csak arra hivatkozhatok, hogy Alekszej Makszimovics (Gorkij – D.P.), akivel akkoriban mi valamennyien a legjobb viszonyban voltunk, minden módon mentegette Grzsebin, pusztá félreértésnek tulajdonítván memoárjaim idő előtti megjelenését. Csak ezért jelenhettek meg tiltakozásom nélkül...”¹⁵ Majd hat héttel később, 1923. március 20-án a „Forradalmi sziluettek” c. kötet előszavában így magyarázta „A nagy fordulat”-tal elkezdett memoárok megszakítását: „Akkoriban a körülmények lehetetlenné tették számomra a munka folytatását,¹⁶ s magam is arra a meggyőződésre jutottam, hogy visszaemlékezéseket írni akkor, amikor a forradalom egyetlen aktusa sem vált még közömbössé, amikor ma is a forradalom kohójában élünk, egyszerűen lehetetlen. (Egyébként Szuhanov sokkötetes munkájának jellege ismételten erről győz meg engem.¹⁷) Akkoriban ... megértettem, hogy az események minden idő előtti, a dokumentumok megfelelő tanulmányozása nélküli ábrázolása túlságosan szubjektív, majdnem szépirodalmi jellegű lehet...”¹⁸

E megfontolások következtében – melyek óhatatlanul bizonyos önkritikát tartalmaztak a már megjelent írásokkal kapcsolatban is – Lunacsarszkij belátta: az átfogó, az egész történelmi folyamatot ábrázolni hivatott memoárok komoly felkészülést, alapos munkát igényelnének, melyre – figyelembe véve a húszas évek szovjet társadalmának körülményeit s e közéleti ember sokirányú tevékenységét, – nem volt, nem lehetett ideje, energiája. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy Lunacsarszkij megtagadta volna 1919-es visszaemlékezéseit. Kisebb-nagyobb rövidítésekkel, változtatásokkal (az egyetlen Kamenyevről szóló, meglehetősen elfogult, sértett hangú,¹⁹ a két forradalom közötti leninistákat még „a párt jobbszárnyaként” aposztrofáló írást leszámítva) „A nagy fordulat” valamennyi írását többször újra kiadta az 1920–1925. közötti időszakban.²⁰

Gorkij 1932. szeptember 8-i levelében vetette fel újra Lunacsarszkij számára az emlékiratírás gondolatát.²¹ Október 29-én újabb levélben részletezte, hogy miért lenne „objektíve szükséges”, hogy egy olyan ember, mint Lunacsarszkij, aki hosszú időn át együtt dolgozott Leninnel, s a párt

kiemelkedő vezetőivel, s aki szükség esetén úgy bánik a tollal, mint ő, megírja visszaemlékezéseit. Mindaddig, amíg „a szépirodalom gyenge a pártalkotó forradalmár ábrázolásában”, e munka multhatatlanul szükséges – értelt, lényegében eredménytelenül.²²

Lunacsarszkij – bár 1932 elején Genfből fiához írt leveleiben maga is foglalkozott az emlékiratírás tervével²³ – kitérő választ adott: „a memoárírást általában olyan embereknek ajánlják, akiknek többé-kevésbé már vége van.” Bár a széleskörű agitációs, szónoki, előadói tevékenységet illetően ez nála is fennáll,²⁴ – írta – de orvosai véleménye szerint többé-kevésbé nyugodt körülmények között még hosszú ideig képes lesz a viszonylag intenzív kutatómunkára, s irodalmi tevékenységre. Rengeteg munkája van,²⁵ először azokat kell befejeznie – bizonygatta, – pedig alig egy éve volt még hátra. Rohamosan romló egészségi állapota, s a jobbszemén keletkezett zöldhályog megakadályozták terveit többségének valóráváltását, így a Gorkij által szorgalmazott memoár megírását is.

Komoly, alapos munkán alapuló, gondosan szerkesztett, stilizált visszaemlékezést így keveset találunk Lunacsarszkij hagyatékában. A fennmaradt írások többsége – Lunacsarszkij kifejezésével élve – „alkalomszerű”, „esetleges” írás, melyet két értekezéslet illetve előadás szünetében diktált titkárai egyikének. Igor Alekszandrovics Szactól²⁶ – Lunacsarszkij 1980-ban elhunyt irodalmi titkárától – hallottam, hogy gyakran telefonon diktálta cikkeit, s önéletrajzait is minden felkérésre, pusztán emlékezetből újra diktálta.²⁷ Ezért a sok ellentmondás, apróbb-nagyobb pontatlanság ezekben az írásokban, melyek esetenként egyes tudományos igényű írásokból köszönnek vissza napjainkban. Az alkalomszerűség, az agitatív szándék gyakran meghatározta visszaemlékezéseit is. Az alábbi – a polgárháború idején született – három írást is „az OKP fiatal tagjainak és a párt szimpatizánsainak” ajánlotta okulásul,²⁸ s így érthető, hogy milyen nagy hangsúlyt kapnak bennük a tárgyalt forradalmár vezetők rendíthetetlen nyugalma, szilárdsága, s a párt akaratát kritikus helyzetben is hűségesen követő, fegyelmezett ember vonásai.

Szükségszerűen jelen vannak e rövid írásokban a kor nekrológjaiban, pártpublicisztikájában szokásos fordulatok, s az ünnepélyes pillanatokban Lunacsarszkijra oly jellemző felsőfokú jelzők, a mai olvasó számára talán szokatlan megfogalmazások is. A G.E. Zinovjevéről szóló írás „A nagy fordulat” c. kötetben jelent meg először, majd rövid kiegészítéssel a „Forradalmi sziluettek” c. kötetben újra megjelent. M.Sz. Urickij – pétervári CSEKA vezető – nekrológja 1918. VIII. 30-i meggyilkolását követően,²⁹

a Ja.M. Szverdlovról, az Összoroszországi Központi Végrehajtóbizottság elnökéről, a KB titkáráról szóló írás pedig Szverdlov 1919. március 16-án bekövetkezett halála után keletkezett.

A „Forradalmi sziluettek” c. kötet bevezetőjében Lunacsarszkij találoan jellemezte a könyv írásait: „... ezek nem életrajzok, nem jellemzések, nem portrék, csak sziluettek, melyek értéke és korlátozottsága egyaránt abban áll, hogy forrásául kizárólag az eleven személyes emlékek szolgáltak.”³⁰ Valóban: könnyű feladatra vállalkozik, aki pontatlanságokat, apróbb tévedéseket, vitatható értékeléseket keres Lunacsarszkij írásaiban. Az itt közölt írások is tartalmazznak ilyen elírásokat:

1. Lunacsarszkij nem 1901-ben, hanem 1900 májusában ismerkedett meg Urickijjal, a kijevi Lukjanovka börtön sztárosztájával, hiszen 1900 április 29-én tartóztatták le egy Ibsenről szóló előadást megszakítva, hallgatósággal együtt. Egy hónap és 17 napot töltött a börtönben, majd 1900. június 30-án már rendőri felügyelete újabb színhelyére, Kalugába érkezett.³¹

2. Berlinben Urickijjal nem 1913-ban, hanem csak 1914 február 23. és 26. között találkozhatott. Egyrészt Urickij csak 1914-ben vonult emigrációba.³² Másrészt – mint erről maga Lunacsarszkij is beszámol a „Berlini kalandom” című, a „Gyeny” c. napilap 1914. február 20-i N° 49. számában³³ – erre az utazásra 1914 februárjában került sor. Ezt bizonyítja a „Parizsszkij Vesztnyik” c. polgári emigráns lap 1914. február 28-i N° 9. számának híre is, mely Lunacsarszkij letartóztatásáról, s Németországból való kitoloncolásáról tudósít, (3. oldal).

3. Néhány hónapot tévedett Lunacsarszkij akkor is, amikor úgy emlékezett, hogy 1905-ben – röviddel Anatolij Vasziljevics Pétervárra érkezése után – Zinovjev a Pétervári Pártbizottság tagja lett. Lunacsarszkij ugyanis – a Központi Bizottság felszólítása nyomán – 1905 november első felében érkezett Olaszországból az orosz fővárosba.³⁴ Eszerint Zinovjevet 1905 decemberében, 1906 januárjában választották volna be a városi pártbizottság testületébe.³⁵ Valójában Zinovjev – aki az 1905-ös januári események után rövidesen hazatért, s illegális munkát végzett Pétervár különböző kerületeiben, – az év végén szívbántalmi folytán külföldi gyógykezelésre szorult, Svájcba utazott. Néhány havi pihenés és a Berni Egyetem Jogi Karán folytatott rövid tanulás után 1906 márciusában tért vissza a Néva parti városba, ahol „néhány hét múlva (1906 áprilisában – májusában – D.P.) a Pétervári Pártbizottság tagjává választották.”³⁶

Az alábbi írásokban található e három kisebb pontatlanságra karakterisztikus mivoltuk miatt tértünk ki bevezetőnkben. Lunacsarszkij visszaem-

lékezéseiben általában ilyen jellegű „hibákat vétett”, melyek közös jellemzője, hogy kevésbé érintik a szerző alapvető mondanivalóját, kisebb kronológiai csúsztatásokat tartalmaznak, vagy azonos helyen, azonos személyek részvételével történt több esemény egymásravezítődéséből, összemosódásából származnak.³⁷ A memoárok történész olvasóját jó, ha e példák némi óvatosságra készítetik a Lunacsarszkij írások forrásértékét illetően, de talán nem feledtetik el egészen e sziluettek lehetséges pozitívumait:

- Az orosz szociáldemokrata (bolsevik) párt olyan kiemelkedő személyiségeiről tudósítanak, akikről kortársi visszaemlékezést csak keveset olvasott a magyar olvasó.³⁸
- Mint e három írásból is kitűnik, sem Szverdlov, sem Urickij, sem Zinovjev nem tartoztak Lunacsarszkij közeli baráti köréhez, bár esetenként szoros, elvtársias munkakapcsolat alakult ki közöttük.³⁹ Lunacsarszkij érzékenységét, jó megfigyelőkészségét dicséri, ha ennek ellenére képes volt megragadni, s e rövid írásokban plasztikussá tenni elvtársai egy-egy számára lényegesnek tűnő jellemvonását, meglátva, kiemelve bennük a mozgalom számára kamatozó „másságuk”⁴⁰ pozitív oldalait is.
- Talán e kis írásokból is érezhető Lunacsarszkij kiváló atmoszférateremtő képessége, melynek segítségével esetenként régmúlt események, helyzetek jobb megértését teszi lehetővé olvasói számára. (Frappáns példája ennek a témájában az Urickij nekrológiához kapcsolódó „A kijevi lukjanovkai börtönben” című 1924-ben napvilágot látott írás, melyben Lunacsarszkij humoros formában tette plasztikussá a cári börtönben létrejött kommuna esetenként bizarr helyzeteket teremtő életét.⁴¹) Az itt közölt írások körében maradva, csak az 1918-as Alkotmányozó Gyűlés megnyitásakor kialakult feszültséggel teli szituáció érzékletes leírására hivatkozhatunk. Aki kezébe veszi az Alkotmányozó Gyűlés jegyzőkönyvének 1918-as és 1930-as kiadásait,⁴² meggyőződhet róla, hogy Lunacsarszkij milyen valóságúhien írta le az ott kialakult helyzetet, s ugyanakkor elbeszélése mennyivel színesebb, átélhetőbb, társadalomlélektani szempontból hitelesebb, mint az elhangzottakat mértékletesen és pontosan, de jellegéből következően „szárazon” reprodukáló jegyzőkönyvek anyagai.

Jegyzetek

1. Anftolij Vasziljevics Lunacsarszkij 1933. december 26-án hunyt el a dél-franciaországi Menton városában.
2. Plehanov és Gorkij említésekor nem hagyhatjuk szó nélkül 1917–18-as álláspont-

- jukat. A „Jegyinsztvo” ill. a „Novaja Zsizny” csoportok tagjaként – ha más-más motívumok alapján is – mindketten szembehelyezkedtek a bolsevikok vezetete októberi forradalommal. Ld. erről: Gorkij: Nyeszvojevremennüje műszli. Sztatnyi 1917–1918/9. Paris, 1971.; G.V. Plehanov: God na rogyinye. tom I–II., Polnoje szobranijje sztatyej i recsej 1917–1918 gg. Paris, 1921.;
3. E cikkek többségének felsorolását lásd: a szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1955–1970. Összeállította: Kozocsa Sándor és Radó György. Gondolat, 1982. 427–429.
 4. Lunacsarszkij: Találkozásaim Vlagyimir Iljiccsel az emigrációban. In: Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. Kossuth, 1970. 55–61.; Lunacsarszkij: Lenin és a művészet. u.ott. 133–135. továbbá: Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 332–334.; Lunacsarszkij: Művészet és forradalom. Kriterion, Bukarest, 1975. 257–266.; Lunacsarszkij: Leninről „Élet és Irodalom” 1960/17. szám.
 5. Lunacsarszkij: Önéletrajz, A pártmúltamról c. önéletrajzi cikkből. In: Én. Szovjet írók önéletrajzai. Gondolat, 1968. 41–47. Az önéletrajz eredeti megjelenésének helye: Gyejatyeli SzSzsZR i Oktjabrszkj Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijje k 41 tomu Enciklopegyicseszko Szlovarja. Russzkovo Bibliograficseszko Insztituta Granat. 7-je izdanyije. Moszkva é.n. Csaszty 2. 341–346. oszlopok
 6. Lenin Összes Művei 18. kötet. 9–10., 66–67., 172–173., 264., 311., 322–325., 329. oldalak.
 7. A lexikonszerző összefoglalások között például: Új Magyar Lexikon. IV. köt. Akadémiai Kiadó, 1962. 413.; A XX. század külföldi írói. Gondolat, 1968. 253.; Világirodalmi kisenciklopédia. I. köt. Gondolat, 1976. 680.; Munkásmozgalomtörténeti lexikon. 2. kiadás. Kossuth, 1976. 356.; Pedagógiai lexikon. III. köt. Akadémiai Kiadó, 1978. 53–54.; Világirodalmi lexikon. VII. köt. Akadémiai Kiadó, 1982. 461–462.; A.V. Lunacsarszkij. In.: Az egységes munkaiskola alapelvei. Tankönyvkiadó. 1973. 109–110.; A.V. Lunacsarszkij. In.: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1975–1976. Kossuth, 1976. 239–240.
 8. N.A. Trifonov egy Lunacsarszkij kötet előszavában – az ott közölt visszaemlékezések erényeit és gyengéit számbavéve – fenntartás nélkül írt Lunacsarszkijról, a memoáriról. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij memuariszt. In: Lunacsarszkij: Vosz-pominanyija i vpecsatlenijja. Moszkva, 1968. 5–12.
 9. A „Letopisz revolucii” sorozat célját így körvonalzták a kiadó szerkesztői: „Bár az Orosz Forradalom útja még nem zárult le, itt az ideje, hogy elkezdjük az anyaggyűjtés hatalmas munkáját a nagy fordulat történetéhez. Nekünk, e grandiózus események kortársainak kötelességünk késlekedés nélkül létrehozni, összegyűjteni, megőrizni a történelmi események menetét, az egyes személyek tevékenységét leíró dokumentumokat, és előkészíteni mindazokat az anyagokat, melyekből a jövő történésze majd épületet emelhet. Ezen anyagok között elsőrendű fontosságúak a történetek cselekvő részeseinek, szemtanúinak feljegyzései, naplói, visszaemlékezései. Az események jelentős szereplőinek feljegyzései a fordulat politikai történetének megírásához nélkülözhetetlenek, míg a forradalom menetét gondolkodóan követő, becsületos szemtanúk feljegyzései a mindennapi élet alakulását tisztázó munkák számára jelentenek pótolhatatlan segítséget. Különösen jelentős

- történeti értéket képviselnek e kortársi jegyzetek, mint a forradalmi kor életérzése, életmódja megismerésének kizárólagos forrásai. Erőnköz mérten részt kívánunk venni az anyaggyűjtés munkájában, így sorozatunk célja éppen a forradalom tevékeny résztvevői ill. kortársai naplójának, feljegyzéseinek, memoárjainak összegyűjtése. Mindenekelőtt történelmi célokat követvén helyet kívánunk adni sorozatunkban a legkülönbözőbb politikai nézetek képviselő szerzőknek – a szélső baloldaltól a jobboldalig. Csak az anyagok ilyen teljes kombinációja ad lehetőséget a hatalmas történelmi fordulat eleven gazdagsága egészének megragadására.” (Velikij peverorot. Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg 1919. Függelékben)
10. Lunacsarszkij: Prediszloviye k pervomu izdanyiju. In: Revolucioonüje sziluetü. Szbornyik sztatyej. Izd. 2-je. Harkov, GIZ Ukrainü, 1924. 5.
 11. Lunacsarszkij 1923. február 12-i levele Zinovjevhez. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80. V.I. Lenyin i A.V. Lunacsarszkij. Perepiszka, dokladü, dokumentü. Moszkva 1971. 700.
 12. A következő szerzők nevei szerepeltek a sorozat tervében: Avilov B.V., Dan F., Kamenyeva O.D., Kamenyev L.B., Kuzmin-Karavajev K.K., Levidov M.Ju., Liber M.I., Lunacsarszkij A.V. (4 kötet), Martov Ju.O. (kétszer 1–1 kötet), Sztyiszlavszkij Sz.D., Potreszov A.N., Sztrojev V.A., Szuhanov Nyik. (8 kötet), Csernov M. (kétszer 1–1 kötet) és Sklovskij V.B.
 13. A „Pravda” reagálását Hlebnyikov L.M. idézte fel a Gorkij által kezdeményezett s támogatott könyvkiadók történetéről írt – kiválóan dokumentált – tanulmányában. Hlebnyikov L.M.: Iz isztorii gorkovszkih izdatyelsztv: „Vszemirnaja lityeratura” i „Izdatyelsztvo Z.I. Grzsebina”. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 80. Moszkva, 1971. 676–677.
 14. A „Pravda” ezen éles megfogalmazása, mely a szovjet hatalommal szemben álló, de nézeteikben s cselekedeteikben egymástól is jelentős eltérést mutató mensevik és eszer vezetőket egyaránt „a szovjet hatalom nyílt ellenségeiként” aposztrofálja, a frontokat élesen kirajzoló, a politikai álláspontok árnyalatnyi különbségeit háttérbe szorító polgárháború körülményei között íródott.
 15. Lityeraturnoje Naszledszto. tom 80. Moszkva 1971. 701.
 16. Lunacsarszkij itt bizonyára nemcsak a Pravdával támadt konfliktusra utalt, hanem a Forradalmi Katonai Tanács és az OKP/b/KB megbízásaira is, melyek értelmében a fenti szervek s a kormány teljhatalmú megbízottjaként Jaroszlavba, Kosztromába, Harkovba, Rosztovba, a nyikolajevi és ogyesszai kormányzóságokba, – a frontra, s a hátsórszágba – utazott, ahonnan rendszeres jelentéseket küldött Leninnek. (Dokladü iz Jaroszlavlja i Kosztromü. Lunacsarszkij na frontáh grazdszanszkaj vojnu v prifrontovüh rajonah. In.: Lityeraturnoje Naszledszto tom. 80. 345–477.)
 17. Lunacsarszkij itt Szuhanov N.N. (valódi neve: Gimmer) „Feljegyzések a forradalomról” c. 1922–23-ban megjelent hét kötetes munkájára utalt. (Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 1–7. Izd. Grzsebina. Berlin–Petrográd–Moszkva, 1922–23.) Az 1903-tól eszer, majd 1917-től mensevik álláspontot képviselő, 1914-ben a „Szovremennyik”, 1915–1917-ben a „Letopisz” című folyóiratok s 1917–18-ban a „Novaja Zsizny” c. napilap szerkesztőségében jelentős szerepet játszó – 1917 nyarán Lunacsarszkijjal közeli kapcsolatot tartó szerző „Feljegyzé-

- seit” Lenin is alapjaiban bírálta a „Forradalmunkról. (N. Szuhanov feljegyzésivel kapcsolatban)” c. írásában. Lenin Összes Művei 45. kötet. 376–380.
18. Prediszlovijek e pervomu izdanyiju. Revoljucionnŭje sziluetŭ. Szbornyik Szatyey. 2-je izdanyije. Harkov, GIZ Ukrainŭ, 1924. 4.
19. Lunacsarszkij L.B. Kamenyevvel szembeni neheztelése még a reakció korszakából, a korábbi bolsevik frakció leninistákra és vperjodistákra szakadásának idejéből származott. Nem tudta Kamenyevnek megbocsátani, hogy bár 1905-ben „filozófiai álláspontjuk közel azonos volt”, sőt „Kamenyev e tekintetben Lunacsarszkij tanítványának vallotta magát”, mégis 1909 február 12/25/-én, a „Proletarij” N^o42. számában – igaz aláírás nélkül – éles hangú cikket jelentetett meg Lunacsarszkij istenépítő nézeteinek bírálatával „Külön úton” (Nem a helyes úton – Nye po doroge) címmel. (Lunacsarszkij: Velikij perevorot. Oktjabrszkaja revoljucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 88–91.) Lunacsarszkij – korábbi nézetazonosságukra utaló – állításának valószínűségét bizonyítja Kamenyev 1908. november 28-án Bogdanovhoz írt levele, melyben az otzovizmus stb. ügyében közöttük meglévő politikai nézetkülönbségek mellett a Bogdanovéval rokon filozófiai nézeteiről tájékoztatta a címzettet, s arról írt, hogy amennyiben a különböző politikai és filozófiai álláspontok között elmérgesedett viták következtében választásra kényszerülne, úgy inkább semleges maradna ebben a harcban. („Pod znamenem marksizma.” 1932 N^o9–10. 203.) Mint a „Nye po doroge” c. cikk is mutatta, végül Kamenyev határozottan állást foglalt a formailag csak „a párton belül jelentkező „istenépítő tendenciák” kapcsán kirobbant, de végeredményben alapvető filozófiai kérdéseket is érintő vitában. Lunacsarszkij említett, 1919-es írásában azt tartotta elfogadhatatlannak, hogy Kamenyev főszerepet vállalt e harcban. A szervezeti szakadáshoz vezető polémia nyitányát az ő cikke jelentette; majd 1909. június 23-án – a „Proletarij” kibővített szerkesztőségének harmadik ülésén Kamenyev terjesztette elő a leninisták határozati javaslatát, mely szerint „az értekezlet ezt az irányzatot, amelyet különösen Lunacsarszkij elvtárs propagál erősen cikkeiben, olyan irányzatnak tekint, amely szakít a marxizmus alapelveivel, és amely propagandájának korántsem csak terminológiájával, hanem lényegével okoz kárt a munkástömegek felvilágosítására irányuló forradalmi szociáldemokrata munkának; kijelenti továbbá (a Bolsevik Központ azaz a „Proletarij” kibővített szerkesztésé – D.P.), hogy a tudományos szocializmus ilyen eltorzításához a bolsevik frakciónak semmi köze sincs.” (Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak, és KB plénumainak határozatai, I. rész. Szikra, 1954. 253.) A maga részéről e határozati javaslatához Kamenyev az alábbiakat fűzte hozzá: „Számomra az a fontos, hogy az istenépítés a marxizmussal folytatott harc leplezett formája, és Lunacsarszkij a marxizmus kritikájának legszélsőbb határáig is eljut, amivel kizárja önmagát a pártból. A pártból kizárni őt sajnos nem áll módunkban, ám kizárhatjuk őt abból az eszméből (közösségből), amelyet mi képviselünk. (Értsd: a bolsevik frakcióból – D.P.) Határozatunkban egyértelműen rá kell mutatnunk, hogy e világnézet nyilvánvalóan ellentmond a marxizmusnak.” (Protokolŭ szovescsanyija raszsirenojj redakcii „Proletarija”. Ijuny 1909. Partizdat, 1934. 40–41.) Lunacsarszkij a „Néhány szó az istenépítéséről” c. írásában válaszolt e vádakra, tiltakozva a „türelmetlenség”, az őt érintő szervezeti intézkedések ellen. s csak a terminológiája ellen felmerült kifogásokat méltányolva megígérte, hogy a jövőben

- lemond e szó használatáról. (Lunacsarszkij: Nyeszkolko szlov o mojom „bogoszt-roityelsztve”. In.: Ko vszem tovariscsam! Paris, é.n. 7–8.) Amikor e nyilatkozat ellenére 1911-ben megjelent Lunacsarszkij „Vallás és szocializmus” c. könyvének második kötete, Kamenyev a „Szocialdemokrat” (1911 december 8/21-i N^o25. számában a „Vallás a szocializmus ellen, Lunacsarszkij Marx ellen” című cikkében nyilvánított véleményét a kötetéről. (Kamenyev L.B.: Religija protyiv szocializma, Lunacsarszkij protyiv Marksza. In.: Mezsdu dvumja revolucijami. Szbornyik sztatej. 2-je izd. Moszkva, 1923. 267–279.) Lunacsarszkij véleménye csak a húszas évek végén, harmincas évek elején változott alapvetően a történetekről: lényegében magáévá tette a Lenin s elvtársai által 1908-ban, s azt követően képviselt nézeteket. (Lunacsarszkij: Lenin és az irodalomtudomány. In: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 499–510. továbbá: Lunacsarszkij: K voproszu o filozsofszkjoj diszkusszii 1908–1910 gg. In.: Lunacsarszkij: Ob ateizme i religii. Szbornyik sztatej pizsem, i drugih matyerialov. Moszkva, 1972. 438–444.)
20. Revoljucionnűje sziluetü. 1-je izd. Moszkva, 1923. 2-je izd. Harkov, 1924. Voszpominanyija iz revoljucionnovo proslovo. 1925. Izd. „Proletarij”
21. Archiv Gorkovo, tom XIV. Nyeizdannaja perepizska. Moszkva, 1976. 116.
22. u.ott. 122.
23. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij – memuariszt. In: Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 9.
24. Lunacsarszkij 1932. szeptember 23-án Gorkijhoz. In.: Archiv. Gorkovo. Tom XIV. Moszkva, 1976. 117.
25. u.ott. 117–118.
26. Igor Alekszandrovics Szac (1903–1980) a polgárháború éveitől Lunacsarszkij irodalmi titkára. Lukács György barátja, a „Lityeraturmüj Krityik”, majd később Tvardovszkij szerkesztősége idején a „Novüj Mir” munkatársa. Részletesebben lásd róla: Sziklai László: In memoriam Igor Szac. „Kritika” 1980/5. szám.
27. Ld. például a Lenin Intézet számára 1926-ban írt önéletrajzát, melyet – Lunacsarszkij emlékezete szerint – másodsor írt meg e felkérésre. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80, Moszkva, 1971. 736–742.
28. Ld. a „Forradalmi sziluettek” 1923. március 20-i keltezésű előszavát. (Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov, GIZ Ukrainü, 1924. 6.)
29. M.Sz. Urickij egy eszer egyetemi hallgató, A. Kanigaszser ölte meg 1918. augusztus 30-án.
30. Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov. 1924. 5.
31. Ld. erről: Pijasev N.: Aresztovannüj Ibsen. „Tyeatr” 1966. N° 2 77–78. továbbá N.A. Trifonov és I.F. Sosztak „Lunacsarszkij és az 1899-es „Moszkvai ügy” c. ki-váló tanulmányát. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 82. A.V. Lunacsarszkij. Nycizdannüje matyerialü. Moszkva, 1970. 587–602.
32. Szovjetszkaja Isztoricseskzaja Enciklopegyija. Tom. 14. Moszkva, 1973. 866. oszlop
33. A „Gycny” c. lap Péterváron jelent meg 1912-től. A különböző időszámítás révén volt lehetséges, hogy Lunacsarszkij az 1914. február 23–26. között lezajlott berlini kalandjáról a február 20-i lapban számoljon be.
34. Lunacsarszkij különböző visszaemlékezéseiben hol 1905 november elejét, hol kö-zepét nevezte meg Pétervárra érkezése időpontjául. (Velikij perevorot.

- Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 34.) ugyanő: Bolsevik i 1905 godu. „Proletarszkaja revolucija” 1925. N° 11. 56. G.V. Bulackij és A.A. Plavnyik Lunacsarszkij 1905–1907-es forradalmi publicisztikáját vizsgálva, a november eleji dátumot fogadták el hitelesnek. (G.V. Bulackij – A.A. Plavnyik: Lunacsarszkij – revolucijonyer – publiciszt. 1905–1907. gg. Minszk, 1971. 49.)
35. Ezt az álláspontot találhatjuk a Who was Wo in the USSR. Metuchen New Jersey, 1972. 636. oldalán is.
36. 1906-tól tekinti Zinovjevvet a Pétervári Pártbizottság tagjának: – Gyejatyeli SzSzSzR v Oktjabrszkaj Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijye k 41. tomu Enciklopegyicseszko Szlovarja Russzkovo Bibliograficseszko Insztituta Granat. 7-je izd. Moszkva, é.n. Csaszty 1. 144. oszlop
– Biographical Dictionary of the Comintern. By Branko Lazitch. Stanford, 1973. 455.
37. Pld.: 1905 előtt Lunacsarszkij gyakran megfordult Kijevben. Ebből adódott, hogy visszaemlékezéseiben az e várossal kapcsolatos megjegyzések szinte mindig pontatlanok.
38. Krupszkaja N.K.: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth, 1974. Pjatnyickij O.: Egy bolsevik visszaemlékezései. Kossuth, 1963.
39. Az itt közölt írás ismeretében Lunacsarszkij Szverdlovhoz való viszonya talán nem igényel különösebb kommentárt.

Uríckijjel az 1900-as kijevi, s 1914-es berlini találkozásukat követően az I. világháború alatt alakult ki viszonylag szoros munkakapcsolatuk, mikoris a „Nase Szlovo” c. Párizsban megjelent orosz internacionalista lapnak egyaránt munkatársai voltak, s szinte azonos álláspontjukkal megkísérelték a szerkesztőséget arra ösztönözni, hogy a lap radikálisan szakítson a szociálsovinisztákkal, s mindazokkal, akik e szakításra nem hajlandók. (Akszélrod, Martov). Mivel ekkor Uríckij Koppenhágában, Lunacsarszkij pedig Párizsban, majd Svájcban élt, közöttük szoros személyes kapcsolatról aligha beszélhetünk. Oroszországba visszatérésük után, 1917-ben ugyan mindketten az ún. „területköziek” csoportjához tartoztak – s velük együtt csatlakoztak a bolsevik párthoz a VI. kongresszuson – de míg Uríckij a bolsevikokhoz csatlakozás feltétlen híveként hívta fel magára a figyelmet, Lunacsarszkijnek voltak kisebb-nagyobb megingásai, közeledési kísérletei a „Novaja Zsizny” és az internacionalista mensevik csoportok irányába. (Protokolü Centralnovo Komityeta RSZDRP (b) avgszt 1917-fevral 1918. Moszkva, 1958. 4., 26–27., 32., 36., 46., 75.; továbbá: Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 4. glava 3., továbbá: Dolmányos István: Ragyogó Október. A nagy oroszországi szocialista forradalom történetéhez. Kossuth, 1979. 265.

Lunacsarszkij Zinovjevhez fűződő viszonyának történetében ugyanolyan törést tapasztalhatunk, mint a Kamenyevhez való viszonyában. Az 1904–1907-es „rendkívül jó viszonyukat” 1908–1917 között komoly elhidegülés, egymás ellen folytatott frakciós harcok váltották fel. A „Proletarij” kibővített szerkesztőgének értekezletén 1909. június 29-én Zinovjev terjesztette elő a leninisták otzovizmus ellenes határozati javaslatát, s a következő években is harcosan vperjodista-ellenes álláspontot képviselt. (Protokolü szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija”. ijuny 1909 g. Partizdat, 1934. 18–35., továbbá: G. Zinovjev: Sz partyiej ili protyiv nyejo?, Frakcija Trockovo i partyijnoge polozsenijje. Kto sz kem? c.

1909–1910-ben napvilágot látott írásai. In.: G. Zinovjev: Szocsinyenyija. Tom I. Iz isztorii bosevizma. Moszkva–Petrográd, 1923. 209–216., 239–340., 254–256.) Az ilyen harcok természetéből következően a másik fél sem maradt adós a válasszal: a „Vperjod” c. kiadványuk N^o2 és N^o3. számában olvashatunk Zinovjev ellenes megjegyzéseket. (Lunacsarszkij: Mezsdunarodnij szocialiszticeszkij kongressz v Kopengagenye, O raszpregyelenyii gosozov na Kopengagenszkom kongressze. „Vperjod” N^o2 Paris, 1911. február, 15–24 és 83–85. oszlopok, továbbá: Nye-otzoviszt: Partijijnij „zvezdonoszec” o szvojev partyii, „Vperjod” N^o3. Paris, 1911. május, 72–73. oszlop). Bár a forradalmi fellendülés éveiben, s különösen a világháború alatt álláspontjuk sokat közeledett egymáshoz, – úgy tűnik – kölcsönösen törekedtek az immár másodrendűvé vált különbségek hangsúlyozására, s szervezeti különállásuk megőrzésére. (Lunacsarszkij: Ot redakcii. „Vperjod”, N^o1. Genf, 1915. augusztus 25. 1–3. Zinovjev: Rosszjizskaja szocialdemokratyija i russzkij szocial-sovinyizm. „Kommunyiszt” N^o1–2. Genf, 1915. 141–146. Lunacsarszkij (Voinov): Ob jegyinsztve. „Nase Szlovo” 1915. március 6–7. 1. (továbbá: Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Akadémiai, 1971., A.E. Senn: The Politics of Golos and Nashe Slovo. In.: International Review of Social History. Volume XVII. 1972. part. 3. 675–690., Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben. 1914–1917. Akadémiai Kiadó, 1975.)

A Lunacsarszkij visszaemlékezésében említett „kibékülésre”, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokra, az 1917-es februári forradalmat követően, március végén – április elején került sor Bernben ill. Zürichben. E tárgyalások időben egybeestek az Oroszországba való hazatérés lehetőségeit mérlegelő értekezletekkel. (Lenin Őszes Művei, 49. kötet, 429–431.; Lenyinszkij Szbornyik II. Moszkva–Leningrad, 1924. 317–318.; Y. Collart: A propos de deux lettres d’Anatole Lounatcharski. In.: Contributions à l’Histoire du COMINTERN. Genève, 1965.; Lunacsarszkij o Lenyine nakanunye vozvrascenyija v Rossziju (mart-aprel 1917. g.) In.: Lityerturnoje Naszledszto Tom 80. Moszkva, 1971. 628–644.)

40. A „másság” kifejezéssel Szverdlov, Urickij személyiségének Lunacsarszkijétől markánsan eltérő vonásaira utalunk.
41. Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 73–77.
42. Ucsregyityelnoje Szobranjije. Sztyenograficeszkij otcsoť. Petrograd, 1918. 3–8.; Vszeroszjizskoje Ucsregyityelnoje Szobranjije. Moszkva–Leningrad 1940. 3–9.

FORRADALMÁR PORTRÉK

(A.N. Lunacsarszkij: Revoljucionnue sziluétü. 2-e izd. Harkov, 1924.
50–55; 63–67.)

Jakov Mihajlovics Szverdlov

Jakov Mihajlovicssal Oroszországba való visszatérésemet követően ismerkedtem meg. Korábban csak hallomásból ismertem, tudtam róla, hogy fáradhatatlan szociáldemokrata, bolsevik, akit állandóan hol börtönbe zártak, hol száműztek, és minden alkalommal fatális módon megszökött a fogságból. Ha elkapták és újból lecsukták, azonnyomban ismét megszökött, és bárhová is vetette a sors, rögtön bolsevik bizottságokat és sejteket szervezett. Jakov Mihajlovics Szverdlov az akkori idők földalatti bolsevik harcosainak a legnagyobb típusát testesítette meg. Az illegális munka két olyan kiváló tulajdonságot fejlesztett ki nála, amelyet csakis az illegális körülményei között lehetett elsajátítani. Az egyik a párt egészének kivételes ismerete, úgy tűnt, hogy a párttagok tízezreit ismeri alaposan. A feje kész lexikon volt, amely tele volt a kommunisták életrajzi adataival.

Kivételes érzéssel és helyesen ítélte meg az egyes embereket, személyiségük egészét figyelembe véve döntött arról, hogy alkalmasak-e az adott forradalmi feladat végrehajtására. Ebben a vonatkozásban nagyon jó emberismerő volt, soha semmit nem felejtett el, emlékezett az érdemekre és sikerekre, de számon tartotta a hibákat és a baklövéseket is. Ez volt Szverdlov egyik, az illegális munka által kifejlesztett jellemvonása. A másik pedig a kétségtelen szervezői képessége.

Természetesen nem tudhatom, hogyha Szverdlov megéri, mennyire bizonyult volna jó gazdasági és politikai szervezőnek a forradalom után, amikor az elképzeléseinket lassabban és meggondoltan kell megvalósítanunk. Az illegális körülményei közepette azonban, intenzív, bár szűkkörű forradalmi szervező munkát végzett, nagyszerűen oldotta meg feladatát. Ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Szverdlov legyen az alkotmányunk megalkotója, hogy ő legyen az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság mindenkinek tetsző elnöke, saját kezében egyesítve mindemellett a párt központi titkárságának a vezetését is.

A júliusi eseményekig Szverdlov a bolsevikok vezérkarához tartozott... A júliusi napokban került az előtérbe. Nem akarok itt most kitérni a petrográdi és a kronstadti proletariátus júliusi megmozdulásánk sem az okaira sem a jelentőségére. Miután a megmozdulást már lehetetlen volt megakadályozni, a technikai szervező munka jelentős mértékben Szverdlov kezében volt. Több tízezer felfegyverzett ember felett tartott szemlét, akik Ksesinszkaja erkélye alatt tüntettek, s közben megfelelő jelszavakkal buzdította az elvonuló csoportokat.

Nagyon különös, hogy miközben Lenin és Zinovjev ellen letartóztatási parancsot adtak ki, Trockij, jómagam és még egy sor bolsevik és baloldali eszer börtönben ültünk, Szverdlovot nem tartóztatták le, pedig a burzoá újságok nyíltan rámutattak arra a vezető szerepére, amelyet az általuk felkelésnek nevezett eseményekben játszott. Mindenesetre, amennyire én tudom, ez lehetővé tette Szverdlov számára, hogy a párt első számú vezetője legyen abban a végzetes órában és az elszenvedett vereség ellenére friss erőt öntsön beléje.

Az alkotmányozó gyűlés összehívásakor Jakov Mihajlovics ismét a történelem előterébe kerül. Azzal bízzák meg, hogy az elnökség megválasztásáig az elnök tisztjét töltsse be.

Ezeknek a portréknak a felvázolása során többször is ki kellett emelnem egy olyan jellemvonást, ami mindig megragadott a nagy forradalmároknál – azt a nyugalmat, azt a kiegyensúlyozottságot, amelyet azokban a pillanatokban tanúsítanak, amikor az idegek már szinte az elviselhetetlenségig feszültek. Szverdlovnál ez a vonás imponáló, mondhatni monumentális mértékig kifejeződött és különleges természetességgel párosult. Kivételes temperamentuma nemcsak egész tevékenységében, hanem kissé afrikaias külsejében is megmutatkozott. Nagy belső tűz izzott benne, bár kívülről abszolút hűvös ember volt. Amikor nem a tribünön állt, alig hallhatóan, halkán beszélt, csendben járt, mozdulatai visszafogottak voltak, mintha minden pillanatban csendben arra intené a körülötte levőket: „Csak nyugodtan, lassan, itt önuralomra van szükség.”

A szovjet kormány és az alkotmányozó gyűlés között kiéleződő feszültség napjaiban mindenkit lenyűgözött az alkotmányozó gyűlés komisszárjának, Mojszej Szolomonovics Urickijnek a higgadtsága, de még ő is túlságosan izgának tűnt a flegmatikus nyugalmú és belső magabiztosságot sugárzó Szverdlovhoz képest.

A kommunista küldöttek többsége, akárcsak az eszerek, rendkívül izgatott volt azon a napon, az egész Tauriai Palota olyan volt, mint egy fel-

bolydult méhkas. Az eszerek azt terjesztették, hogy a bolsevikok szét akarják verni az alkotmányozó gyűlés jobboldalát és centrumát, a bolsevikok között pedig olyan hírek keltek szárnyra, hogy az eszerek mindenre elszánták magukat és a fegyveres tüntetés mellett — amelyet, mint tudjuk, valóban előkészítettek, de meghiúsult — fegyveres ellenállást fognak tanúsítani az alkotmányozó gyűlés feloszlata esetén, hogy az egész világ szemeláttára „az erre a pártra oly jellemző hősiességgel” egy olyan politikai merényletet fognak végrehajtani, amely „a forradalmat ellenző uzurpátorok ellen” irányul, akik „pimaszul beleültek az erőszakkal kisajátított kormány bársonyszékeibe”.

Valójában sem a bolsevikok, sem az eszerek nem vittek végbe semmi-féle rendezőmunkát, de még csak nem is gondoltak ilyesmire. A két párt magatartásában csupán annyi volt a különbség, hogy a bolsevikoknak nem volt szükségük fegyverre. Elegendőnek bizonyult Zseleznyak matróz egyetlen kijelentése: „Elég volt a fecsegésből! Menjenek haza!” Az eszerek máris a legteljesebb „lojalitás„-ról tettek tanúbizonyságot, amelyet aztán később néhányan keservesen megsirattak, mint a kishitűség nyilvánvaló jelét, amely végleg lerombolta a párt presztizsét az iránta még illúziókat tápláló és benne bízó lakosság szemében.

Nos, ebben az ideges légkörben, amikor már mindenki elfoglalta a helyét, és a feszültség a tetőfokára hágott, a jobboldal és a centrum hangosan követelte a gyűlés megnyitását. Közben Szverdlov eltűnt valahová. De hát hol van Szverdlov? Néhányan már nyugtalanzkodni kezdtek. Egy ősz szakállú férfi, aki bizonyára nemzetiességű kinézetével érdemelte ki megválasztását, máris felkapaszkodott a dobogóra és a csengő után nyúlt. Az eszerek úgy döntöttek, hogy önhatalmúlag, egy általuk delegált frakcióvezető segítségével megnyitják a gyűlést. Ekkor, mintha csak a földből nőne ki, minden felesleges sietség nélkül előbukkant Szverdlov. Szokásos, kiért lépteivel a dobogóhoz ment, szóra sem méltatta a tiszteletre méltó eszer őregurat, félretolta, megrázta a csengőt és hangjában a feszültség legkisebb jele nélkül, fagyos nyugalommal megnyitottnak nyilvánította az alkotmányozó gyűlés első ülését.

Azért időzőm el ennek a jelenetek a részleteinél, mert az ülés egész további menetét pszichikailag meghatározta. Ettől a perctől kezdve egészen az utolsóig a baloldal mindvégig nagy önfegyelmet tanúsított.

A még zúgolódó centrum Szverdlov hideg józanságától szinte azonnal magábaroskadt és elcsendesedett: ebből a kőkeményeségből megérezhették a forradalmi kormány megingathatatlan szilárdságát és határozottságát.

Nem térek ki a Szverdlovval való találkozásaim és a forradalom első éveiben vele közösen végzett munka részleteire, csak a lényegét emelem ki.

A forradalom sok olyan odaadó munkást mondhat magáénak, akik már-már úgy tűnt, hogy túlléptek az emberi teljesítőképesség határain. Ezek között is a legelső helyen Szverdlovot kell megemlíteni. Nem tudom, hogy mikor evett vagy aludt. Éjjel-nappal a helyén volt. Lenin és a többiek eszmeileg irányították a forradalmat, köztük és a tömegek, a párt, a szovjet apparátus és végül egész Oroszország között Szverdlov volt az összekötő kapocs, az a vezeték, amelyen minden oda-vissza áramlott.

Ezidőtájt – bizonyára ösztönösen kialakított magának egy olyan sajátos öltözéket, amely nagyon jól illett a külsejéhez és belső lelkivilágához. Tetőtől talpig bőrben kezdett járni. Először is, nem kellett sok időt tölteni az öltözéssel, másodsor pedig ez akkor már a komisszárok megszokott munkaruhájává vált. Ez a fekete ruházat azonban monumentálisabbá tette Szverdlov alacsony, nyugodt alakját és kiemelte egyszerűségét, szerénységét.

Valóban, olyan kivételes, gyémántkeménységű ember volt, akiben egy finom, örökmozgó szerkezet működött.

Jéghideg és gyémántkeménységű ember – etikai arculatát egyszerre jellemezte a gyémántragyogás és a hideg szúróság. Teljes mértékben hiányzott belőle a személyes becsvágy vagy valamiféle önző számítás. Ebben a tekintetben teljesen személytelen volt. Még saját eszméi sem voltak. Mindenre ortodox eszméit alkalmazta; csupán az általános akarat és direktívák megtestesítője volt. Ő maga sohasem adott ki ilyeneket, csak közvetítette amit a Központi Bizottságtól, vagy néha személyesen Lenintől kapott. Természetesen mindig pontosan és nagyszerűen közvetített, alkalmazkodva a konkrét körülményekhez. Ha beszédet mondott, az mindig nagyon hivatalosan hangzott, teljesen olyan volt, mint egy újság vezércikke. Minden, ami kell, végiggondolva, semmiféle szentimentalizmus, semmiféle szellemeskedés! Az adott helyen és adott esetben valamilyen „ügyet” kell előadni, ő elmondta, leírta, megerősítette, most kérem, tessék, lehet vitatkozni, történelmet csinálni, stb., a hivatalos keretek megvannak.

Természetesen nem tudnám megmondani, hogy összeroppant volna-e a mi gyémántkeménységű Szverdlovunk a megfeszített munka súlya alatt, mint ahogy ez gyakran előfordul. Azt hiszem, hogy az orvosok nem értékelik kellően azt a feszültséget, amelyet a forradalmárok átélnek. Gyakran hallhatjuk tőlük: „Természetesen, a kimerültségnek itt jelentős szerepe volt, de a betegség valódi gyökerét máshol kell keresni, és kedvezőbb kö-

rülmények között is valószínű, lehet, hogy később, de jelentkezett volna.” Úgy gondolom, hogy ez nem így van. Úgy vélem, hogy a szervezetben rejlő betegségek és a mindig jelenlevő külső veszélyek éppen az ilyen túlterheltség esetén válnak végzetessé. Ezért a katasztrófát kiváltó valódi ok éppen ebben rejlik. Ha tényszerűek akarunk lenni, Szverдлов az egyik vidéki beszéde után fázott meg, valójában azonban annak az emberfeletti feladatnak lett az áldozata, amelyet a vállaira vett. Igaz ugyan, hogy nem a csataterén esett el, mint más forradalmárok, de mégis teljes joggal mondhatjuk róla, hogy annak az ügynek áldozta életét, amelyet szolgált.

Emlékét legjobban Vlagyimir Iljics szavai fejezik ki: „Az ilyen emberek pótolhatatlanok, helyükre egy egész csapatot kell állítani.”

A. V. Lunacsarszkij: Forradalmi arcképek, (Revoljucionnüe sziluétü 2-e izd.) Harkov, 1924. 50–55.

Mojszej Szolomovics Urickij

1901-ben találkoztunk.

A börtön és a száműzetés között rövid időre elengedtek Kijevbe, hogy meglátogassam a rokonaimat.

A helyi Vörös Kereszt felkérésére előadást tartottam a szervezet javára. Ennek eredményeként mindnyájunkat – beleértve az előadót és a hallgatókat is, akik között ott volt E. Tarle és V. Vodovozov is – kozák őrkíséret mellett beszállították a lukjanovi börtönbe.

Amikor egy kissé jobban körülnéztünk, meggyőződhattünk róla, hogy ez valamilyen különleges börtön: a cellák ajtaját sohasem zárták be – a séták közösek voltak és sétaidőben vagy sportoltunk, vagy pedig előadásokat hallgattunk a tudományos szocializmusról. Esténként valamenynyien az ablakhoz ültünk és énekelgettünk vagy verseket szavaltunk. A börtönben Kommuna működött, így a börtön-fejadagok és minden, ott-honról érkező küldemény is bekerült a közösbe. A közös, piaci bevásárlások és a konyha irányítása is a politikai foglyok Kommunájának feladatkörébe tartozott. A köztörvényes bűnözők tisztelettel tekintettek a Kommunára, mivel ultimátumszerűen megtiltotta a verekedést, de még káromkodást is.

Hogy történhetett ez a csoda, hogyan lett a Lukjanovkából Kommuna? Arról volt szó, hogy a börtönt nem is annyira az igazgató, mint inkább a politikaiak vezetője, Mojszej Szolomonovics Urickij irányította.

Akkoriban nagy fekete szakálla volt és állandóan pipázott. Egy tengerjáró hajó fedélzetmesterére emlékeztető rendíthetetlen nyugalommal járkált a börtönben, jellegzetes mackós járásával hol itt, hol ott tűnt fel, mindenről tudott, mindenütt ott volt. Mindenkinek imponált – voltak, akik jövőjüket látták benne, mások számára kellemetlen, de megfellebbezhetetlen tekintély volt.

A börtönigazgatóság feletti hatalmát annak a nyugodt erőnek köszönhette, amely lelkileg a többiek fölé emelte.

Teltek az évek. Ezalatt mindketten száműzetésbe kerültünk, majd mindketten emigránsok lettünk.

Mojszej Szolomovics Urickij baloldali mensevik volt, őszinte és lángoló forradalmár, szocialista. Látszólagos hidegsége és szenvtelensége mögött a munkásosztály ügyébe vetett határtalan hite rejtett.

Szeretett a nagy szavakon és a pátoszon gúnyolódni, büszke volt a józanságára, sőt némi cinizmussal még kérkedett is vele. Valójában azonban a legtisztább idealisták fajtájához tartozott! A munkásmozgalmon kívül nem létezett számára más élet. A benne izzó politikai szenvedély csak azért nem öltött forrongó és zabolátlan jelleget, mert tudatosan és tervszerűen egyetlen célnak rendelte alá. Ennek köszönhetően ez a szenvedély a rendkívül céltudatos tevékenységében nyilvánult meg.

Vaslogikája volt. Az 1914-es háború idején az internacionalizmus álláspontjára helyezkedett, nem keresett közbülső megoldást, mint Trockij, Csicserin vagy Joffe. Gyorsan megértette, hogy teljességgel lehetetlen akár a legcsekélyebb kapcsolatot is fenntartani a honvédő-mensevikekkel, ezért radikálisan szakított Martev csoportjával, amelyet azok értetlenül fogadtak.

Mellesleg, már a háború előtt – együtt a hozzá politikailag legközelebb álló emberrel, L.D. Trockijjal – közelebb állt a bolsevikokhoz, mint a mensevikekhez.

Hosszas távollét után, 1913-ban találkoztunk ismét, Berlinben. Megint ugyanaz a história! Nincs szerencsém az előadásaimmal. A berlini orosz kolónia felkért, hogy tartsak néhány előadást, a berlini rendőrség pedig letartóztatott, rövid ideig börtönben tartottak, majd kiutasítottak Poroszországból, és megtiltották, hogy visszatérjek. Urickij ekkor megintcsak jószellemnek bizonyult. Nemcsak kiválóan beszélt a nyelvet, hanem mindenütt voltak kapcsolatai, amelyeket azonnal meg is mozdított, annak érdekében, hogy a letartóztatásom miatt nagy botrányt kavarjon a kormány körül. Megint megcsodálhattam nyugalalmát, ahogy irónikus mosollyal a

szája sarkában a burzsoá újságírókkal tárgyalt, vagy ahogy kampányunk „irányvonalát megadta” a Karl Liebknechtrel folytatott megbeszélésen, akit szintén érdekelt ez az apró, de igen kifejező ügy.

A benyomásom ugyanaz volt róla, mint korábban – nyugodt magabiztosság és csodálatraméltó szervezői tehetség.

A háború alatt Koppenhágában élt, és ott is kiemelkedő szerepet játszott. Nagyszerű szervezőképessége azonban Oroszországban, a forradalom ideje alatt bontakozott ki teljes egészében.

Kezdetben az úgynevezett „területközies” csoportjához csatlakozott. Rendet teremtett közöttük, és jelentős szerepe volt abban, hogy a csoport fenntartás nélkül, teljes egészében csatlakozott a bolsevikokhoz.

Ahogy közeledett október 25-e, úgy növekedett Urickij jelentősége a bolsevik vezérkarban.

Kevesen tudják, hogy valójában micsoda gigászi munkát végzett a petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság, körülbelül október 20-tól november közepéig. Ez az emberfeletti szervezőmunka 24-től a hónap végéig érte el tetőfokát. Ez alatt az idő alatt Mojszej Szolomonovics egyáltalán nem aludt. Egy maroknyi, szintén erős és jó teherbírású ember vette körül, de ők elfáradtak, váltották egymást, a munka egy részét végezték csak. A kialvatlanságtól vörös szemű Urickij azonban mindvégig nyugodtan és mosolygósan ült az őrhelyén, a kezében futott össze minden szál, és tőle indult ki minden, az akkori váratlan, szervezetlen de erős forradalmi megmozdulásokra vonatkozó utasítás.

Mojszej Szolomonovics akkori tevékenységében a munkabírás, az önuralom és a helyzetfelismerő képesség igazi csodáját láttam. És ma is az a véleményem, hogy életének ez a fejezete egy sajátos csoda volt. De nem ez volt az utolsó fejezet, és ennek az időszaknak a kivételes ragyogása nem homályosítja el az utána következőket.

Október 25-e, és az ezt követő, egész Oroszországra kiterjedő győzelmi sorozat után az volt az egyik legnyugtalanítóbb kérdés, hogy milyen lesz a viszony a Szovjet kormány és a hamarosan összeülő Alkotmányozó Gyűlés között. Ennek a kérdésnek a megoldásához olyan kiváló politikusra volt szükség, aki egyesíteni tudta a vasakaratot és a szükséges rugalmasságot. Nem merült fel több név – mindenki azonnal és egyhangúlag Urickij jelölésére szavazott.

Látni kellett volna az Alkotmányozó gyűlés komisszárját azokban a viharos napokban! Emlékszem, hogy ezek az igazságról, szabadságról és efélékről pompásan szónokló „demokratáink” szikrázóan gyűlöltek ezt az

alacsony, kövérkés embert, aki hideg iróniával tekintett rájuk kerek csipetője fölött, egyetlen józan mosolyával rombadöntötte minden illúziójukat és minden mozdulatában a forradalmi erő győzelmét testesítette meg a forradalmi frázis felett!

Amikor az alkotmányozó gyűlés első és utolsó napján a háborgó eszer tömeg fölött szétáradtak Csernov ünnepélyes szavai, a „magas gyülekezet” egy pillanatra azzal áltatta magát, hogy ő testesíti meg az igazi hatalmat. Akárcsak valamikor a Lukjanovkában, ugyanazokkal a medvelépteivel, derűs nyugalmával járta be Urickij elvtárs a Tauriai Palotát, ugyanúgy mindent tudott, mindenütt ott volt, egyesekbe nyugalmat öntött, másokat pedig a teljes reménytelenségbe taszított.

„Urickijban van valami fatális!” – hallottam egy jobboldali eszertől a folyosón azokban az emlékezetes napokban.

Az Alkotmányozó Gyűlést feloszlatták. De újabb, még nagyobb nehézség következett – Breszt.

Urickij hevesen ellenezte a Németországgal való békekötést. Szokásos mosolyával a legnagyobb hidegvérrel mondta: „Nem jobb tisztességesen meghalni?”

Néhány baloldali kommunista heveskedésére azonban M.Sz. nyugodtan ezt válaszolta: „A pártfegyelem mindenképp felett!” És számára ez nem volt üres frázis!

Bekövetkezett a németek februári támadása.

El kellett hagyni a várost. A Népbiztosok Tanácsa Zinovjev elvtársra ruházta a felelősséget a szinte kétségbeesztő helyzetben levő Petrográdrért.

„Önöknek nagyon nehéz lesz”, mondta Lenin az ott maradóknak; „de itt marad Urickij” és ez megnyugtatólag hatott.

Ekkor kezdődött Mojszej Szolomovics hősies és nagyszerű küzdelme az ellenforradalommal és a petrográdi spekulánsokkal.

Hányan szórtak szitkokat és átkokat a fejére ez alatt az idő alatt! Igen, valóban kíméletlen volt, nemcsak kérlelhetetlenségével, hanem éleslátásával is kétségbe ejtette ellenfeleit. Ő fogta össze a Rendkívüli Bizottság és a Belügyi Népbizottság működését és sok tekintetben vezető szerepet játszott a külügyekben is. Petrográdon ő volt a tolvajok és a rablók, az imperializmus minden rendű és rangú képviselőjének a legrettegettebb ellenfele.

Ezek tudták, hogy milyen hatalmas ellenfélre találtak benne. Gyűlölték a begyepesedett agyú kispolgárok is, akiknek a szemében ő volt a bolsevik terror megtestesítője.

Mi azonban, akik egészen közről ismertük, tudjuk, milyen nagylelkű volt, és az elengedhetetlen keménységet és szigorot igazi jószággal tudta párosítani. Természetesen, a szentimentalizmus teljesen hiányzott belőle, de alapvetően jólelkű volt. Tudjuk, hogy munkája nemcsak nehéz és hálátlan, hanem egyben gyötrelmes feladat is volt számára.

Mojszej Szolomovics sokat vívódott. De sohasem hallottuk panaszkodni ezt az erős embert. A legelső a fegyelem, ő valóban a forradalom ügyét szolgálta.

Megölték őt. Érzékeny csapást mértek ránk. Támadásuk célpontjával az egyik legügyesebb és legerősebb ellenfelüket, a munkásosztály egyik legnagyobb barátját választották.

Lenin és Urickij meggyilkolása többet jelentett volna, mint a fronton aratott nagy győzelem.

Nehéz sorainkat újra zárni – hatalmas rést ütöttek rajta. De Lenin felgyógyul, a felejthetetlen és pótolhatatlan Mojszej Szolomonovics Urickijt pedig – energiánkat megsokszorozva – megkíséreljük helyettesíteni.

*A cikk Vlagyimir Iljics megsebesülése után íródott (Lunacsarszkij)
A. V. Lunacsarszkij: Forradalmi arcképek. Harkov, 1924. 63–67.*

Grigorij Jevszejevics Zinovjev

1904-ben, Genfben való megérkezésem után – mint erről már korábban írtam – beléptem a párt bolsevik szárnya által kiadott központi lap szerkesztőségébe. Akkoriban nagy figyelmet fordítottunk aktivisták felkutatására és pártsejtek szervezésére, lehetőleg valamennyi, emigráns egyetemi hallgatót tömörítő kolóniára kiterjesztve ezt a tevékenységet. Hamarosan kiderült, hogy ez nem is olyan könnyű feladat, a mensevikek mindenütt jelentős befolyással rendelkeztek. Ráadásul a mensevikekhez csatlakoztak a bundisták és más, nacionalista szocialista csoportok. Minket senki sem támogatott, mi mindenkitől távol álltunk, mi voltunk a legkevésbé simulékony párt. Ezeket a körülményeket figyelembe véve, minden szövetségest meg kellett becsülnünk. Bernből „Kazakov és Radomiszlszkij” aláírással egy lelkes hangú levelet kaptunk, amelyben a levélírók felajánlották szolgálataikat.

Amikor Bernbe utaztam előadást tartani, természetesen egyik első dolgom volt, hogy megismerkedjek ezekkel a bolsevikokkal. Akkor Kazakov

tűnt a ragyogóbb egyéniségnek. Később Szvjagin néven bizonyos szerepet játszott pártunk történetében. Kronstadtban dolgozott, volt száműzetésben, és valószínűleg kényszermunkán is. Végül belépett a francia hadseregbe, és a háborúban elesett. Radomiszlszkijből első látásra nem néztem ki túl sokat. Kissé kövérkés, sápadt és beteges fiatalember volt, légzési zavarokkal küszködött, és nekem túlságosan flegmának tűnt. A beszédes Kazakov egyáltalán nem hagyta szóhoz jutni. Később, miután állandó kapcsolat alakult ki köztük, meggyőződünk arról, hogy Radomiszlszkij ügyes, rátermett legény, Kazakovhoz pedig egy kissé úgy viszonyultunk, mint egy pergő nyelvű fecsegőhöz.

Mikor a forradalom után Pétervárra érkeztem, megtudtam, hogy Radomiszlszkij „Grigorij” néven a Vaszilij szigeti kerületben dolgozik, még hozzá nagyon jól, a pétervári bizottság jelöltje, amelynek, ha jól emlékszem, az érkezésem után hamarosan tagja is lett. Nagyon jó érzés volt ilyen híreket hallani a mi hajdani svájci egyetemi hallgatóinkról. Rövidesen személyesen is találkoztunk, és az ő kérésére – egyebek közt – egész sor fordítást szerkesztettem meg. Ezeket a fordításokat, amelyek között a legterjedelmesebb W. Blos „A francia forradalom története” című könyve volt, nagyon rosszaknak tartották, és engem gyakran ért az a vád, hogy hanyagul szerkesztettem Zinovjev (ekkoriban már ezt a nevet használta) fordítását. A rossz fordításban egyébként nem bűnös sem ő sem én. A fordítások az én szerkesztői tollam alól rosszabb formában kerültek ki, de ismétlem, nem az én hibámból. Az történt, hogy az én olvashatatlan írással belejavítottam a kéziratba, azt gondolva, hogy a szedés közben elkövetett hibákat majd a korrektúrán kijavítom. Közben börtönbe kerültem, a könyv pedig megjelent az én helytelenül, rosszul értelmezett javításaimmal. Ez a fordítási együttműködés természetesen csak másodrangú ügy volt – akkoriban mindkettőnket a politikai helyzet kötött le teljes egészében.

A stockholmi egyesítő kongresszus viharos választási kampánya idején zajló nagy vitában Zinovjevvel együtt léptünk fel a mi irányvonalunk védelmében. Ekkor hallottam először egy tömeggyűlés szónokaként. Nagyra értékeltém és egy kissé meg is lepett – ez az általában nyugodt és kissé enervált ember egészen lázba jött és teljesen átszellemült beszéd közben. Hatalmas erejű, rendkívül zengő tenor hangja volt. Már akkor világossá vált számomra, hogy ez a hang ezeket tud befolyása alá vonni. Ez a nagyszerű adottság már akkor könnyed és folyamatos előadásmóddal párosult, amely – amennyire én tudom – ismert találékonyságán és nagyszerű logikáján alapult, másrészt pedig azon, hogy egy pillanatra sem tért el a fő mondani-

valójától. Ezeket a szónoki erényeket azután Zinovjev elvtárs tudatosan fejlesztette tovább, és így vált belőle a szónak az a mestere, akinek ma is ismerjük. Zinovjev beszédeiben természetesen nem sziporkáznak mindig úgy az új gondolatok, mint a forradalom igazi vezérénel, Leninnél, megjelenítő ereje pedig elmarad Trockijé mellett. Ezt a két szónokot kivéve azonban, Zinovjevet senki sem előzi meg. Oroszországban nem ismerek egyetlen eszert, vagy menseviket, általában semmiféle politikai szónokot sem, akit mint tömeggyűlések szónokát, egy lapon lehetne vele említeni (Megint csak az egy Trockijt kivéve).

A publicista Zinovjev ugyanazokkal az erényekkel dicsekedhet, mint a szónok-Zinovjev, azaz a világossággal, a mindenki számára érthető gondolatokkal és a könnyed stílussal. Különleges, utólérhetetlen, minden zaj fölött úrrá levő hangja azonban, amely Zinovjevet különösen értékes, valódi néptrübanná teszi – itt természetesen nem érvényesül.

Nem hiszem azonban, hogy Zinovjev kizárólag, vagy főként népszónoki és publicisztikai adottságának köszönhetően foglalt el a pártban még a forradalom előtt olyan fontos helyet és játszott történelmi szerepet akkor és most is.

Lenin már a kezdet kezdetén nemcsak a tapasztalt politikai társat látta benne, akit teljes egészében áthatott Vlagyimir Iljics szelleme, hanem a bolsevizmus lényegét mélyen megértő és világos fejű, tisztán látó embert is. Zinovjev kétségtelenül Központi Bizottságunk azon férfainak egyike, sőt annak a 4–5 embernek az egyike, akik a párt politikai agyát alkotják.

Zinojev, természetét tekintve, rendkívül humánus és jólelkű, magasfokú intelligenciájú ember, de mintha kissé szégyenlené ezeket a tulajdonságait, hajlamos – és néha úgy tűnik, talán túlzott mértékben – a forradalmi keménység páncéljába burkolózni.

Meg kell említenem közel egy évig tartó közös munkánkat, amikor Zinovjev az északi kommunák szövetsége Komisszár Tanácsának az elnöke volt, én pedig ugyanezeknek a kommunáknak a művelődésügyi komisszárja voltam, megtartva egyúttal a népbiztosságot is.

Zinovjev mindig Lenin hű fegyvertársa volt, mindig mindenben követte őt. A menseviek kissé lenézték Zinovjevet, mint odaadó fegyverhordozót. Valószínűleg a mensevieknek ez az ítélete fertőzött meg bennünket, vperjodistákat is. Azt tudtuk, hogy Zinovjev nagyszerű munkatárs, de kevésbé ismertük politikai gondolkodóként és gyakran mondogattuk, hogy úgy megy Lenin után, mint ahogy a tű húzza maga után a fonalat.

Először Rjazanovtól hallottam egészen másfajta véleményt Zinovjev-

ről. Rjazanovval Zürichben találkoztam – itt élt ekkor Zinovjev is –, a beszélgetés valahogy kiemelkedő embereinkre terelődött. Rjazanov említette, hogy gyakran találkozik Zinovjevvel, aki „rengeteget dolgozik, nagyon szorgalmasan és értelmesen, közgazdasági és általános szociológiai felkészültségének szintjét tekintve pedig jelenleg messze meghaladja a menseviek többségét, sőt, talán mindegyikükön tútesz.” Ismét kellemes meglepetés volt számomra ilyen véleményt hallani pártunk olyan nagytudású és kétségtelenül tudós tagja szájából, mint Rjazanov.

Amikor véglegesen csatlakoztam a bolsevizmus fő irányvonalához, éppen Zinovjevhez fordultam Zürichben. Hamarosan felelevenítettük korábbi, rendkívül jó viszonyunkat és félóra alatt megegyeztünk a politikai szövetségben.”

A. V. Lunacsarszkij: A nagy fordulat (Az októberi forradalom) Velikij perevorot (Oktjabr' szkaja revoljucija) Petersburg, 1919. 84–87.

FOLYÓIRAT REPERTÓRIUM 1980/II.

(Válogatás 1980. második negyedév folyóirataiból)

- AESC – Annales ESC (Paris)
AHR – The American Historical Review (Washington)
AHRF – Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AS – Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
BIHR – Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
ČČH – Československý Časopis Historický (Praha)
CEH – Central European History (Atlanta – Georgia)
CSSH – Comparative Studies in Society and History (London)
DAEM – Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
Do – Der Donauraum (Wien)
DVT – Dějiny věd a techniky (Praha)
EHR – The English Historical Review (Edinburgh)
ES – Era Socialista (Bucuresti)
ES–EE – Etudes Sud–Est Européennes
GWU – Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
HČ – Historický Časopis (Bratislava)
HZ – Historische Zeitschrift (München)
HT – History and Theory
IP – Isztoricsezki Pregled (Szófia)
IRSH – International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR – Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JGO – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE – Jahrbuch für Geschichte des Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH – The Journal of Modern History (Chicago)
JW – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA – Le Moyen Age (Bruxelles)
MI – Magasin Istorice (Bucuresti)
NNI – Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
ÖO – Österreichische Osthefte (Wien)
PW – Z Pola Walki (Warszawa)
QS – Quaderni Storici (Ancona)

- RA – Revista Archivelor (Bucuresti)
 RH – Revue Historique (Paris)
 RHDGM – Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
 RI – Revista de Istorie (Bucuresti)
 RSI – Rivista Storia Italiana (Napoli)
 SA – Südostdeutsches Archiv
 SCo – Storia Contemporanea (Bologna)
 SH – Social History (London)
 SR – Slavic Review (The Ohio State University)
 SSb – Slezský Sborník (Opava)
 SSst – Studii Storici (Bologna)
 SUB–B – Studia Universitatis Babeş–Bolyai
 VI – Voproszű Isztorii (Moszkva)
 VMU – Vesztnik Moszkovszkogo UNiversziteta (Moszkva)
 ZfG – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
 ZHF – Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
 ZO – Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)
 ZSL – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln–Wien)

BIBLIOGRÁFIÁK, BIBLIOGRAFIKUS ISMERTETÉSEK

- ANDERS, M. – HEGEMANN, M. – SEEBER, E.: Forschungen zur Geschichte des sozialistischen Weltsystems, Polens, der Tschechoslowakei und der Länder Südosteuropas seit 1917. (Kutatások a szocialista világrendszer, Lengyelország, Csehszlovákia és a délkelet-európai országok történetéhez 1917-től) JGSLE, 24. 1980:2. 115–144.
 Az NDK történetírásának kutatásai és publikációi 1970. és 1979. között.
- HAVROLINA, V.M.: Vosztocsnűj krizisz 1875–1878 gg. i russzko-tureckaja vojna v novejszej szovetszkój literature. (Az 1875–78-as keleti válság és az orosz-török háború a legújabb szovjet történetírásban) VI, 1980:5. 127–135.
 1976. és 1979. között megjelent művek.
- KOPČAN, V.: Bibliografie slovenskej turkológie a osmanskej expanzie na Slovensku. (A szlovák turkológia és a szlovákiai oszmán expanzió bibliográfiája) Bratislava, 1977. Slovenská orientalistická spoločnosť SAV, 56. p. – Ismerteti: *J. Pnk.*
 ČČH, 28. 1980:2. 307.
 A tizedes osztályozás alapján kritikai válogatást ad a török történelem, iroda-

lom, néprajz és a nyelv területén publikált valamennyi Szlovákiában megjelent, vagy a mai Szlovákia területére vonatkozó fontosabb munkából. A recenziókról is tájékoztató, és a szovjet, magyar és a jugoszláv történeti munkák közül a legfontosabbak szerepelnek a gyűjtésben.

MÜNZNER, W. – SCHÜTZLER, H.: Forschungen zur Geschichte der UdSSR nach 1945 und zu den Beziehungen zwischen der DDR und der UdSSR seit 1945. (Kutatások a Szovjetunió 1945. utáni történetéhez és az NDK és a Szovjetunió közötti kapcsolatokhoz 1945-től.)

JGSLE, 24. 1980:2. 81–114.

Az NDK történetírásának kutatásai és publikációi 1970. és 1979. között.

NEZSINSZKIJ, L.N.: Aktual'nye problemü edinsztva sztran szocialiszticeszkogo szodruzsesztva v oszvescsenii szovremennoj szovetszkoi isztoriografii. (A szocialista közösség egységének aktuális problémái a mai szovjet történetírásban) NNI, 1980:3. 3–20.

A 70-es évek második felében megjelent szakirodalom bemutatása.

ZEIL, W.: Forschungen zur Geschichte der Völker der UdSSR und der deutsch-russischen Beziehungen bis zur Februarrevolution 1917. (Kutatások a Szovjetunió népeiről és a német-orosz kapcsolatokról az 1917-es februári forradalomig.)

JGSLE, 24. 1980:2. 29–62.

Az 1969–1979. közötti publikációk, kutatások áttekintése az NDK-ban.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

BIRKFELLNER, G.: Am Beginn der modernen Lexikographie. Das deutsch-russische handschriftliche Wörterbuch der Zentralbibliothek des Wiener Minoritenkonvents – Cod. XVI. (A modern lexikográfia kezdetén. A bécsi minorita-konvent Központi Könyvtárában található kéziratos német-orosz szótár – Cod. XVI.)

ÖO, 22. 1980:2. 99–112.

A szótár ismertetése.

MANOLE, V.: Archivele din Dacia Romana. (A Római Dácia levéltárai.)

RA, 1980:2. 186–193.

Bemutatásra kerülnek a különböző levéltárak: a katonai, a közigazgatási, a gazdasági, a kereskedelmi, az egyházi, a szervezeti és a személyi levéltárak; azok felépítése, anyaga, személyi állománya.

NEAMTU, A. – ARDELEAN, R.: Archivele Statului din Cluj-Napoca. (A Kolozsvár–Napoca-i Állami Levéltár.)

RA, 19080:2. 155–158.

A korszerű kutatási igényeket kielégítő levéltár anyagába is bepillantást enged, amely között szerepelnek: bányák leltárai, megyei, családi levéltárak, kortárs tudósok, politikusok hagyatéakai.

SCHUURMANN, A.J.: Gli inventari „post mortem” come fonte per lo studio della cultura materiale. (A hagyatéki leltárak, mint forrásanyag az anyagi kultúra kutatásához.)

QS, t. 15. 1980: ápr. 210–217.

Egy holland komputeres kutatási program ismertetése.

TUDOSE, V.: Localul Filialei Arhivelor Statului Judetul Buzau. (A Buzau Megyei Levéltár)

RA, 1980:2. 218–222.

A levéltár anyagának bemutatása.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BONNELL, V.E.: The Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology. (Elmélet, koncepció és összehasonlítás a történelmi szociológiában.) CSSH, 22. 1980:2. 156–173.

A cikk az amerikai szociológiai kutatások terén rövid múlttal rendelkező történelem-szociológia eredményeit összegezi.

COHN, B.S.: History and Anthropology: The State of Play (Történelem és antropológia: Hogy áll a játszma)

CSSH, 22. 1980:2. 198–221.

A szerző külön kezeli az antropológiai és külön a történelmi kutatások módszereit. Véleménye szerint a történész kutató az antropológiai ismeretek birtokában jobban áttekintheti a különböző kultúrák hatását és kölcsönhatását.

FALK, W.: Allgemeines und Besonderes beim Übergang vom Kapitalismus zum Sozialismus als Ausgangspunkt einer vergleichenden Wirtschaftsgeschichte des Sozialismus. (Általános és különös a kapitalizmusból a szocializmusba való átmennél, mint a szocializmus összehasonlító gazdaságtörténetének kiindulópontja.)

J W, 1980:2. 9–30.

Módszertani tanulmány a szocializmus összehasonlító gazdaságtörténetéről.

HAMMEL, E.A.: The Comparative Method in Anthropological Perspective (Az összehasonlító módszer antropológiai szempontból)

CSSH, 22. 1980:2. 145–155.

A cikk a tudományos elemzésekhez elengedhetetlen összehasonlító módszer képviselőinek (Taylor, Galton, Spencer, stb.) az antropológiai kutatásokban alkalmazható módszereit vizsgálja.

HOLTFRERICH, C.-L.: Eine Bestandsaufnahme der deutschen wirtschaftshistorischen Forschung: Das Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. (A német gazdaságtörténeti kutatás leltára: A német gazdaság- és társadalomtörténet kézikönyve.)

HZ, 231. 1980:2. 369–384.

A folyóiratnak az „Új történeti irodalom” c. rovatában megjelent elemző, értékelő ismertetés a következő két műről: AUBIN, Hermann – ZORN, Wolfgang (szerk.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. I. Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Stuttgart 1971. 714. p. II. Das 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1976. 998. p.

HVOSZTOVA, K.V.: Nekotorie aszpektü teoreticeszkogo podhoda k sredneveko-voj szocial'no-ékonomszkvoj isztorii (A középkor gazdaság- és társadalomtörténetének elméleti megközelítési aspektusai)

VI, 1980:4. 70–82.

A középkori történelem kutatásában a matematika (általában a differenciálegyenlet) nyelvének felhasználhatósága és eredményei.

MOUSNIER, R.: Réflexions d'un historien à la lecture d'un manuel de sociologie.

(Egy történész reflexiói egy szociológiai kézikönyv olvastán.)

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 395–401.

Jean-Pierre Cot és Jean-Pierre Mounier: Pour une sociologie politique (Egy politikai szociológiáért) című művét ismerteti. A két szerző elmegyógyintézetek szervezeti felépítését, társadalmi funkcióját, a bekerülő beteganyagot vizsgálja szociológiai módszerekkel.

SERSZTOBITOV, V.P.: Razvitie leninszkoi teorii nacional'nüh otnosnij na szovremennom étape (A lenini nemzetiségi elmélet fejlődése napjainkban)

ISzSzSzR, 1980:2. 3–24.

Az elemzés a nemzetek felvirágoztatása és egymáshoz való közeledésének lenini eszméjéről, a két tendencia kölcsönhatásáról szól.

SKOOPOL, T. – SOMERS, M.: The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry (Az összehasonlító történelem alkalmazása a makrotársadalmi kutatásokban)

CSSH, 22. 1980:2. 174–197.

A két szerző arra keres választ, hogy az összehasonlító történelem alkalmazása révén a makrotársadalmi folyamatokat milyen mélységükben vagyunk képesek felismerni.

SZIVACSEV, N.V.: O nekotórih problemah goszudarsztvenno-monopoliszticeszkogo kapitalizma (Az állam-monopolista kapitalizmus néhány problémájáról)

NNI, 1980:3. 85–102.

Az elemzés a fogalom lényegét, majd az államot és a monopóliumot, mint a fogalom szubjektumait vizsgálja és felvázolja az állammonopolista kapitalizmus intézményes formáinak a 30-as évektől napjainkig követett tendenciáit.

COVINO, R.: *Archeologia industriale in Italia: ambito disciplinare, termini cronologici. (Ipartörténet Olaszországban: a diszciplina területe, kronológiai terminusok.)*
 QS, t. 15. 1980: ápr. 218–230.

Összehasonlítás az angol és olasz ipartörténeti kutatások eredményei között – az olasz tanulmányok túlságosan szétágazó jellege, periodizációs problémái.

HALL, J.R.: *The time of history and the history of times (A történelem ideje és az idők történelme)*

HT, t. 19. 1980:2. 113–131.

Az objektív idő relativitása – az Annales-iskola módszertani eredményei és Braudel „szubjektív ideje” – a strukturalisták megközelítése.

TEODOR, P.: *Dialogul istoriei cu societatea (A történelem dialógusa a társadalommal)*

SUB- B, 1980:2. 65–70.

A módszertani újítások bevezetése a történelem kutatása során.

HISTORIOGRÁFIA

GALASSO, G.: *Forze storiche e vita morale nell'opera di Salvatorelli (Történelmi erők és a morális élet Salvatorelli munkásságában)*

RSI, 92. 1980.jún. 412–427.

Salvatorelli 1921–1946. közötti vallás- és társadalomtörténeti munkásságának metodológiai és elméleti szempontjai.

GRAU, C. – ŠOLTA, J.: *Zur Geschichte der europäischen sozialistischen Länder in der DDR-Historiographie. (Az európai szocialista országok történetéhez az NDK historiográfiájában)*

JGSLE, 24. 1980:2. 7–28.

A történelmi kutatások helyzete az NDK-ban 1970. és 1979. között a szocialista országok történetéről. Irodalom, kollokviumok, konferenciák áttekintése.

ISZKENDEROV, A.A.: *Osnovnue certy i etapü krizisa burzsuažnoj isztoricseszkoj nauki (A polgári történettudomány válságának alapvető vonásai és szakaszai)*

NNI, 1980:5. 41–59.

A kapitalizmus, mint társadalmi rendszer eszmei és szellemi degradálódása fejeződik ki a cca. egy évszázados társadalomtudományi krízisben.

KAREV, V.M.: *Frenszisz Békon: politicseszakaja biografija (Francis Bacon politikai életrajza)*

NNI, 1980:3. 154–164.

A filozófus államférfiúi, történész és irodalmi tevékenységének alapvonásait rajzolja meg a tanulmány. A második rész az 1980:4-es számban található.

MARSINA, R.: *Samuel Timon a jeho predstavy o najstarsích dejinách Slovákov (Timon Sámuel és a szlovákok legrégebb történetére vonatkozó elképzelései)*

HC, 28. 1980:2. 238–251.

Timont (1675–1736) a magyar történetírás (Hóman, Szentpéteri) az ún. modern kritikai történetírás úttörőjének tekinti. A cikk a jezsuita pap, filozófus, történetíró, tanár életével és munkásságával foglalkozik.

MAZZONIS, F.: Storia della chiesa e origini del partito cattolico (Egyháztörténet és a katolikus párt eredete)

SSt, t.21. 1980:2. 363–400.

Historiográfiai áttekintés és kutatási perspektívák.

MOMIGLIANO, A.: Uno storico liberale, fautore del Sacro Romano Impero: E.A.

Freeman. (Egy liberális történész, a Szent Római Birodalom kutatója: E. Freeman.)

RSI, t.92. 152–163.

19. sz-i angol historiográfia – E.A. Freeman történetfelfogása, munkássága.

MORENO, D.: Storia della cultura materiale (Az anyagi kultúra története)

QS, t. 15. 1980: április 193–229.

Új eredmények ismertetése a tárgyra vonatkozó historiográfia néhány ágában: az európai népi építéssel kapcsolatos kutatások; holland kutatási program a hagyatéki leltárak feldolgozására; az ipari építéssel Itáliában. Célkitűzések, módszerek.

ORLOVA, M.I.: Marksizisztzkaja isztoriografija Nojabr'szkoj revolucii v Germanii (A németországi Novemberi forradalom marxista historiográfiája)

VI, 1980:5. 59–75.

A szerző az 1918–19-es forradalom szovjet és német historiográfiájában kialakult tendenciát elemzi, ami a forradalom jellegének megítélését illeti a különböző történelmi korszakokban.

PARENTE, F.: Monsignor Duchesne

RSI, t. 92. 1980:1.

A katolikus modernizmus – Duchesne egyháztörténeti munkássága – kora főbb szellemi áramlatai, 19. sz. vége–20. sz. eleje.

PUSKAREV, L.N.: „Publicsnüe cstenija o Petre Velikom” Sz.M. Szolov'eva (Szolovjov nyilvános előadásai Nagy Péterről)

VI, 1980:6. 50–61.

A nagy történész, a polgári liberális Szolovjov életművéből elsősorban csak az 1872-ben tartott nyilvános előadásait elemzi az utókor.

VILLANI, P.: Un ventennio de ricerche: dai rapporti di proprietà all'analisi delle

aziende e dei cicli produttivi. (Húsz év kutatása: a birtokviszonyoktól a gazdaságok elemzéséig és a termelési ciklusokig)

QS, t. 15. 1980: április. 5–20.

Összehasonlítás a legújabb historiográfia értelmezési modelljei és eredményei

között – a nemzetközi irodalom befolyása az olasz történészekre, a társadalmi-politikai vonatkozások a délitáliai tárgyú tanulmányokban.

WALKER, L.D.: Historical linguistics and the comparative method of Marc Bloch.

(A történeti nyelvészet és Marc Bloch összehasonlító módszere)

HT, t. 19. 1980:2. 154–614.

Az Annales kezdeti korszaka – az összehasonlító módszer perspektívái, variációi.

ZEVELEV, A.I. – NAUMOV, V.P.: Isztoriograficeszkij fakt: kriterii ocenki i analiza (A historiográfiai tény és értékelésének, elemzésének kritériumai)

VI, 1980:5. 18–30.

A cikk a Nyecskina-vezette historiográfiai kutatócsoport ülésén elhangzott előadás nyomán készült.

MUNKÁSMOZGALOM, A MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

WALICKI, A.: Marks i Engels o sprawie polskiej. Koncepcja narodu i ujecie kwestii narodowej. (Marx és Engels a lengyel kérdésről. A nemzet koncepciója és a nemzeti kérdés értelmezése.)

PW, 23. 1980:2. 3–27.

Marx és Engels először 1846-ban és 1848-ban, majd sokkal intenzívebben az 1863-as felkelés idején és ezt követően foglalkozott a lengyel kérdéssel. A cikk részletesen elemzi a marxi nemzetfelfogást, és a lengyel nemzeti romantikusok kapcsolatát a marxizmussal.

KOSSOK, M.: Karl Marx und die Grundlegung wissenschaftlicher Revolutionsauffassung (Karl Marx és a tudományos forradalomfelfogás megalapozása)

ZfG, 28. 1980:2. 99–118.

A marxista forradalomelmélet kialakulása és kidolgozása Marx és Engels műveiben.

GOLIKOV, G.N.: Letopisz' zszizni V.I. Lenina (Lenin életének krónikája)

VI, 1980:4. 3–29.

Az 1970. óta folyamatosan megjelenő életrajzi krónika legutóbbi, 5.–8. kötetét ismerteti a szerző.

GUAITA, E.: Imperialismo e ricerca storica (Imperializmus és történeti kutatás)

SSt, t. 21. 1980: ápr.–jún. 241–254.

Az imperializmus terminusának lenini értelmezése – a vele kapcsolatos teóriák történeti áttekintése és felülvizsgálata.

VEKOV, A.: Vladimir Ilics Lenin i revoljuconnoto dvizsenie v B”lgarija (V.I. Lenin és a forradalmi mozgalom Bulgáriában)

IP, 1980:2. 3–22.

A V.I. Lenin születésének 110. évfordulója alkalmából írt cikk a lenini eszmék Bulgáriában való elterjedését tárgyalja.

DUNAEVA, N.P.: K voproszu ob oszvescsenii v szovetszkij isztoriografii izmenenij v csiszlennozti i szosztave rabocsego klaszsza v godü Velikoj Otecsestvvennoj vojnyü (Mit ír a szovjet történettudomány a szovjet munkásosztály összetételének és számszerűségének változásairól a Nagy Honvédó háború idején)
VMU, 1980:3. 24–34.

Historiográfiai összeállítás a szovjet munkásosztály összetételében a háború folyamán bekövetkezett mennyiségi és minőségi változásokról.

ERMAKOVA, É.V.: Isztorija rabocsego klaszsza SzSzsZR na sztranicah isztoricseszkij periodiki (A szovjet munkásosztály története az időszaki szakajtóban)
ISzsSzsZR, 1980:2. 74–86.

A 20-as évek második felében, a 30-as évek elején az ország a rohamos gazdasági átalakulás korát élte, amely jelentős társadalmi folyamatok elindítója volt. A korszakban megjelent történettudományi publikációk historiográfiai elemzését kapjuk a szerzőtől.

MELLING, J.: „Non-Commissioned Officers”: British employers and their supervisory workers, 1880–1920. („Nem-hivatásos tisztek”: brit munkaadók és alkalmazott felügyelők, 1880–1920)

SH, 5. 1980:2. 183–221.

A cikk az angol iparban alkalmazott munkafelügyelők feladatainak kiszélesedését mutatja be, és ezen keresztül nyomon követi a munkásosztály osztályondata kialakulásának folyamatát a fent jelzett időszakban.

VINCENT, D.: Love and death and the nineteenth-century working class (Szerelem és halál és a 19. századi munkásosztály)

SH, 5. 1980:2. 223–247.

A szerző 1790. és 1850. között vizsgálja az angol munkásosztály családszeretét, a szexualitás és a gyermekhalálozás szerepét az individuum emocionális fejlődésében. A családszociológiai tanulmány – mint ahogy erre a szerző rámutat – a korabeli hézagos és nem tökéletesen megbízható adatokon alapul.

SOMMERFELD, P.: Partia kommunistyčna w systemie partyjno-politycznym Kuby w latach 1939–1947. (A kommunista párt Kuba pártpolitikai rendszerében 1939–1947. között)

PW, 23. 1980:2. 45–68.

A kubai kommunisták részvétele az általános választásokon, szerepük a koalícióban.

KOMOLOVA, N.P. – FILATOV, G.Sz.: Pal'miro Tol'jatti: vüdjacsicsijsza dejatel'ital'janszkogo i mezsüdnarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (Palmiro Togliatti az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő személyisége)

NNI, 1980:5. 74–84.

A folyóirat 1980:4. számában kezdett politikai életrajz e folytatása Togliatti életének 1937. és 1944. közötti szakaszát tárgyalja.

TÖRTÉNELEMOKTATÁS

„Znacsenie isztorii preimuscsesztvenno v skol'nom prepodavanii dlja formirovanija cseloveka XX veka” (Az iskolai történelem jelentősége a 20. századi ember formálódásában)

VI, 1980:6. 62–77.

A Nemzetközi Történészkongresszusok permanens tematikájához, az európai egységes történelemkönyv várható vitájához készült szovjet főreferátum.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

KINJAPINA, N.Sz.: Roszsziya i grazsdanszkaja vojna v SzSA (Oroszország és az amerikai Polgárháború)

VMU, 1980:2. 40–52.

A szerző a két ország pozitív kapcsolatának 18–19. századi tradícióihoz nyúl vissza.

NAROCSNICKIJ, A.L.: Roszsziya, Szerbija i Csernogorija v nacsale XIX v. (Oroszország, Szerbia és Montenegró a 19. század elején)

NNI, 1980:3. 53–68.

A napóleoni háborúk végén, a bécsi kongresszus idején kialakult orosz külpolitika Szerbia és Montenegró vonatkozásában, – a legfrissebben publikált dokumentumok alapján.

JUSZUPOV, R.R.: Pol'szkij voprosz v politike Roszszii nakanune ruszsko-tureckoj vojni 1768–1774 gg. (A lengyel kérdés az 1768–74-es orosz-török háború előtti oroszországi politikában)

VMU, 1980:3. 35–45.

A II. Katalin korabeli orosz és lengyel diplomácia történetéről és a kiemelkedő orosz államférfi, N. Panyin személyiségéről ad képet a szerző.

EROFEEV, N.A.: Anglijszkij kolonializm i sztereotip irlandca v XIX v. (Az angol gyarmatosítás és az ír sztereotípiák a 19. században)

NNI, 1980:5. 60–73.

Az angol hódító politika egyetlen aspektusát, az írek lelki leigázásának folyamatát elemzi a szerző.

PARFENOV, I.D.: Kak britanszkije kolonizatorü szozdavalij Rodeziju (Hogyan hozták létre Rhodesia-t az angol gyarmatosítók)

VI, 1980:5. 111–122.

A Zambezi és Limpopo vidéke, a konkurencia-harc, Cecil Rhodes, és 1895.

FEDOROVA, I.E.: Britanszkaja politika v Irane v period revolucii 1905–1911 godov (A brit politika Iránban az 1905–11-es forradalom idején)
VI, 1980.5. 76–85.

A nemzeti felszabadító harc folyamán különösen élesen megnyilvánuló antidemokratikus angol politikát elemzi a cikk.

SCHÖLLGEN, G.: Richard von Kühlmann und das deutsch-englische Verhältnis 1912–1914. Zur Bedeutung der Peripherie in der europäischen Vorkriegspolitik. (Richard von Kühlmann és a német-angol viszony 1912–1914 között. A periféria jelentőségéhez a háború előtti európai politikában.)

HZ, 230. 1980:2. 293–338.

Diplomáciatörténeti tanulmány. Tárgyalja az 1912–1914. közötti német-angol tárgyalások szakaszait, az egyezményt, amelyet az afrikai portugál gyarmatok felosztásáról és a bagdadi vasútról kötöttek. A megegyezési politikánál kiemeli Kühlmann szerepét. R. von Kühlmann (1873–1948) diplomata és író, 1909–1914. között tanácsos a londoni német követségen.

MOISUC, V. Principiul naționalității în noua ordine internațională de după 1918 și chestiunea revizionismului. (A nemzetiségek principiuma az 1918 után következő új nemzetközi helyzetben és a revizionizmus.)

RI, 33. 1980:2. 285–299.

Ismerteti a különböző nemzetközi szerződéseket, föderációs elképzeléseket, a militarizmus újraedését és a békeszerződések megváltoztatására történő szándékokat.

MIROSNIKOV, L.I.: Kto organizoval goszudarsztvennij perevorot 21 fevralja 1921 g. v Irane? (Ki szervezte az 1921-es államcsínyt Iránban?)

NNI, 1980:3. 141–153.

Az angol külszolgálat és katonaság szerepéről.

HILLGRUBER, A.: Der Hitler–Stalin-Pakt und die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges – Situationsanalyse und Machtkalkül der beiden Pakt-Partner. (A Hitler–Sztálin paktum és a második viágháború kirobbantása. A két fél helyzetelemzése és hatalmi számításai.)

HZ, 230. 1980:2. 339–362.

A szerződés és következményei új megvilágításban.

FORSTER, J.: „Croisade de l'Europe contre le bolchévisme”. („Európa kereszties háborúja a bolsevizmus ellen”)

RHDGM, 30. 1980:2. 1–26.

Az európai önkéntes egységek részvétele a Barbarossa-tervben 1941-ben.

MAL'KOV, V.L.: Szpecszluzsbü SzSA i „mirnaja iniciativa” fon Papena v 1943 g. (Az USA különleges szolgálata és von Papen „béke-kezdeményezése” 1943-ban)

NNI, 1980:3. 122–140.

A harmadik birodalom és az amerikai titkos megbízottak törökországi megbeszéléseinek dokumentumai, köztük most először publikált levelezési anyag is.

HENRY, E.: Peking – Washington.

VI, 1980.6. 100–111.

Az 1944–45-ös, majd az új, az 1955. óta hol kialakuló, hol elhidegülő amerikai-kínai diplomáciai kapcsolatok történetéről.

BORISZOV, A. Ju.: Szovetszkaja diplomatija na mezsszojuzniceszkih konferencijah v godü Velikoj Otecsestvvennoj vojnü (A szovjet diplomácia a Nagy Honvédő háború alatt zajló nemzetközi konferenciákon)

VI, 1980.6. 21–38.

A szerző ismerteti a Gromiko külügyminiszter szerkesztésében megjelent diplomáciai dokumentumok öt kötetét.

ZORIN, V. A.: Pervüe sagi szovetszkaj diplomatii v Bonne (A szovjet diplomácia első bonni lépései)

NNI, 1980.3. 69–84.

A szerző a Szovjetunió rendkívüli és meghatalmazott nagykövetekeként személyes élményeit is rögzíti az 1955–56-os szovjet-NSZK kapcsolatteremtés történetében.

GROMÜKO, I. A.: Iz isztorii vsztuplenija Anglii v EĖSz (Anglia Közös-piac-i tagságáról)

NNI, 1980.3. 39–52.

Az 1973-as belépés kül- és belpolitikai előtörténetéről ír elemzést a szerző.

KLIEMAN, A. S.: The Resolution of Conflicts through Territorial Partition: The Palestine Experience (Konfliktusok megoldása területi szétválás útján: a palesztin példa)

CSSH, 22. 1980.2. 281–300.

A szerző véleménye szerint az országok szétválasztásának nemzetközi konzekvenciái (Írország, Németország, Korea, India, Indokína) megkövetelik, hogy tudományosan megközelítve foglalkozzanak a problémával. A tanulmány a palesztin kérdés kapcsán elemzi az arab-izraeli konfliktus szükségszerűségét.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

DEMANDT, A.: Die Anfänge der Staatenbildung bei den Germanen. (Az állam kialakulásának kezdetei a germánoknál)

HZ, 230. 1980.2. 265–292.

Az államképződés kezdetei a korai törzsi állapot és a merovingok frank birodalma közötti időszakból germán területen. Az államiság szakaszainak meghatározása.

- RAPOV, O.M. – TKACSENKO, N.G.: Ruszszkie izvesztija Titmara Merzeburgszkogo (Thietmar von Merseburg híradásai az oroszokról)
VMU, 1980:3. 57–67.
Az 1012. és 1018. között megírt krónika eredetije a drezdai bombázás idején elégett. Az oroszokra vonatkozó részleteket publikálják a szerzők.
- MARTIN, M.E.: The Venetian-Seljuk treaty of 1220. (Az 1220-as velencei-szeldzsuk szerződés)
EHR, 1980: ápr. t. 95. f. 374. 325–330.
Új piaclehetőségek a Földközi-tenger térségében – Velence kereskedelmi tevékenysége a 13. sz.-ban.
- BAUTER, R.H.: Le jubilé romain de 1300 et l'alliance franco-pontificale du temps de Philippe le Bel et de Boniface VIII. (Az 1300-as római szentév és a francia pápai szövetség Szép Fülöp és VIII. Bonifác idejében)
MA, t. 86. 1980:2. 189–216.
A Szent Lajos kanonizációja alkalmából elrendelt szentév előzményei, politikai jelentősége Franciaország számára.
- VOCELKA, K.: Die osmanische Expansion und Mitteleuropa (Az oszmán expanzió és Közép-Európa)
SA, 22–23. 1979–1980. 26–37.
Áttekintő írás a török birodalom felemelkedéséről. Részletesebben a következő kérdések vannak kibontva: – a hadvezetés hadtörténeti aspektusai; – a török expanzió következményei Közép-Európában; ezeknek a kérdéseknek a megítélése a szakirodalomban. A cikk említést tesz a törökök Magyarország elleni támadásairól és a magyarok törökellenes harcáról.
- ANGIOLINI, F.: Osservazioni su diplomazia e politica dell'Italia non spagnola nell'età di Filippo II. (Megjegyzések Itália nem-spanyol részének diplomáciájához és politikájához II. Fülöp korában)
RSI, 92. 1980: június. 432–469.
A spanyol monarchia és az itáliai államok kapcsolata a cinquecento második felében – historiográfiai áttekintés.
- LARIN, E.A.: Kakomu flagu szluzsil general Narsziszto Lopez? (Kinek a zászlaja alatt szolgált Narciszto Lopez tábornok?)
NNI, 1980:4. 142–150.
A venezuelai születésű (1798) Lopez tábornok sorsa és a kubai történelem, egészen a havannai főkapitány parancsára 1851-ben gillotinnal végrehajtott kivégzéséig.
- HALFIN, N.A.: Afganisztán zavoevüvaet nezaviszimoszt' (Afganisztán kivívja függetlenségét)
VI, 1980:6. 112–125.

Az 1838-as, az 1878-as és az 1919-es angol-afgán háborúk közül a legrövidebb, de leghatásosabbnak, az 1919-esnek a történetét részletezi a cikk.

- DUMONT, P.: La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle. (A szaloniki zsidó közösség társadalmi szerkezete a 19. század végén) -
RH, 534. 1980. ápr.–jún. 351–393.
A török birodalomhoz tartozó városban nagyszámú zsidó lakosság él, 1876-ban a lakosok 50%-a zsidó. A város az 1860-as évektől modernizálódik (utak, ipar, kereskedelem). A konjunktúra felbomlasztja a hagyományos modellt. Három társadalmi csoport alakul ki: a vezetők („notable”) – szűk rétege, jobb neveltetésével különbözik a többiektől, a középosztály – közvetítő kereskedők, bankárok kis tőkével, és a nép – boltosok, mozgóárusok, kézművesek, kistisztviselők, segéd munkások. A közösségi szolidaritás meglepően erős.
- LECIEJEWSKI, K.: Über Monopol und Währungsentwicklung vor dem ersten Weltkrieg. (Monopólium és devizafejlődés az első világháború előtt)
J W, 1980.2. 71–94.
A szerző összehasonlító elemzést végez a bankok monopolizálódási folyamatáról Németországban, Angliában, Franciaországban és az USA-ban, felvázolja a bankhitel változását, a monopóliumok fejlődésének hatását az aranyalpra.
- MOMIGLIANO, A.: Storie e memorie ebraiche del nostro tempo (Korunk héber történelme és emlékei)
RSI, 92. 1980. március 191–198.
Az 1933–43. közötti évek eseményeinek történeti feldolgozásai – a zsidóság sorsa Európa különböző államaiban.
- NEDOREZOV, A.I.: Preobrazovanie szocial'no-klaszcsovoj sztrukturú v szocialiszticeszkíh sztrana h Evropú (Az európai szocialista országok osztálystruktúrájának átalakulása)
VI, 1980.4. 49–69.
A közép- és dél-kelet-európai országok mai társadalmi felépítését vizsgáló cikk a 30-as évek előzményeit is elemzi.
- SMOOHA, S.: Control of Minorities in Israel and Northern Ireland (Kisebbségek ellenőrzés alatt tartása Izraelben és Észak-Írországban)
CSSH, 22. 1980.2. 256–280.
A tanulmány arra keres választ, hogy miért volt lehetséges Izraelben kézben tartani a kisebbségi problémákat, míg ugyanez Észak-Írországban belső háborúhoz vezetett.
- GERMANI, G.: Democrazia e autoritarismo nella società moderna. (Demokrácia és autoritarizmus a modern társadalomban)
SCo, 11. 1980.2. 177–218.

A modern társadalom belső dinamizmusából és integrációjából adódó problémák – a korábbi, kétségessé vált értékek újjakkal való behelyettesítésére való képtelenség.

DÉLKELET-EURÓPA

VINOGRADOV, V.N.: Voproszju novoj i novejszej isztorii na IV. Mezdunarodnom kongresszse po izucseniju sztran Jugo-Vosztocsnoj Evropü (A dél-kelet-európai országok új- és legújabbkori történelme a balkanológusok IV. Nemzetközi Konferenciáján)
 NNI, 1980.4. 49–57.
 Az 1979-es ankarai kongresszus részletes ismertetése.

ANGLIA

MASON, E.: The king, the chamberlain and Southwick priory (A király, a kamarás és a Southwick-i kolostor)
 BIHR, 1980: máj. t. 53. f. 127. 1–10.
 A kolostor 12. sz.-i alapításának és királyi pártfogás alá vételének körülményei – a vonatkozó oklevelek szövegkiadása.

SEDDON, P.R.: Household reforms in the reign of James I. (Udvari reformok I. Jakab uralkodása idején)
 BIHR, t. 53. f. 127. 44–55.
 A királyi udvartartás költségei, próbálkozások a kiadások csökkentésére.

CHRISTIANSON, P.: The „obliterated” portions-of the House of Lords Journals dealing with the attainder of Strafford, 1641 (A Lordok Háza naplójának Strafford elítélésével kapcsolatos, kihúzott részei, 1631.)
 EHR, t. 95. f. 374. 1980. ápr. 339–353.
 Strafford kivégzésének „eltussolása” a restaurációs korszakban – a parlamenti napló eredeti szövegének vizsgálata.

CRUICKSHANKS, E. – HAYTON, D. – JONES, C.: Divisions in the House of Lords on the transfer of the Crown and other issues, 1689–94: ten new lists (A szavazatok megoszlása a Lordok Házában a korona átruházásáról és más ügyekről, 1689–94-ben: tíz új jegyzék)
 BIHR, t. 53. f. 127. 1980: máj. 56–87.
 Eddig ismeretlen parlamenti listák ismertetése Lord Ailesbury irattárából.

KRIEGEL, A.D.: Liberty and Whiggery in Early Nineteenth-Century England (Szabadság és liberális gondolkodás a 19. század elején Angliában)
 JMH, 52. 1980:2. 253–278.
 A cikk az angol liberális párt politikáját, és a szabadság eszméjének jegyében megvalósuló politikai manipulációt vizsgálja az 1830-as években.

- HEESÖM, A.J.: The Northern Coal-Owners and the Opposition to the Coal Mines Act of 1842 (Északi szénbányatulajdonosok és az 1842-es Szénbányatörvény ellenzői)
IRSH, 25. 1980:2. 236–271.
Az 1842-es bányatörvény a nők és gyerekek foglalkoztatását tiltja el az angol bányákban. A törvény beiktatásától azt remélték, hogy bizonyos munkakörök ily módon történő felszabadulásával a munkanélküliséget enyhítik. A törvény ellenzői az elbocsátott nők várható megélhetési gondjaira hivatkoztak, valamint rámutattak a bányákban dolgozó gyerekek jóltápláltságára.
- YARMIE, A.H.: Employers' Organizations in Mid-Victorian England (Munkaadók szervezetei a közép-viktóriánus Angliában)
IRSH, 25. 1980:2. 209–235.
A cikk a szakszervezetek erejének megfékezése céljából létrehozott munkaadói szervezetek kialakulásának körülményeit kutatja az 1880-as évektől. A tanulmány a vasút és a hajógyártás, a textilipar, a bányászat és a vaskohászat területén létrejött szervezetekre terjed ki.
- GUTZKE, D.W.: Rosebery and Ireland, 1898–1903: a reappraisal. (Rosebery és Írország, 1898–1903: újraértékelés.)
BIHR, t. 93. f. 127. 1980: máj. 88–98.
Angol belpolitikai küzdelmek az ír önkormányzat ügyében.
- CURTIS, L.P., Jr.: Incumbered Wealth: Landed Indebtedness in Post-Famine Ireland (Terhelt gazdaság: földbirtokadósságok az éhínség utáni Írországban)
AHR, 85. 1980:2. 332–367.
A cikk a 19. századi Írország különböző nagyságú földbirtokain folytatott gazdálkodást elemzi, és kapcsolatot keres a terméshozamok, a rentabilitás, a fizetőképesség és földbirtokos réteg társadalmi hanyatlása között, valamint a járadékból élők és a bérlők érdekellentétei és a politikai zavargások között.
- DUNBABIN, J.P.D.: British elections in the nineteenth and twentieth centuries, a regional approach. (Angol választások a tizenkilencedik és huszadik században – regionális megközelítés.)
EHR, t. 95. f. 375. 241–267.
A választási eredmények vidékenkénti eltéréseit befolyásoló tényezők – a helyi tradíciók, oszdtály- és vallási szempontok befolyása.

BULGÁRIA

- HOPPE, H.J.: Politik und Geschichtswissenschaft in Bulgarien 1968–1978. (Politika és történettudomány Bulgáriában 1968–1978. között.)
JGO, 28. 1980:2. 243–286.
A történettudomány és politika összefüggésével kapcsolatban a következő területeket érinti a szerző: 1968–78. közötti pártdirektívák; intézmények, szemlélyek, új módszerek, új kutatási területek; a jubileumok, mint a bolgár tör-

ténettudomány motorjai; változások a párt-, és forradalomtörténetírásban; a párt „klasszikusainak” képe; a makedónkérdés; viták, konferenciák.

PETROV, M. – SZTOJANOV, Iv.: Politika na p'rvoto b'lgarszko pravitelstvo szled Oszvozbosdenieto (juli-noemvri 1897 g.) (A Felszabadulás utáni első bolgár kormány politikája (1879. júl–nov.)

IP, 1980:2. 22–43.

Az 1879. júl. 5-én megalakult kormány programjának, rendeleteinek elemzése a levéltári források alapján.

CSEHSZLOVÁKIA

CHARVÁTOVÁ, K.: Hospodářství oseckého kláštera v první polovině 14. století (Az ozei kolostor gazdálkodása a 14. század első felében)

ČČH, 28. 1980:2. 239–258.

A cikk a Csehország északnyugati részében – Duchcov mellett – a 12. század végén alapított cisztercita kolostor gazdálkodásáról ad áttekintést; a kolostor elsősorban gabonatermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott, de igen fejlett volt a kézműipara is; a gabonából megtermelt felesleget Szászországban értékesítették.

POŠVÁŘ, J.: Moravské hornictví podle popisu Ludvíka z Röddersthalu (A morvaországi bányászat L. Rödderthal 1796-ból származó feljegyzései alapján)

DVT, 13. 1980:2. 96–105.p.

A 16. sz. középtől a 18. sz. 70-es éveinek végéig meglévő állapotokról tájékoztat a leírás.

POTEMRA, M.: Slovenská otázka v európskom kontexte v rokoch 1901–1914 (Szlovák kérdés az 1901–1914. közötti európai összefüggésekben)

HČ, 28. 1980:2. 210–237.

Az európai közvélemény a szlovák kérdéssel a 19. sz. végétől kezd megismerkedni. A cikk a nyugat-európai államoknak az Osztrák-Magyar Monarchia államszövetséggé való átszervezése, s ezen belül pedig a szlovákok helyzete iránt tanúsított politikájával foglalkozik.

KREMPA, I.: Rolnické hnutí na Zakarpatsku v první polovině roku 1921 (Parasztmozgalom a Kárpátalján 1921 első felében)

ČČH, 28. 1980:2. 216–238.

A csehszlovák burzsoá pártoknak, de elsősorban az ukrán Internacionalista Szocialista Pártnak és a cseh agrárpártnak az ukrán parasztság megnyeréséért folytatott küzdelmével foglalkozik a cikk, de kitér azoknak az erőfeszítéseknek a taglalására is, amelyeket ezek a pártok – a későbbiek folyamán a kommunista párt is – a többnyire még ösztönös küzdelmet folytató parasztság megszervezéséért kifejtettek. Ebben az időszakban az ukrán nincstelen paraszttömegekre a legnagyobb befolyása az Internacionalista Szocialista Pártnak volt.

BAUCH, V.: Vývin slovenského poľnohospodárstva a roľníctva od roku 1918 do Košického vládneho programu (A szlovák mezőgazdaság és a parasztság fejlődése 1918-tól a Kassai Kormányprogramig)
HČ, 28. 1980:2. 252–279. p.
A cikk első része az 1918-tól 1939-ig, a második része pedig az 1939–1945. közötti időszakot öleli fel.

FRANCIAORSZÁG

DILLER, G.T.: Robert Artois et l'historicité des Chroniques de Froissart. (Robert d'Artois és Froissart krónikájának történetisége)

MA, 86. 1980:2. 189–216.

A százéves háború kezdeteire utaló epizód történeti torzításai a krónika második szerkesztésében – Robert d'Artois portréja és a kor mentalitása Froissart ábrázolásában.

SALMON, J.H.M.: Cicero and Tacitus in Sixteenth-Century France (Cicero és Tacitus a 16. századi Franciaországban)

AHR, 85. 1980:2. 307–331.

Cicero a 16. század elején a francia humanisták eszményképe volt, a század végére azonban szerepét Tacitus vette át. Tacitus népszerűsége – a szerző szerint – nem annyira a vallási mozgalmak felélénkülésének, mint annak a ténynek volt köszönhető, hogy a polgárság előtt is világgá vált az abszolutista államapparátusban való részvétel kilátástalansága.

LEBRUN, F.: Les crises démographiques en France aux XVIIe et XVIIIe siècles (Demográfiai krízisek Franciaországban a 17–18. sz.-ban)

AESC, 35. 1980:2. 205–234.

A 17–18. sz.-i franciaországi demográfia egyik legfontosabb vonása a válságok rendszeres ismétlődése. Ezeket elsősorban az éhínség, betegségek és a háborúk okozták. Ezeknek a válságoknak a hatása nemcsak a mortalitásban, hanem a házassági rátákban és a népesség reprodukciójában is érződik.

POUSSOU, J.-P.: Les crises démographiques en milieu urbain: l'exemple de Bordeaux. (Demográfiai krízisek városi környezetben: Bordeaux példája)

AESC, 35. 1980:2. 235–252.

LJUBLINSZAKAJA, A.D.: Kresztjanszkie voszstnjanija na Jugo-Zapade Francii v 30-h godah XVII v. (Parasztfelkelések Franciaország dél-nyugati részén a 17. sz. 30-as éveiben)

NNI, 1980:4. 58–74.

A poszthumusz publikáció a szerzőnek a XV. Nemzetközi Történeztudományi Kongresszusra készített előadása.

MINOIS, G.: L'enseignement secondaire en Bretagne à la fin de l'Ancien Régime: l'exemple de Tréguier. (A középiskolai nevelés Bretagneban az Ancien Régime végén: Tréguier példája)

- RH, 534. 1980: ápr.–jún. 297–317.
 A tréguieri kollégiumra vonatkozó legfontosabb forrás egy registrum, amely 1779–1791. között közli a tanulók nevét, származási helyét, a kollégiumi szabályzatot, az órarendet, a tanulókról alkotott tanári véleményt, a tanulmányi eredményeket. Fennmaradt egy krónika is az intézet életének eseményeiről. – A kollégium főleg a papi szemináriumra készített elő, a teológiai és az erkölcsi nevelés dominált. A színvonal középszerű. 1780-tól a felvilágosodást terjesztő broszúrákat koboznak el. 1791. júliusában a kollégium bezárt. Legfőbb irányítója, az érsek emigrált, miután tiltakozott a papság polgári alkotmánya ellen.
- GAUTHIER, F.: Le système agraire communautaire picard (A pikárd közösségi földrendszert)
 AHRF, 52. 1980:2. 181–204.
 A közösségi földrendszer újjástrukturálódása a francia forradalom első éveiben Picardia területén.
- RAO, A.-M.: La Révolution française et l'émigration politique. Les réfugiés italiens en 1799. (A francia forradalom és a politikai emigráció. Olasz menekültek 1799-ben)
 AHRF, 52. 1980:2. 225–261.
 A francia forradalom eszméinek hatása az olasz emigrációra. A Direktórium Olaszországgal kapcsolatos politikája.
- SCHNAPPER, B.: La correction paternelle et le mouvement des idées au dix-neuvième siècle (1789–1935). (Az apai nevelés és az ideológiai mozgalmak a 19. században [1789–1935])
 RH, 534. 1980: ápr.–jún. 319–349.
 Az uralkodó nevelési elv POSSZIBILIS jogot ad az atyának, hogy gyermekét büntesse. Franciaországban ez a büntető hatalom sokkal kiterjedtebb, mint a többi európai országban. Ez a nevelési elv sikeresnek volt mondható, és egészen az I. világháborúig tartotta magát. Szívesebben beszéltek az igazságos atyáról, mint a mártír gyerekről. Az atyai hatalomban az állam és a család közti kapcsolat tükröződött. A hivatalos ideológia az atyai hatalom legitimitását hangsúlyozza (az Ótestamentumra támaszkodva). A liberálisok is elismerik az atyai hatalom pozitív oldalait. Csak 1935-ben szüntette meg egy törvény az atya korlátlan hatalmát gyermeke fölött.
- BEZSZMERTNŪJ, Ju. L.: Ludzie i imiona. Z badań nad demografią wsi francuskiej IX w. (Emberk és nevek. A 9. századi francia falu demográfiájának vizsgálataiból)
 KHKM 28. 1980:2. 179–199.
 A szovjet kutató vizsgálatának tárgya a frank állam ama része, melyből később Franciaország alakult ki. Elemzi az egyházi és világi nagybirtok földesúri függésben élő népeinek koncentrációját, a parasztcsalád struktúráját és számárányát, a nők helyzetét a parasztcsaládon belül.

CHARLE, C.: Le recrutement des hauts fonctionnaires en 1901. (A magas rangú funkcionáriusok társadalmi eredete 1901-ben)
AESC, 35. 1980:2. 380–409.
613 városi tisztségviselő társadalmi eredetének tanulmányozása Franciaországban. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy a társadalmi mobilizáció erre az időszakra lelassult a 19. sz.-elejihez viszonyítva.

HARTIG, I.: Communautés taisibles et Code civil (Hallgatag közösségek és a Polgári Törvénykönyv)
AHRF, 52. 1980:2. 205–215.
A Thiers vidékén lévő fausi közösségek bomlásnak indulása a 19. sz. elején.

MEIRION JONES, G.I.: La ricerca sull'architettura rurale in Francia (Kutatások a franciaországi népi építkezéssel kapcsolatban)
A rokon diszciplínák különböző megközelítési szempontjai és módjai – közös kutatások összehangolásának, új módszer kialakításának szükségessége.

LENGYELORSZÁG

KAJZER, L.: O wiezy, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku. (A torony, a kőház és a kastély a 16. századi Lengyelországban)
KHKM, 28. 1980:2. 231–246.
Az írásos források és a régészeti adatok összevetése a nemesi lakóház rekonstrukcióját illetően.

KOŁODZIEJ, J. – MITOSEK, H.: Plony niektórych roślin uprawnych w Królestwie Polskim w 1895 roku (według danych „Zachodniej Sieci stacji rolniczo-meteorologicznych”).
(A Lengyel Királyságban termesztett néhány növényfajta terméseredménye 1895-ben, a földműves-meteorológiai állomások Nyugati Hálózatának adatai szerint).
KHKM, 28. 1980:2. 223–230.
A cári Oroszországban 1884-ben indult meg és épült ki a mezőgazdasági meteorológiai szolgálat. Ennek nyugati hálózatába tartozott a kongresszusi Lengyelország is. A statisztikák a gabonafélékre és a burgonya terméseredményeire adnak felvilágosítást.

PAZDUR, J.: Początki reklamy fabrycznej w Polsce. (A gyári reklám kezdetei Lengyelországban).
KHKM, 28. 1980:2. 211–221.
A kereskedelmi reklám már a 18. században megjelent Lengyelországban, a nagy fellendülést azonban a 19. század első felében a litográfia meghonosodása hozta, amelynek segítségével nagy példányszámban állíthattak elő képes árjegyzékeket.

MAGYARORSZÁG

BINDER, G.: Des Verhältnis der Nachbarschaften zur Kirche bei den Siebenbürger Sachsen. (A szomszédügyi közösségek viszonya az egyházhoz az erdélyi szászoknál)
ZSL, 3. 1980:2. 114–119.

ADAM I.: Contribuții privind capitalul străin în industria Transilvaniei în preajma primului război mondial (Adalékok az Erdélyben befektetésre kerülő idegen tőkéhez, az első világháború előtt)

RI, 33. 1980:2. 299–317.

A tanulmány készítője főleg magyar források alapján dolgozott. Véleménye szerint a külföldi, főleg magyar és osztrák tőke a nemzeti elnyomás eszköze volt.

SEEWANN, G.: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. (A magyarországi németiség a két világháború között a háború utáni nemzetközi irodalom tükrében)

SA, 22–23. 1979–1980. 128–151.

A magyarországi német nemzetiség 1919. és 1941. közötti helyzetét mutatja be a szerző, megjelent könyvek, monográfiák, tanulmányok alapján. Hazai szerzők közül Tilkovszkyra hivatkozik a legtöbbet.

NÉMETORSZÁG

ISENMANN, E.: Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert. (Birodalmi pénzügyek és birodalmi adók a 15. században)

ZHF, I. rész. 7. 1980:1. 1–76. II. rész: 7. 1980:2. 129–218.

A könyvméretű tanulmány, amely átfogó és részletes képet nyújt a Német Birodalom pénzügyi helyzetéről a 15. században, a következő alfejezetekre oszlik: Háborús pénzügyek és adófejlődés: Birodalmi pénzügyek a középkor végén: Pénzügyek III. Frigyes uralkodása alatt; Birodalmi reform és az adózási gondolat; Általános birodalmi adók 1427–1495: a „közpfennig” a 16. században.

AUSTENSEN, R.A.: Austria and the „Struggle for Supremacy in Germany”, 1848–1864 (Ausztria és a „felsőbbbségre törekvés Németországban”, 1848–1864)
JM, 52. 1980:2. 195–225.

A szerző a cikkben megjelölt időszakban megvalósuló német egységesítő politikát elemzi. Véleménye szerint Metternich megjósolta, hogy a porosz vezetés alatt egyesülő német birodalom Európa számára veszélyt jelentene.

RITTER, G.: Staat und Arbeiterschaft in Deutschland von der Revolution 1848/49

bis zur nationalsozialistischen Machtergreifung (Állam és munkásság Németországban az 1848/49-es forradalomtól a nemzeti-szocialista hatalomátvételig) HZ, 231. 1980:2. 325–368.

Az állam, a munkásság és a munkásmozgalom közötti erőtér bemutatása a cím-ben jelzett időszakban. A szerző érinti a politikai vezetésnek a munkásságról – és szervezeteik kezeléséről alkotott elképzeléseit, szocialista teoretikusok és munkásvezetők államról alkotott felfogását. Konkrét szituációkban vizsgálja a két tényező kölcsönhatását, a munkásság helyzetét, gondolkodását, stb.

DROZ, J.: Histoire de l'Allemagne au dix-neuvième siècle. (Németország története a 19. században)

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 463–495.

Elemzi – szemleszerű áttekintésben – a francia forradalom németországi hatásával, az 1848. évi forradalommal, a német egység kialakulásával, a második birodalommal foglalkozó műveket. A bibliográfiai kalauz német, angol, francia nyelvű, 1974–1979. között megjelent műveket ismerteti.

WINDELBAND on history and natural sciences (Classics in the Philosophy of History Series) (Windelband a történelemről és a természettudományokról) HT, 19. 1980:2. 165–185.

A 19. sz.-i német szellemi élet – Windelband filozófiai előadásai.

MAEHL, W.H.: German Social Democratic Agrarian Policy, 1890–1895, Reconsidered (Az 1890–1895-ös német szociáldemokrata agrárpolitika újraértékelése) CEH, 13. 1980:2. 121–157.

A cikk az 1890–1895-ös német szociáldemokrata agrárpolitikának a német parasztság szemléletére gyakorolt hatását mutatja be, és foglalkozik a német agrárpolitikát meghatározó 1895-ös breslauer egyezmény gyakorlati végrehajtásának sikertelenségével is.

MALICH, U.: Zur Entwicklung des Reallohns im ersten Weltkrieg. (A reálbér fejlődéséhez az első világháborúban)

JW, 1980:2. 55–70.

A munkásosztály helyzetének kutatása tekintetében a reálbérek nagy jelentősége van. A szerző a német munkások első világháború alatti reálbérének változását elemzi.

SCHÖDL, G.: Varianten deutscher Nationalpolitik vor 1918. Zur politischen Organisation und Programmbildung deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa. (A német nemzeti politika változatai 1918. előtt. A német kisebbségek politikai szervezeteihez és programjuk kialakulásához Kelet- és Délkelet-Európában)

SA, 22–23. 1979–1980. 104–127.

A szerző a következő variánsokat tárgyalja, megvilágítva keletkezési körülményeiket, funkcióikat, programjaikat, fő politikai-ideológiai jellemzőiket:

1. bismarcki-vilmosi; 2. nemzeti-liberális; 3. „népi”-, „allddeutsch” („össz-
-

met”); 4. német-nemzeti; 5. Schönerer-féle allddeutsch; 6. „Schutzverein”. Természetesen a cikk érinti a magyarországi német nemzetiséget is.

BAILEY, S.: The Berlin Strike of January 1918 (Az 1918. januári berlini sztrájk) CEH, 13. 1980:2. 158–174.

A cikkíró a történészek által gyakorta elhanyagolt 1918. januári berlini sztrájk hátterét kutatja. Véleménye szerint az említett sztrájk az 1918–20-as forradalomnak nemcsak az előfutára, hanem egyik kiváltó oka is volt.

MAZZA, M.: Crisi tedesca e cultura classica: intellettuale tra reazione e rivoluzione (Német krízis és klasszikus kultúra: entellektüellek a reakció és a forradalom között)

SSSt, 21. 1980:2. 255–272.

A weimari német köztársaság (1918–33) értelmiségének ideológiai összeütközései – az egyetemi kultúra és a politika főbb irányvonalai.

HILDEBRAND, K.: Nationalsozialismus ohne Hitler? Das Dritte Reich als Forschungsgegenstand der Geschichtswissenschaft. (Nemzetiszocializmus Hitler nélkül? A Harmadik Birodalom, mint a történettudomány kutatási tárgya) GWU, 31. 1980:5. 289–304.

1979-ben Angliában a londoni Deutsche Historische Institut ülést rendezett „A Harmadik Birodalom uralmi rendszere és társadalma” címmel. A cikk az ülés legfontosabb referátumait elemzi, és az ott felvetett kérdéseket tárgyalja.

OLASZORSZÁG

ENZENSBERGER, H.: Der „böse” und der „gute” Wilhelm. Zur Kirchenpolitik der normannischen Könige von Sizilien nach dem Vertrag von Benevent (1156) (A „gonosz” és „jó” Vilmos. A szicíliai normann királyok egyházpolitikájához a beneventi szerződés (1156) után)

DAEM, 36. 1980:2. 385–432.

I. „gonosz” Vilmos (1154–1166) és II. „jó” Vilmos (1166–1189) szicíliai királyok egyházpolitikái praxisának bemutatása.

LEPRE, A.: Azienda feudale e azienda agraria nel Mezzogiorno continentale fra '500 e '800. (Feudális birtok és agrárirtok Délitália kontinentális részén 1500. és 1800. között)

QS, t. 15. 1980: ápr. 21–38.

A kapitalista elemek vizsgálata az egyes gazdaságok számadásai kutatásával – Délitália gazdasági-társadalmi struktúrája az adott korszakban – a kapitalista átalakulás késlekedése a termelékenység növekedése ellenére – a ciklusok trendjei, a termelési technikák, a beruházások és a jövedelmek összefüggései.

MALANIMA, P.: Industria e agricoltura in Toscana tra Cinque e Seicento (Ipar és mezőgazdaság Toscanában a 16–17. sz. között)

SSSt, t. 21. 1980:2. 281–310.

A firenzei textilipar hanyatlása és háttérbe szorulása a holland és angol konkurenciával szemben – a felesrendszeren alapuló agrárgazdálkodás összefüggése a gyapjú- ill. selyemszövőiparral.

GULLINO, G.: I patrizi veneziani di fronte alle proprietà feudale (secoli XVI–XVIII.) Materiale per una ricerca. (A velencei patriciusok és a feudális birtok. 16–18. sz. Kutatási anyag)
 QS, t. 15. f. 43. 162–192.
 A feudális hatalom és presztízs profithoz és tisztségviseléshez való kötése Velencében – a földbirtok iránti kereslet hiánya – a patricius társadalom gazdasági-szociális struktúrája.

ANGELI, S.: Banchieri e commercianti di sete a Milano nel periodo della Restaurazione (Bankárok és selyemkereskedők Milanóban a restauráció korában)
 SS1, t. 21. 1980: ápr.–jún. 331–338.
 Ipari, kereskedelmi és agrárforradalom Lombardiában a 19. sz. második negyedében.

KOMOLOVA, N.P. – FILATOV, G.Sz.: Pal'miro Tol'jatti: vüdjajucsijszja dejatel' ital'janszkogo i mezsunarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (Palmiro Togliatti, az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő személyisége)
 NNI, 1980:4. 75–92.
 A politikai életrajz Togliatti életútját születésétől (1893) kíséri figyelemmel. – A folytatásos tanulmány és számban 1937-ig jut el.

WEBSTER, R.: Una speranza rinviata. L'espansione industriale italiana e il problema del petrolio dopo la prima guerra mondiale. (Be nem teljesült reménység. Az olasz ipar fellendülése és az olajprobléma az első világháború után)
 SCo, t. 11. 1980:2. 219–282.
 A világháború alatti technikai fellendülés további lehetőségei, előfeltételei – a politika és az olasz technológia kapcsolatai.

SARTI, R.: Lavoro e capitale nel declino dello Stato liberale in Italia: una prospettiva sociale sulla crisi di Matteotti. (Munka és tőke a liberális állam hanyatlása idején Olaszországban: a Matteotti-féle krízis szocialista perspektívái)
 SCo, t. 11. 1980:2. 283–304.
 Olasz belpolitika a fasizmus uralomrajutása előtti korszakban.

ROMÁNIA

BERZA, M.: Quelques remarques sur le culture roumane du 'Moyen Age (Néhány megjegyzés a középkori román kultúrával kapcsolatban)
 ES–EE, t. 18. 1980:2. 177–181.

Az ortodoxizmuson keresztül a bizánci; a katolicizmuson és a protestantizmuson keresztül az európai; és nyelvén keresztül a szláv hatást ötvözi egészszé a román kultúra.

MIOC, D.: Prețurile din Țara Românească în secolele XV–XVI. și dinamica lor. (Árak alakulása és dinamizmusa Havasalföldön a 15–16. században)

RI, t. 33. 1980:2. 317–327.

Részletes kimutatás a mezőgazdasági termékekről, a házak, házhelyek, üzletek stb. áráról.

SERRE, E.: I fondi archivistici sulla Romania esistenti presso il Ministro degli esteri (A külügyminisztériumban található, Romániára vonatkozó levéltári források)

S Co, t. 11. 1980: április. 305–317.

Az 1859–1914. közötti forrásanyag ismertetése.

PAUN, N.: Aspecte ale problemei capitalului străin în industria petroliera din România (A külföldi tőke a román kőolajiparban)

SUB-B, 1980:2. 38–55.

A román kőolajipar az 1924-es törvény tükrében.

BOLINTINEANU, A.: Recunoașterea și consolidarea pe plan internațional a guvernului revoluționar-democratic de dr. Petru Groza (A Petru Groza vezette forradalmi-demokratikus kormány nemzetközi elismerése)

RI, t. 33. 1988:2. 271–285.

A Groza-kormány 1945. március 6. és 1946. január 1. között megszilárdította nemzetközi helyzetét.

SPANYOLORSZÁG

DUFOURCQ, Ch-E. – GAUTIER-DALCHÉ, J.: L'Espagne, de la conquête arabe au siècle d'Or (travaux parus de 1969 à 1979) (Spanyolország az arab hódítás-tól az arany-századig [1969. és 1979. között megjelent művek])

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 425–461.

Ismerteti a 8–16. század közötti időszakokkal foglalkozó kutatási központokat, a témáról rendezett kongresszusokat, a kutatáskor használható folyóiratokat, tanulmánygyűjteményeket, évkönyveket, atlaszokat. Elemzi a megjelent arab, muzulmán, keresztény forráskiadásokat és monográfiákat. Felsorolja az egyes tájegységek és városok történetéről írott műveket is.

GARRABOU, R. – SERRA, E.: L'agricultura catalana nei secoli 16–20. (A katalán mezőgazdaság a 16–20. században)

S St, t. 21. 1980: ápr.–jún. 339–362.

A legutóbbi 18 év historiográfiája, főbb problémakörök szerint csoportosítva.

GIL NOVALES, A.: Il problema della rivoluzione nel liberalismo spagnolo (1808–1868) (A forradalom problémája a spanyol liberalizmus korszakában)
RSI. t. 92. 1980: június 360–383.
A felvilágosodás Spanyolországban, a spanyol liberalizmus gyökerei – a forradalom ideológiája a korszak politikai gondolkozásában.

SZOVJETUNIÓ

RÜBAKOV, B.A.: Gorod Kija (A Kij herceg által alapított város)
VI, 1980:5. 31–47.

A legősibb és legjelentősebb szláv város, Kiev alapításának történetéről.

BOGOLJUBOV, A.N.: Roszsijszkaja nauka 18. veka (A 18. századi orosz tudomány)
VI, 1980:4. 82–94.

A természettudományos világgép tágítása – ez Nagy Péter korában a tudomány feladata.

NIKITIN, N.I.: Voennoszluzilüe ljudi i oszvoenie Szibiri v 18. veke (A katonai szolgáló népek és Szibéria bekebelezése a 18. században)
ISZSZSZR, 1980:2. 161–173.

A gyarmatosítás állami és szabad népi folyamatáról.

LEPSZAKAJA, L.A.: Teatral'naja skola Seremetevüh vo vtoroj polovine 18. veka (A Seremetjev család színházi iskolája a 18. század második felében)
VMU, 1980:3. 46–56.

A felvilágosult arisztokrata család a maga szórakoztatására neveli a paraszt-művészeket.

MÜLLER, M.G.: Russland und der Siebenjährige Krieg. Beitrag zu einer Kontroverse (Oroszország és a hétéves háború. Adalék egy vitához)
JGO, 28. 1980:2. 198–219.

Oroszország háborús motívumai, hadicéljai a hétéves háború (1756–63.) folyamán. A szerző szerint világos diszkrepancia áll fenn a háborúval kapcsolatos általános kutatások kérdésfeltevési és eredményei és a kelet-európai szempontú vizsgálódás eredményei között Oroszország szerepének megítélésében. Jelen tanulmány Kelet-Európa szemszögéből vizsgálja a kérdést.

SZTEBLIJ, F.I. – TRUSZEVIC, Sz.M.: Szvjazi zapadno-ukrainszkih zemel' sz Roszsziej v konce 18. – nacsale 20. veka (A nyugatukrajnai és oroszországi kapcsolatok a 18. század végétől a 20. század elejéig)
VI, 1980:4. 36–48.

A két szláv nép gazdasági, társadalmi, kulturális összehangolódásának folyamatát kíséri figyelemmel az írás.

- SZVETENKO, A.Sz.: Vsztupitel'naja sztat'ja, i Pokazanija komandira pugacsevszkoj gvardii (Bevezető és „A pugacsovi gárda-kapitány vallomása”)
VI, 1980.4. 95–103.
T. Mjasznyikov 1774. május 9-i vallomását először publikálja Szvetenko, aki magyarázataival is ellátta a jegyzőkönyvet.
- KON'KOV, N.L.: Promüszlovaja dejatel'noszt' Lomonoszovüh (A Lomonoszov család ipari tevékenysége)
ISzSszR, 1980.2. 157–161.
A több, mint fél-évszázados ipari és kereskedelmi tevékenységről az újonnan előkerült levéltári anyagok alapján.
- BATER, J.: Transience, Residential Persistence, and Mobility in Moscow and St. Petersburg, 1900–1914. (Átmenet, rezidenciális folytonosság és mobilitás Moszkvában és Szentpétervárott, 1900. és 1914. között)
SR, 39. 1980.2. 239–254.
A szerző az oroszországi urbanizációs folyamat dinamikáját, valamint a társadalmi mobilitás következményeit követi nyomon az adott két város századeleji fejlődésében.
- BOHANOV, A.N.: Birzsevaja preszsa Roszszii (Tőzsde-sajtó Oroszországban)
ISZSZSZR, 1980.2. 134–144.
Néhány speciális újság és folyóirat a finánctóke oroszországi terjedését tükrözi.
- MOSSE, W.E.: Aspects of the Tsarist bureaucracy: the State Council in the late nineteenth century. (A cári bürokrácia sajátosságai: az államtanács a 19. sz. vége felé)
EHR, t. 95. f. 374. 1980. ápr. 268–292.
A cári államtanács struktúrájának, működésének szociológiai vizsgálata – politikai funkciója és korlátai.
- POLJAKOV, Ju.A. – KISZELEV, I.N.: Csiszlenoszt' i nacional'nij szosztav naszelenija Roszszii v 1917 godu (Oroszország lakosságának nemzetiségi és számszerű összetétele)
VI, 1980.6. 39–49.
Az 1926-os összeírás retrospektív felhasználásával következtetnek a szerzők az 1917-es év adataira. Megállapításukat 6 táblázattal dokumentálják.
- SOLOMON, P.: Soviet Penal Policy, 1917–1934: a Reinterpretation (Az 1917–1934. közötti szovjet büntetőpolitika újraértékelése)
SR, 39. 1980.2. 195–218.
A szerző véleménye szerint a korai szovjet kriminálpolitikára vonatkozó adatok feltárása a sztálini uralom alatt érvényesülő büntetőjogot és ítélkezési gyakorlatot új megvilágításba helyezi. A méltányosságon alapuló differenciált büntetési rendszer, valamint a társadalmi szervezés terén megvalósuló önkény közötti anomália megfejtése további kutatásokat igényel.

SZELIVERSZTOVA, L.N.: Vozdejsztvie szel'szkohozjajsztvennoj kooperacii na razvitie bednjackogo hozjajsztva v 20-e godü (A mezőgazdasági szövetkezetek hatása a szegényparaszti gazdaságok fejlődésére a 20-as években)
VMU, 1980:2. 17–26.
A szociális és gazdasági átalakulás – út a szocializmus felé.

HAYES, N.: Kazem-Bek and the Young Russians' Revolution (Kazem-Bek és a fiatal oroszok forradalma)
SR, 39. 1980:2. 255–268.
Kazem-Bek a nyugati emigrációban élő radikális jobboldali „Fiatal Oroszok” pártjának vezetője, aki Sztálin hatalomra kerülését mint a neomonarchista restauráció kezdetét üdvözölte.

TOLUBKO, V.F.: Szovetszkij Szozuz – resajuscasja szila razgroma fasizma (A fasizmus megsemmisítésének döntő ereje a Szovjetunió)
VI, 1980:4. 21–35.
A párt-vezette szovjet fegyveres erők győzedelmes útjának állomásait kíséri figyelemmel a hadsereg-tábornok.

PORTNOV, V.P.: V.I. Lenin i sztanovlenie revoljucionnoj zakonnoszti v pervüe godü Szovetszkaj vlaszti (Lenin és a forradalmi törvényesség kialakulása a Szovjet hatalom első éveiben)
ISzSzSzR, 1980:2. 46–55.
A szerző levéltári és más anyagok alapján cáfolja a terrortól, a repressziótól, a jogtalanságról szóló polgári vádaskodásokat. Az 1917–20-as éveket elemzi.

OVCSARENKO, I.M.: V.I. Lenin i podgotovka szovetszkih voennüh kadrov vüzej kvalifikacii (Lenin és a szovjet katonai káderek magas szintű képzése)
ISzSzSzR, 1980:2. 56–73.
Hogyan zajlott le 1918–1920-ban a tisztiiskolák átszervezése és az új kiképzés beindulása.

INDIA

GOREV, A.V. – ZIMJANIN, V.M.: Dzsavaharlal Neru: sztranicü szisni i politicseszkaj dejatel'noszti (Javaharlal Nehru élete és politikai tevékenysége)
NNI, 1980:4. 93–109.
A politikai életrajz a Nehruval kapcsolatos, egyes, jelentős fejleményekre tér ki (1889-től a második világháború éveigi). A tanulmány 2. része az 1980:5-ös számban található.

ARNOLD, D.: Industrial Violence in Colonial India (Ipari erőszak a gyarmati Indiában)
CSSH, 22. 1980:2. 234–255.
A szerző az 1947. előtti indiai ipari fejlődéssel párhuzamosan kibontakozó

munkásmegmozdulásokat, sztrájkokat, tüntetéseket, stb. veti össze a Gandhi által meghirdetett erőszakmentességgel.

USA

ARGERSINGER, P.H.: „A Place on the Ballot”: Fusion Politics and Antifusion Laws („A szavazócédula beosztása”: egyesülési politika és egyesülésellenes törvények)

AHR, 85. 1980:2. 287–306.

A cikk a 19. század végén, az USA egyes államaiban érvényesülő választási gyakorlatot elemzi. A különböző pártok politikai egyesülését némely állam választási törvényekkel korlátozta. A törvényi szabályozás a szerző véleménye szerint korlátozta a szavazók akaratának érvényre juttatását.

*Olvásóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	843—160/69
Szt. István krt. 25.	—
I. Bem u. 9.	314—334
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	352—346
József nádor tér 1.	181—401
CORVIN Áruház	185—850
Lenin krt. 17.	335—551
Hegedűs Gyula u. 43.	423—551
Baross u. 59.	491—505
SKÁLA Áruház	131—286
Petőfi Sándor u. 17.	852/222/28
Rákosfalva park 3/c (XV.)	189—013
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	847—274
	116—269

